

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**TEFSİR AÇISINDAN İBN HİŞÂM'IN ES-SÎRETÜ'N-
NEBEVİYYE ADLI ESERİ**

DOKTORA TEZİ

Nurdan MENDEŞ

**Enstitü Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Enstitü Bilim Dalı : Tefsir**

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Alican DAĞDEVİREN

Haziran – 2018

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

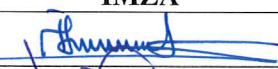

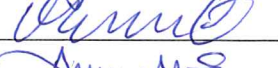

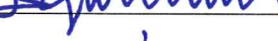
TEFSİR AÇISINDAN İBN HİŞÂM'IN
ES-SÎRETÜ'N-NEBEVİYYE ADLI ESERİ

DOKTORA TEZİ

Nurdan MENDEŞ

Enstitü Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Enstitü Bilim Dalı : Tefsir

“Bu tez 01/06/2018 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği / Oyçokluğu ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ	İMZA
Prof. Dr. İdris ŞENGÜL	Başarılı	
Prof. Dr. İsmail KARAGÖZ	Başarılı	
Prof. Dr. Alican DAĞDEVİREN	Başarılı	
Prof. Dr. Levent ÖZTÜRK	Başarılı	
Dr. Öğr. Üyesi Ekrem GÜLŞEN	Başarılı	

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ SAVUNULABİLİRLİK VE ORJİNALLİK BEYAN FORMU

Sayfa : 1/1

Öğrencinin

Adı Soyadı	:	Nurdan MENDEŞ
Öğrenci Numarası	:	0760D08006
Enstitü Anabilim Dalı	:	Temel İslam Bilimleri
Enstitü Bilim Dalı	:	Tefsir
Programı	:	☐ YÜKSEK LİSANS ☒ DOKTORA
Tezin Başlığı	:	Tefsir Açısından İbn Hişâm'ın es-Sîretü'n-Nebeviyye Adlı Eseri
Benzerlik Oranı	:	%16

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE,

Sakarya Üniversitesi Enstitüsü Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi beyan ederim.

01.06/2018
Öğrenci İmza

Sakarya Üniversitesi Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez çalışması ile ilgili gerekli düzenleme tarafımda yapılmış olup, yeniden değerlendirilmek üzere@sakarya.edu.tr adresine yüklenmiştir.

Bilgilerinize arz ederim.

...../...../20.....
Öğrenci İmza

Uygundur

Danışman
Unvanı / Adı-Soyadı: Prof.Dr.Alican DAĞDEVİREN

Tarih: 01.06.2018

İmza:

KABUL EDİLMİŞTİR

REDDEDİLMİŞTİR

EYK Tarih ve No:

Enstitü Birim Sorumlusu Onayı

ÖNSÖZ

Yüce Allah'ın insanlığa gönderdiği ilahi kelamın anlaşılması, her dönem için hayatî bir önem ve gereklilik arz etmektedir. Çünkü Kur'ân, dünyevî ve uhrevî saadetin kaynağı ve vesilesidir. Kur'ân'ın anlaşılmasında birincil kaynak yine kendisidir. Onu, Hz. Peygamber'in, sahabenin, tâbiînin sözleri ve Arap Dili takip eder. Bu bilgilerin, sonraki dönemlere aktarılmasını sağlayan ilk dönem kaynakları, tefsir ilmi sahasında ehemmiyetli bir yere sahiptir. Bu sebeple, bu kaynakların üzerinde pek çok ilmi çalışma yapılmıştır.

Tez konusu belirlemek için okumalar yaparken, İbn Hişam'ın es-Siretü'n-Nebeviyyesi'nde pek çok ayetin geçtiğini, ayetleri açıklarken Hz. Peygamber'in, sahabenin ve tâbiînin sözlerine, sebab-i nüzûllere ve garîbü'l-Kur'ân'a yer verildiğini gördük. Klasik bir kaynak olan bu eserin, tefsir sahasına yönelik pek çok açıklamayı içeriyor olması, hocalarımız tarafından da üzerinde çalışılmaya değer bulundu. Bir yandan İslâm tarihine ışık tutan bu eserin bir yandan da tefsirle olan bu iç içeliği, bizi üzerinde çalışmaya sevketmiş bulunmaktadır.

Çalışmaya başladığımız dönemde tezin danışmanlığını yapan değerli hocam Prof. Dr. Veli Ulutürk'e ve sonrasında verdiği teknik destek ve moralle tezin olgunlaşmasını sağlayan kıymetli danışmanım Prof. Dr. Alican Dağdeviren hocama şükranlarımı sunarım. Konu belirlememde yardımcı olan Prof. Dr. Muhammed Aydın hocama, ufuk açıcı yönlendirmeleriyle istifade ettiğim Prof. Dr. Levent Öztürk, Dr. Öğr. Üyesi Ekrem Gülşen hocalarıma, tezin teknik kısmında bana yardım eden Dr. Öğr. Üyesi Harun Abacı ve Dr. Ahmet Teber'e çok teşekkür ederim. Ayrıca gece-gündüz ayırımı olmadan her zaman bana yardım elini uzatan değerli hocam ve kıymetli babacığım Dr. Vehbi Karakaş'a, tahsilim konusunda daima arkamda olan sevgili annem Nuran Karakaş'a, büyük sabrından ve fedakarlığından dolayı değerli eşim Necip Fazıl Menduş'e ve çalışmalarım sebebiyle yeterince vakit ayıramadığım sevgili çocuklarım Ömer Faruk ve Enes Tarık'a teşekkürü bir borç bilirim. İnayet ve tevfik Yüce Rabbimizden...

Nurdan MENDEŞ

01/06/2018

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	İİİ
ÖZET	V
SUMMARY	VI
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1: İBN HİŞÂM'IN YAŞADIĞI DÖNEM, HAYATI VE ESERLERİ	6
1.1. Yaşadığı Dönem	6
1.1.1. Sosyal ve Ekonomik Hayat	6
1.1.2. Siyâsî Hayat	8
1.1.3. İlmî Hayat	12
1.2. Hayatı	17
1.2.1. İsmi, Künyesi ve Nesebi	18
1.2.2. Doğumu ve Eğitimi	18
1.2.3. İlmî Kişiliği	19
1.2.4. Hocaları	20
1.2.5. Râvîleri	20
1.2.6. Vefatı	21
1.3. Eserleri	21
1.3.1. es-Sîretü'n-Nebeviyye	21
1.3.2. Kitabü't-Ticân fi Mülûki Himyer	33
BÖLÜM 2: KUR'ÂN TARİHİ VE KUR'ÂN İLİMLERİ AÇISINDAN ES-SÎRETÜ'N-NEBEVİYYE	35
2.1. Kur'ân Tarihi Açısından	35
2.1.1. Vahyin Başlangıcı	35
2.1.2. Vahyin Fetreti	43
2.1.3. Vahyin Yazılması	46
2.2. Kur'ân İlimleri Açısından	49
2.2.1. Sebeb-i Nüzûl	50
2.2.2. Garîbü'l-Kur'ân	92
2.2.3. Nâsîh-Mensûh	121
2.2.4. Muhkem-Müteşâbih	122
2.2.5. İ'câzü'l-Kur'ân	127

BÖLÜM 3: TEFSİR YÖNTEMİ AÇISINDAN ES-SÎRETÜ'N-NEBEVİYYE	133
3.1. Âyetleri Âyetle Tefsiri	133
3.2. Âyetleri Sünnetle Tefsiri	140
3.2.1. Hz. Peygamber'in Hadisiyle Tefsiri	143
3.2.2. Hz. Peygamber'in Kendi Sorduğu Sorulara Verdiği Cevapları Belirtmesi	146
3.2.3. Hz. Peygamber'e Sorulan Sorulara Verdiği Cevapları Belirtmesi	150
3.2.4. Hz. Peygamber'in Farklı Olaylar Üzerine Okuduğu Âyetleri Belirtmesi ...	153
3.3. Âyetleri Sahâbe Sözüyle Tefsiri.....	157
3.3.1. Sebeb-i Nüzûlü Belirtmesi	159
3.3.2. Müşkili Gidermesi	161
3.3.3. Sahâbenin Âyetlerle İlgili Cevaplarını Nakletmesi	162
3.3.4. Âyetteki Emir ve Nehyin Sebebini Belirtmesi	164
3.3.5. Sahabe ile İlgili Nâzil Olan Âyeti Dile Getirmesi	165
3.4. Âyetleri Tâbiîn Sözüyle Tefsiri.....	168
3.4.1. Sebeb-i Nüzûlü Belirtmesi	170
3.4.2. Mübhemi Tavzihi	172
3.4.3. Tâbiînin Âyetlerle İlgili Verdikleri Cevapları Nakletmesi.....	174
3.5. Âyetleri Şiirle Tefsiri	177
3.6. Âyetleri Fıkhî Yönden Tefsiri	182
3.6.1. Faizin Haram Kılınması	183
3.6.2. Cihada İzin Verilmesi	184
SONUÇ.....	187
KAYNAKÇA.....	193
ÖZGEÇMİŞ.....	213

KISALTMALAR

a.s.	: aleyhisselâm
b.	: ibn
bkz.	: bakınız
c.	: cilt
danış.	: danışman
derl.	: derleyen
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
diğ.	: diğerleri
h.	: hicrî
haz.	: hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İA	: İslâm Ansiklopedisi
MÜ	: Marmara Üniversitesi
m.	: miladi
neşr.	: neşriyât
ö.	: ölümü
r.a.	: radiyellahu anh/anhâ
s.	: sayfa
s.a.s.	: sallemallahu aleyhi ve sellem
ss.	: sayfa sırası
sy.	: sayı
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
tahk.	: tahkik
tash.	: tashih
terc.	: tercüme
thr.	: tahrîc
tlk.	: ta'lik
TTK	: Türk Tarih Kurumu
t.y.	: basım tarihi yok

Ü. : Üniversitesi
vs. : ve saire
Yay. : Yayıncılık, Yayınevi, Yayınları
y.y. : yayın yeri yok

Tezin Başlığı: Tefsir Açısından İbn Hişâm'ın es-Sîretü'n-Nebeviyye Adlı Eseri	
Tezin Yazarı: Nurdan Mendeş	Danışman: Prof. Dr. Alican Dağdeviren
Kabul Tarihi: 01.06.2018	Sayfa Sayısı: vi (ön kısım) + 213 (tez)
Anabilim Dalı: Temel İslâm Bilimleri	Bilim Dalı: Tefsir
<p>Bu çalışmada tarih, edebiyat, soy bilimi ve nahiv alanlarında meşhur şahsiyetlerden biri olan Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdümelik b. Hişâm'ın <i>es-Sîretü'n-nebeviyye</i> adlı eseri tefsir ilmi açısından incelenmiştir. Bu sayede onun tefsir sahasına yaptığı katkılar belirlenmeye çalışılmıştır. <i>es-Sîretü'n-nebeviyye</i>, Hz. Peygamber'in (s.a.s) hayatını konu alan ama aynı zamanda tefsirle alakalı bilgileri de içermesiyle dikkat çeken klasik bir eserdir. Bu eserde Kur'ân ayetleri tarihî gerçekler ışığında açıklanarak, somut veriler elde edilmiş, bu da tefsir ilmine pozitif bir katkı sağlamıştır.</p> <p>“Tefsir Açısından İbn Hişâm'ın es-Sîretü'n-Nebeviyye Adlı Eseri” adını verdiğimiz bu tez, bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde İbn Hişâm'ın yaşadığı dönem, hayatı ve eserleri ele alınmış, ikinci bölümde Kur'ân tarihi ve Kur'ân ilimleri açısından <i>es-Sîretü'n-nebeviyye</i> incelenmiş, üçüncü bölümde ise İbn Hişâm'ın tefsir yöntemi belirlenmeye çalışılmıştır. Kur'ân'ın indiği döneme yakın bir zamanda yaşamış olan İbn Hişâm, Kur'ân'ın Hz. Peygamber'e inişi, vahyin fetreti ve Kur'ân'ın yazıya geçirilmesi gibi konuları detaylı bir şekilde ele almıştır. O, sadece Kur'ân tarihi ile alakalı bilgiler vermekle kalmamış, Kur'ân ilimlerinden esbâb-ı nüzûl, garîbü'l-Kur'ân, nâsih-mensûh, muhkem-müteşâbih ve i'câzu'l-Kur'ân'a dair bilgilere de temas etmiştir. Özellikle esbâb-ı nüzûle sıkça yer vermesi, rivayet verilerini nakleden klasik eserler yanında <i>es-Sîretü'n-nebeviyye</i>'yi sonraki dönemler için önemli bir başvuru kaynağı konumuna getirmiştir. Ayrıca garîbü'l-Kur'ân ile ilgili verdiği bilgiler de Kur'ân'ın anlaşılmasına katkı sağlamıştır. İbn Hişâm'ın ayetleri tefsirde kullandığı yöntem incelenirken de onun, ayeti ayetle, Hz. Peygamber'in sünnetiyle, sahâbe ve tâbiîn sözüyle ve şiirden delil getirmek suretiyle tefsir ettiği görülmüştür. İbn Hişâm, tüm bunları yaparken bazen genel kabule uymayan bilgiler de nakletmiştir. Bu durum, onun edindiği bilgilere verdiği değeri, hiçbir bilgiyi zayi etmediğini ve onları aktarma konusundaki hassasiyetini göstermesi açısından önemlidir.</p> <p>Elde edilen bulgulara göre İbn Hişâm, sonraki dönemlerde daha ziyade bir tarihçi olarak nitelendirilse de kendi döneminde titiz bir râvi olarak Kur'ân tefsirine hizmet etmiştir. Tefsir sahasına yönelik önemli bilgiler ve açıklamalar içeren <i>es-Sîretü'n-nebeviyye</i>, İbn Hişâm'ın, rivayete dayalı tefsir verilerini aktaran ilk temsilciler arasında sayılabileceğine bir delildir. Yapılan bu çalışma, İbn Hişâm'ın Kur'ân tarihi, Kur'ân ilimleri ve Kur'ân'ı anlama ve yorumlamaya yönelik değerli aktarım ve katkılarını ortaya koymaktadır.</p>	
Anahtar Kelimeler: İbn Hişâm, es-Sîretü'n-nebeviyye, Tefsir, Siyer, Ulûmü'l-Kur'ân	

Title of the Thesis: Ibn Hisham's Masterpiece <i>al-Sira al-Nabawiyya</i> in terms of Tafsir	
Author: Nurdan Mendes	Supervisor: Professor Alican Dağdeviren
Date: 01.06.2018	Nu. of pages: vi (pre text)+ 213 (main body)
Department: The Basic Islamic Sciences Subfield: Tafsir	
<p>Abu Muhammad Camal al-Din Abd al-Malik Ibn Hisham is well-known in history, literature and genealogy as well as nahw fields. <i>al-Sira al-Nabawiyya</i> is a classic work written by him. That is not only giving a remarkable attention to the life of the Hadrat Prophet (s.a.s) but also one that clarifies related the topics of tafsir. It is because the verses of the Qur'an are explained in the light of the historical facts, and concrete data is obtained that makes a positive contribution to the commentary.</p> <p>This thesis called "Ibn Hisham's Masterpiece <i>al-Sira al-Nabawiyya</i> in terms of Tafsir" consists of an introduction and three chapters. In the first chapter, his studies and life in which he lived are discussed. In the second part, <i>al-Sira al-Nabawiyya</i> is studied in terms of the history of the Qur'an and the sciences of the Qur'an. In the last chapter, Ibn Hisham's tafsir method is investigated. Ibn Hisham lived near the period when the Qur'an was revealed. He had discussed the revelation of the Qur'an to the Hadrat Prophet (s.a.s), interregnum revelation that issues, such as the implementation of the Qur'anic text in detail. He has not only given information related to the history of the Qur'an, but also referred the relevant information from Qur'anic sciences, such as asbab al-nuzul, garību'l-Qur'an, nasikh-mensûkh, muhkam-mutashabih and i'djâz al-Qur'an. Especially asbab al-nuzul had frequently used in his studies, such that <i>al-Sira al-Nabawiyya</i> played an important role as reference source for subsequent years. Therefore, it is referred with the classical works conveying narrations. Moreover, he contributed the understanding of the Qur'an serving the knowledge regarding the garību'l-Qur'an. It is investigated that the method used by Ibn Hisham about the Qur'anic verses is different from the other scholars in this field. It is observed that a verse was interpreted with the other verses. A verse was also connected with the life/acts of the Hadrat Prophet (s.a.v), the interpretations of the companions and the others came after their death, in conjunction with by bringing verbal and poetic evidence. When Ibn Hisham did all those accomplishments, he sometimes brought forward some details that was not suitable the general acceptance by the scholars. This situation is important to show that he perceptively appreciates any details in his studies.</p> <p>In this thesis, <i>al-Sira al-Nabawiyya</i> is investigated in terms of the contribution of him to the field of tafsir. We studied to show Ibn Hisham's valuable contributions to the understanding and interpretation of the Qur'an history, the Qur'an sciences and the Qur'an. According to the obtained indications, he served as a meticulous narrator to the Qur'an's commentary, even if he was known as a historian later on. <i>al-Sira al-Nabawiyya</i>, which contains important information and explanations about the field of tafsir, is an evidence that Ibn Hisham can be regarded as one of the first representatives to convey the tafsir interpretations based on the rivayah.</p>	
Keywords: Ibn Hisham, <i>al-Sira al-Nabawiyya</i> , Tafsir, Sirat, Sciences of Qur'an	

GİRİŞ

Çalışmanın Konusu ve Önemi

Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm (ö. 218/833), İslâmî ilimlerin özellikle tarih, nahiv, neseb, edebiyat ve şiir gibi alanlarında şöhrete ulaşmış bir müelliftir. Özellikle İbn Hişâm'ın *es-Sîretü'n-nebeviyye* adlı eseri, erken dönemlerden itibaren, Siyer ve Meğâzî alanında temel kaynaklardan biri olmuştur. İbn Hişâm, *Sîre*'sini; İbn İshâk'ın (ö. 151/768) *el-Meğâzî* adlı eserini zaman zaman hem ihtisar etmek hem de çok önemli ilaveler yapmak suretiyle telif etmiştir.

İbn İshâk'ın mezkûr eserinin raviler tarafından nakledilen pekçok nüshası, tam olarak günümüze ulaşmamışken, İbn Hişâm'ın *es-Sîretü'n-nebeviyye*'si özellikle Muhammed b. Hasan el-Kattân, Abdurrahîm b. Abdillâh el-Berkî ve Ahmed el-Berkî tarafından tam olarak nakledilmiş ve günümüze kadar da eksiksiz olarak gelmiştir.

es-Sîretü'n-nebeviyye'nin belki de en önemli özelliği, Hz. Muhammed'in (s.a.s.) hayatını anlatan ve eksiksiz olarak zamanımıza ulaşan en eski kaynak olmasıdır. Eser yakından incelendiğinde, onun sadece bir siyer kitabı olmayıp, aynı zamanda farklı açılardan Kur'ân tefsirine katkılarda bulunacak önemli bir kaynak olduğu da görülecektir. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hayatını baştan sona ele alan bu eserin, tefsirle olan yakın alakası, bizi eser üzerinde çalışma yapmaya sevkeden en önemli amil olmuştur. Bu özelliğinden dolayı klasik bir siyer kitabı olan bu eseri, "Tefsir Açısından İbn Hişâm'ın *es-Sîretü'n-Nebeviyye* Adlı Eseri" ismiyle çalışmaya karar verdik.

Çalışmanın Amacı

Bu çalışmadaki hedefimiz, İbn Hişâm'ın şimdiye kadar belki de dikkatlerden kaçmış olan tefsire katkılarını ve tefsir açısından *es-Sîretü'n-nebeviyye*'nin değerini ortaya koymaktır.

Hz. Muhammed'in (s.a.s.) hayatını inceleyen ve nakleden siyer ilminin tefsire sunduğu katkıyı ortaya çıkarması yönüyle, bu çalışma ehemmiyet arz etmektedir. *es-Sîretü'n-nebeviyye* başta olmak üzere, siyer kaynaklarına bakıldığı zaman Hz. Peygamber'in

(s.a.s.) hayatının en ince ayrıntılarının işlendiği ve Kur'ân âyetlerinin, Hz. Peygamber (s.a.s.) döneminde, hayatın akışı içerisinde yaşanarak tefsir edildiği görülür. Bu sebeple siyeri, uygulamalı tefsir diye nitelendirmek de mümkündür. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hayatını konu edinen kaynaklar, bu uygulamalı tefsiri ortaya koyması sebebiyle, büyük bir önemi haizdir. İşte bu kaynaklardan biri olan *es-Sîretü'n-nebeviyye*, tarihî seyir içerisinde, âyetlerin ne zaman ve niçin indiğini öğrenmemizi ve gereklerinin nasıl yerine getirildiğini görmemizi sağlar. Aynı zamanda bu eser, âyetlerle ilgili akla takılabilecek soruların da cevap bulmasına zemin oluşturur. Somut örneklerle sunulan âyet tefsirleri, daha kolay idrak edilir. Olayların sebep-sonuç ilişkisi içerisinde ele alınması âyet ve olay bağlantısının kurulmasına katkı sunar.

Çalışmanın Yöntemi

İbn Hişâm'ın *es-Sîretü'n-nebeviyye* adlı eserini İbn İshâk'tan bazen ihtisar bazen de ilaveler yaparak meydana getirdiğini daha önce belirtmiştik. Bilinen bir gerçektir ki İbn İshâk'ın *Sîre*'sinin İslâmî ilimlerde bu denli meşhur ve önemli olmasında en büyük pay, İbn Hişâm'a aittir.

İbn Hişâm, İbn İshâk'ın verdiği bilgiler ile kendi yaptığı ilaveler ve açıklamaların karışmasını önlemek için, İbn İshâk'ın rivayetlerini “قَالَ ابْنُ إِسْحَاقَ”, kendi rivayetlerini de “قَالَ ابْنُ هِشَامٍ” şeklinde sunmuştur. Böylece haberin İbn İshâk'a veya İbn Hişâm'a ait olan kısımları, okuyucu tarafından ayırt edilmiş olur. İbn Hişâm'ın İbn İshâk'tan rivayet ettiğini belirttiği haberler dışındaki bilgiler İbn Hişâm'ın ilaveleridir. Bunların içerisinde kendi açıklamaları ve başkalarından aktardığı rivayetler bulunmaktadır. İbn Hişâm, eser üzerinde yaptığı titiz çalışma ile İbn İshâk'ın bir ravisi olmaktan ziyade, esere kattığı orijinaliteden dolayı eserin müellifi olarak tanınmış ve *es-Sîretü'n-nebeviyye* adeta müstakil bir eser halini almıştır. Bu sebeple biz de eseri; İbn İshâk-İbn Hişâm ayırımına girmeden, bir bütün olarak değerlendirmeyi uygun gördük ve İbn Hişâm'ın bu eserini tefsir açısından ele aldık.

Çalışmamızı yaparken eseri dikkatli bir şekilde okuyarak konuları tefsir, özellikle de ulûmü'l-Kur'ân açısından tasnif ettik.

Üç bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde; sosyal, siyasî ve ilmî açıdan İbn Hişâm'ın yaşadığı dönemi, hayatını, ilmî kişiliğini ve eserlerini ele aldık. İkinci bölümde; içerisinde tespit edebildiğimiz kadarıyla 898 ayetin geçtiği *es-Sîretü'n-Nebeviyye*'yi Kur'ân tarihi ve Kur'ân ilimleri açısından değerlendirdik; sebab-i nüzûl, garîbü'l-Kur'ân, nâsîh-mensûh, muhkem-müteşâbih, i'câzü'l-Kur'ân ile alakalı elde ettiğimiz veriler üzerinde durduk. Üçüncü bölümde ise İbn Hişâm'ın siyeri nakledeken konuyla ilgili âyetleri, nasıl bir yöntemle tefsir ettiğini tespitte çalıştık, âyeti âyetle tefsir, Hz. Peygamber'in (s.a.s.), sahâbenin, tâbiînin sözleriyle ve Arap şiirinden deliller getirmek suretiyle yaptığı tefsire örnekler verdik. Ayrıca İbn Hişâm'ın âyetleri fikhî yönden tefsirini ele aldık.

Bu konuları işlerken önce mevzuyla alakalı genel bilgiler verip, konunun tefsir ilmindeki yerini ortaya koymaya çalıştık. Sonra *es-Sîretü'n-nebeviyye*'de konuyla ilgili elde ettiğimiz verileri inceledik. Ardından İbn Hişâm'ın verdiği bilgileri, tefsir sahasının önde gelen isimlerinin verdiği bilgilerle mukayese ettik. Böylece tarih sahasında şöhret bulmuş olan İbn Hişâm'ın tefsir ilmine katkılarını belirlemeye çalıştık.

Kaynak eserlere atıfta bulunurken, ilk geçtiği yerde eserin tam künyesini verdik. Sonraki yerlerde ise müellifin sadece kısa ismini kullandık. Müellifin başka eserleri varsa ona ait eserlerin kısa isimlerini, geçtiği her yerde belirttik. Müelliflerin birinci isimlerindeki “el-” takılarını ismin ilk geçtiği yerde kullanırken, sonraki yerlerde kolaylık sağlamak için kullanmadık. Ravi ve müelliflerin ölüm tarihlerini isimlerinin geçtiği her yerde, parantez içinde ve miladi karşılıkları ile birlikte verdik. Hicri tarihlerin miladiye çevrilmesi hususunda Türk Tarih Kurumu'nun tarih çevirme kılavuzundan faydalandık. Şayet hicri tarihte ay belirtilmemişse miladi karşılığı 1 Muharrem olarak belirledik. Müelliflerin isimlerinde ve ölüm tarihlerinde *TDV İslâm Ansiklopedi*'sinin verdiği bilgileri esas aldık.

Hülâsa; çalışmamızda hem tasvir hem de tahlil yöntemini kullandık. Tefsircilik yönüyle ele aldığımız İbn Hişâm'ın fikirlerini, sahanın öne çıkan bazı isimleriyle mukayese ettik. Bir siyer kaynağı olan eserinin Kur'ân tefsiriyle de ne kadar ilgili olduğunu ve onun bu sahaya yaptığı katkıları tespitte çalıştık.

Çalışmanın Kaynakları

Bu çalışmada eserin Dârü'l-ma'rife, Beyrut 2006 tahkikli baskısını esas aldık. Eseri tahkik edenler; Mustafa es-Sekâ, İbrâhim el-Ebyârî ve Abdü'l-Hafiz eş-Şelebî'dir. 2 ciltten oluşan bu eser, 1192 sayfadır.

es-Sîretü'n-nebeviyye'de ele alınan âyetleri rivayet tefsirinin önde gelen isimlerinden olmaları sebebiyle genellikle et-Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân* ve İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm* adlı eserleriyle mukayese ettik. Taberî'nin tarihçi yönü de mukayese bağlamında onu tercih etmemize sebep oldu. Bazen de ya müfessirlerin çoğunluğunun fikrini tespit için ya da İbn Hişâm'la aynı fikirde olan veya çelişen müfessirlerin varlığını öğrenmek için farklı tefsir kaynaklarına müracaat ettik. er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *Mefâtihu'l-ğayb*, Kurtubî'nin (ö. 671/1273) *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *ed-Dürrü'l-mensûr* ve Elmalılı Hamdi Yazır'ın (ö. 1343/1942) *Hak Dini Kur'ân Dili* adlı eserleri bunlardan bazılarıdır.

İbn Hişâm'ın, âyetleri açıklarken kullandığı hadislerin tespiti için kaynak olarak temel hadis eserlerine başvurduk. Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), ed-Dârimî (ö. 255/869), el-Buhârî (ö. 256/869), el-Müslim (ö. 261/874), İbn Mâce (ö. 273/887), Ebû Dâvûd (ö. 275/889), et-Tirmizî (ö. 279/892) ve en-Nesâî'nin (ö. 303/915) eserleri, çalışmamızda başvurduğumuz temel hadis kaynaklarıdır.

Sebeb-i nüzûl konusunda; el-Vâhidî'nin (ö. 468/1076) *Esbâbü'n-nüzûl*'ü, es-Süyûtî'nin *Lübâbü'n-nükûl*'ü, garîbü'l-Kur'ân konusunda, ilk dönem müfessirlerinden Mücâhid (ö. 103/721), Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767), Ebû Ubeyde (ö. 209/824 [?]), Abdürrezzâk b. Hemmâm (ö. 211/826-27), İbn Kuteybe (ö. 276/889), ez-Zeccâc (ö. 311/923) ve er-Râgıb el-İsfahânî (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) gibi bu sahadaki önemli zevatın eserleri müracaat ettiğimiz başlıca kaynaklardandır.

Nâsîh-mensûh konusunda Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224/838) *en-Nâsîh ve'l-mensûh*'u, İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) *en-Nâsîh ve'l-mensûh*'u, İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *Nevâsihu'l-Kur'ân*'ı; muhkem-müteşâbih konusunda İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) *Mecmû'u'l-fetâvâ'sı*, Subhî es-Sâlih'in (ö. 1407/1986) *Mebâhis fî ulûmi'l-*

Kur'ân'ı; i'câzü'l-Kur'ân konusunda Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed el-Hattâbî'nin (ö. 388/998) *Beyânü i'câzi'l-Kur'ân*'ı istifade ettiğimiz eserler arasındadır. ez-Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) *el-Burhân*'ı, Süyûtî'nin *el-İtkân*'ı, ez-Zürkânî'nin (ö. 1367/1948) *Menâhilü'l-irfân*'i genel olarak ulûmü'l-Kur'ân konularında sıklıkla başvurduğumuz eserlerdir. Fıkhî tefsir konusunda ise müracaat ettiğimiz kaynaklar el-Cessâs'ın (ö. 370/981) *Ahkâmu'l-Kur'ân* ve el-Kurtubî'nin (ö. 671/1273) *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân* adlı eserleridir.

BÖLÜM 1: İBN HIŞÂM'IN YAŞADIĞI DÖNEM, HAYATI VE ESERLERİ

1.1. Yaşadığı Dönem

İbn Hişâm,¹ Abbâsîler döneminin önde gelen âlimlerinden biridir. Basra'da doğup, Fustat'ta vefat ettiği bilinmekle birlikte, Kûfe ve Bağdat'ta yaşamış olabileceği ihtimali üzerinde de durulmaktadır.² Öncelikle yaşadığı dönem ve coğrafyanın sosyal, siyâsî ve ilmî yapısını ele almak yerinde olacaktır.

1.1.1. Sosyal ve Ekonomik Hayat

Abbâsî Devleti, başta Araplar, İranlılar ve Türkler olmak üzere pek çok milleti içinde barındırmıştır.³ Bununla birlikte devlet yönetiminde bu etnik yapıdan kaynaklanan bir ayrıcalık göze çarpmamaktadır. Emevî devlet idaresinde Arap unsuruna ehemmiyet verilirken, Abbâsîlerde bu gözetilmemiştir.⁴ Toplumun önemli bir bölümünü mevâlî⁵ diye adlandırılan grup oluşturmaktadır. Abbâsî toplumu içerisinde bulunan Yahudi ve

¹ ez-Zehbî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1374), *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, haz. ve thr. Şuayb el-Erneûd, tahk. Muhammed Nuaym el-Arkûsî, 8. Basım, Beyrut: Müessesetü'r-risale, 1996, X, 429; ez-Zehbî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1374), *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîri ve'l-a'lâm* (211-220 seneleri), tahk. Ömer Abdüsselam Tedmürî, Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, t.y., s. 282; Brockelmann, Carl (ö. 1375/1956), *Geschichte der Arabischen Litteratur (Târîhu'l-edebi'l-Arabî)*, terc. Abdülhalîm en-Neccâr, 5. Basım, Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1983, III, 12; Fayda, Mustafa, "İbn Hişâm", *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 1999, XX, 72.

² Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, III, 12; Fayda, *DİA*, XX, 71.

³ Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbâsîler", *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 1988, I, 46; Hasan, H. İbrâhim (ö. 1387/1968), *İslâm Tarihi*, İstanbul: Kayıhan Yay., 1985, III, 229.

⁴ Zeydân, Corcî (ö. 1332/1914), *Medeniyetü'l-İslâmiyye Tarihi*, terc. (Osmanlıca'ya) Zeki Meğamiz, İstanbul: Dersaadet Kanaat Matbaası, 1329/1911, IV, 101-108.

⁵ Mevâlî: Azat edilmiş köle, sahip, veli, hâmi, kendisine nimet verilen, nimet veren, kölenin efendisi gibi anlamlara gelen mevlâ kelimesinin çoğuludur (İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî er-Rüveyfî (ö. 711/1311), *Lisânu'l-Arab*, 3. Basım, Beyrut: Dâru sâdir, 1414/1993, XV, 408-409). Mevâlî Arap kökenli olmayan Müslüman halklar için kullanılan bir terimdir (Aydın, Osman, "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî'nin Rolü", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003, Sayı:1, s. 1). Mevâlî iki gruba ayrılır: Birincisi savaş esiri olarak ele geçirilip köleleştirilen, daha sonra azat edilen grup, ikincisi de fethedilen ülkenin halkından esir veya köle olmaksızın Arap bir kabile vasıtasıyla Müslüman olan ve onların mevâlîsi haline gelen veya toplumda sağlam bir yer edinmek için velâ (himaye) akdi yaparak güçlü bir Arap kabilesinin himayesi altına giren gruptur (Yiğit, İsmâil, "Mevâlî", *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 2004, XXIX, 424).

Hıristiyanlara geniş bir din hürriyeti tanınmıştır.⁶

Yeniliklere açık Abbâsî toplumunda Farisî esintilerini, sosyal hayatın pek çok alanında görmek mümkündür. Yönetimde, kılık kıyafette, satranç gibi eğlence amaçlı oynanan oyunlarda ve günlük yaşamda İran'ın büyük etkisi olmuştur.⁷ Öte yandan Farisî toplumu ile olan bu etkileşimin, İslâm toplumunun dış dünyaya açılımına katkı sağladığı söylenebilir.

Abbâsîlerin ticarete verdikleri önemle, dünya ticaretinde Hıristiyan ve Yahudilerin yanında Müslümanlar da söz sahibi olmuşlardır.⁸ Monarşik disiplin ve halife devletinin genişliği, ülkede güveni sağlamış ve ticarete elverişli bir ortam meydana getirmiştir. Böylece mevcut düzen, İslâm toplumunun zenginleşmesine zemin hazırlamıştır.⁹ Şehirlerarası ticaret yollarında artan hareketlilik, Nil'den Amuderya'ya uzanan bölgede şehirleşme eğilimini yükseltmiştir. Müslümanların sayısı arttıkça camiler toplumun merkezi haline gelmiş ve bütün faaliyetler buralarda yapılmaya başlanmıştır.¹⁰ Halk hikâyecileri (kassâs), camilerde peygamberlerin hikmetlerini ve bazı İncil ve Tevrat kıssalarını anlatırlarken İslâmî kültürle eski dinlere ait bilgilerin iç içe girdiği görülmüştür. Bu arada şehirleşme arttıkça sosyal hareketlilik de artmış, Müslümanlar bu sosyal hareketlilik içerisinde ticarete üst sıralara yükselmişlerdir.¹¹

Abbâsîler, ticareti geliştirmek adına hem yol güvenliğine gereken önemi vermişler hem de kuyular ve kervansaraylar yaptırmak suretiyle ticaret kervanlarının işini

⁶ Yıldız, *DİA*, I, 46; Hasan, III, 230.

⁷ el-Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî (ö. 255/869), *et-Tâc fî ahlâki'l-mülûk*, tahk. Ahmed Zeki Paşa, 1. Basım, Kahire: el-Matbaatü'l-emiriyye, 1332/1914, s. 31-38; Hasan, III, 235-237, 266; Ferruh, Ömer (ö. 1987/1408), *Tarihu edebi'l-Arabî (el-Asru'l-Abbâsî)*, Beyrut: Dârü'l-İlim, 6. Basım, II, 406-407; Bozkurt, Nebi, "Kıyâfet", *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 2002, XXV, 509.

⁸ Hodgson, Marshall G.S. (ö. 1388/1968), *İslâm'ın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1993, I, 255-257; Clot, Andre (ö. 1423/2002), *Harun Reşid ve Abbâsîler Dönemi*, terc. (Fransızca'dan) Nedim Demirtaş, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2007, s. 219; Yıldız, *DİA*, I, 48.

⁹ Hodgson, I, 257.

¹⁰ Hodgson, I, 255-260; Hasan, III, 175.

¹¹ Hodgson, I, 255-260; Bkz. Ünlü, Nuri, *İslâm Tarihi (Başlangıçtan Osmanlılara Kadar)*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 1992, I, 296.

kolaylaştırmışlardır. Bu da hem kara hem deniz ticaretinin gelişmesine sebep olmuştur. Yapılan ithalat ve ihracat sayesinde iç ve dış ticarete büyük mesafe alınmıştır.¹² Dönemin en önemli yatırım alanı olan ticaretin yanında, el sanatlarına da gerekli fon ayrılmış, çok sayıda endüstri sahası açılmış; pamuk işleme, kâğıt, şeker ve cübbe imalatı gibi işlerde pek çok insanın istihdamına kaynak oluşturulmuştur.¹³ Deniz yolu, Müslüman ülkelerde üretilen ürünlerin en uzak yerlere ulaşmasını sağlarken bir yandan da buraya her taraftan hammadde akışını kolaylaştırmıştır.¹⁴ Böylece Abbâsîlerin hâkim olduğu topraklar, ticarî açıdan görkemli gelişmelere sahne olmuştur.

Devletin mâlî işlerini *Dîvânü'l-harâc* ve *Dîvânü beyti'l-mâl* adlı iki daire yürütmüştür.¹⁵ Haraç, cizye, fey, savaşımlardan elde edilen ganimetler ve örfî vergiler devletin gelirleri arasındadır. Askerî ihtiyaçlar, yol ve köprü yapımı, sulama işleri vs. için gerekli harcamalar bu gelirlerden karşılanmıştır.¹⁶ Gelir kaynaklarını artırmak için çok çaba sarf eden Abbâsî Halifeleri, ziraat ve ticareti meslek edinenleri desteklemişlerdir. Halife Hârûnürreşîd zamanına kadar devlet hazinesi çok zenginken, ondan sonra devletin gelirleri giderek azalmaya başlamıştır. Bunda hazineye ağır yük bindiren savaşlar büyük rol oynamıştır.¹⁷ İşte İbn Hişâm, siyer sahasında klasikleşen eseri *es-Sîretü'n-nebeviyye*'yi sosyal açıdan çok hareketli ve verimli olan bu dönemde kaleme almıştır.

1.1.2. Siyâsî Hayat

Abbasî hilâfeti Hz. Peygamber'in amcası Abbâs'a dayanmaktadır. Hz. Abbâs'ın torununun torunu olan, Emevî devletini yıkıp, Abbâsî devletini kuran ve ilk halife olan Ebü'l-Abbâs (m. 750-754),¹⁸ devlet rejimini sağlamlaştırmaya ve yönünü tayin etmeye gayret etmiştir. Şekillenmeye başlayan devlet ve idare tarzı, Halife Mansûr döneminde

¹² Yıldız, *DİA*, I, 48; Ünlü, I, 296; Hasan, III, 137, 144.

¹³ Hodgson, I, 257.

¹⁴ Clot, s. 215.

¹⁵ Yıldız, *DİA*, I, 48.

¹⁶ Yıldız, *DİA*, I, 48; Ünlü, I, 295; Hasan, III, 127.

¹⁷ Hasan, III, 126-127.

¹⁸ İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr (ö. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-nihâye*, tahk. Ali Şîrî, Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsî'l-Ârabî, 1407/1988, X, 52; Yıldız, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Konya: Kombassan Şirketler Topluluğu, 1994, III, 15.

(m. 754-775) geliştirilmeye çalışılmıştır. Halife Mansûr, Abbâsî mutlakiyetçi imparatorluk yapısını güçlendirmek için, Hz. Ali'nin soyundan gelen amcası Alioğullarını bütün önemli işlerden uzaklaştırmış,¹⁹ Hz. Ali'nin oğlu Hasan'ın neslinden gelen iki hilafet davacısının (Hz. Hasan'ın büyük torunu Muhammed, diğeri de kardeşi İbrâhim) aynı anda başlattıkları isyanı bastırmıştır.²⁰ Böylece Emevîlere karşı Abbâsîleri güçlendiren Şiîler, Abbâsî yönetiminden umduklarını bulamamışlardır.²¹

Halife Mansûr vefat edince vezir Rebi‘, ümerâ ve ricâli toplayarak Mansûr'un ahidnâmesini okumuş, böylece Mansûr'un yerine oğlu Mehdi hilafete geçmiştir. Bağdat halkı da bu kararı umumiyetle kabul etmiştir.²²

Mansûr'dan sonraki Mehdi dönemi (m. 775-785) iki temel mesele olan Şiîlik ve Maniheizm meşgul etmiştir.²³ Bu sırada bir yandan da Bizans İmparatorluğu'nun saldırılarına karşı mücadele devam etmektedir. Bizans'ın hücumlarını püskürten Mehdi, aynı zamanda içte de Maniheizm akımına karşı büyük bir mücadele başlatmıştır.²⁴ Zira Maniheizm, hem İslâm toplumunun beraberliğini hem de ulemânın temsil ettiği takva yaşantısını tehdit eden bir unsurdur. Abbâsîlerde çok güçlü bir dirençle karşılaşan bu akım²⁵ Arap toplumunda zındıklık diye adlandırılmıştır.²⁶ Mehdi kendini adeta döneminde ortaya çıkan zındıkları ve sapkınları yok etmeye adanmış, hatta zındıklığa dair kitapları toplatmış ve imha ettirmiştir.²⁷ Bu dönemde emniyet ve istikrar sağlanmış,

¹⁹ Bkz. et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî (ö. 310/923), *Târîhu't-Taberî (Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk)*, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1988, IV, 377-380.

²⁰ Bkz. Taberî, *Târîh*, IV, 410; Holt, Peter Malcolm, Swynford, Ann Katherine, Lewis, Bernard, *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, terc. Hamdi Aktaş ve diğ. İstanbul: Hikmet Yay., 1988, I, 121-122.

²¹ Yıldız, *DİA*, I, 36.

²² Ahmet Cevdet, *Kıyas-ı enbiyâ ve tevârih-i hulefâ*, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1977, II, 44.

²³ Bkz. Ünlü, I, 243.

²⁴ Taberî, *Târîh*, IV, 566-567, 572-574; Hasan, II, 135; Ünlü, I, 243-244; Clot, s. 21.

²⁵ Bkz. Gündüz, Şinasi, "Maniheizm", *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 2003, XXVII, 575; Holt ve diğ., I, 124; Hodgson, I, 243-245.

²⁶ Bkz. Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 362-365.

²⁷ Taberî, *Târîh*, VIII, 148.

düşmanlar yenilmiş ve devletin mâli gücü artmıştır.²⁸

Mehdî'nin vefatından sonra, kardeşi Hâdî (m. 785-786) kısa bir süre halifelik makamına gelmiş, ardından Abbâsîler için uzun bir süre huzur ve sükûnetin hâkim olacağı Hârûnürreşîd devri (m. 786-809) başlamıştır.²⁹ Bu dönemde devlet idaresi, halifenin emrinde çalışan pek çok idareciyle yürütülmektedir. Bölge valileri geniş yetkilere sahiptir. İçlerinde yetkileri sınırlı olan valiler de bulunmaktadır. Halife, valilerin yanına malî ve idarî işlerden sorumlu âmiller de tayin etmiştir. Vali, halifenin tayin ettiği bu âmilleri kendi kendine azletme yetkisine sahip değildir. Bu dönemde idari sistemin, iş bölümü açısından mükemmele eriştiği söylenebilir.³⁰ Cihat ve cuma namazı gibi İslâmî farzları yürütmek sultana aittir. Hükûmet, sosyal düzeni devam ettirmek için gerekli bütün şartları hazırlar ama sosyal düzene karışmaz. Bu vazife, ailevî geleneklere ve ulemânın gayretlerine bırakılmıştır.³¹

Bu arada Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hadisleri, kendileri için başlıca dinî otorite kaynağı olan ehl-i hadîs, İslâm'ın şer'î düzenini meydana getirme işini yetkili biçimde yürütmektedir. Onlar Kûfe'de bulunan Hanefîlerin olmasa da Medine'deki İmam Mâlik ve Şâfiî etrafında toplanan kimselerin bağlılığını kazanmışlardır. Hârûnürreşîd tahta çıktığında hadis ehli, rejim tarafından desteklenmiştir.³² Bu dönemde Mu'tezile itibarını kaybetmiş, Şîîler de görüşlerini açıklama imkânı bulamamıştır.³³

Hârûnürreşîd, ölümünden sonra ülke idaresinin iki oğlu arasında paylaşılmasını vasiyet etmiş,³⁴ onun ölümüyle ülkede karışıklık baş göstermiştir. Fakat bu durum uzun sürmemiş ve iki kardeş arasında çıkan iç savaşta Me'mûn galip gelmiştir.³⁵

²⁸ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 105.

²⁹ Bkz. Clot, s. 32, 199.

³⁰ Bozkurt, Nahide, "Hârûnürreşîd", *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 1997, XVI, 260.

³¹ Hodgson, I, 246-249.

³² Hodgson, I, 350-352.

³³ Holt ve diğ., I, 127.

³⁴ Bkz. Taberî, *Târîh*, V, 137.

³⁵ Bkz. Yıldız, Hakkı Dursun, "Emîn", *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 1995, XI, 113.

Hârûnürreşîd zamanında Şîî ve Hâricîler zaman zaman ayaklansalar da Me'mûn döneminde pek aktif olamamışlardır.³⁶

Me'mûn'un, hilafetinde (m. 813-833) bir müddet Hz. Ali oğullarına yakın bir siyaset takip ettiği söylenebilir.³⁷ Kızlarından birini Ali er-Rızâ ile evlendiren Me'mûn'un, diğer kızını da Ali oğullarından henüz küçük olan birine vermeyi vaad etmesi, onun Hz. Ali yanlılarına yakınlığının bir delilidir. Fakat Me'mûn'un bu siyaseti uzun sürmemiştir. Abbâsî hanedanlık fikrine sıkı sıkıya bağlı olan Irak kamuoyu, onu bu konuda desteklemeyince Şîî yanlısı politikası sona ermiştir.³⁸

Yukarıda belirttiğimiz üzere Hârûnürreşîd zamanında itibar gören hadis ehli, Me'mûn döneminde bu değerini yitirmiştir. Zira Mutezilîler, Kur'ân'ın Allah'ın mahlûklarından biri olmayıp, onun zatına has bir şey olduğunu belirten hadis ehlini, Allah'ın birlik ve azametine hâlel getirmekle suçlamışlardır. Bu devirde güç, Mutezilîlerden yana olduğu için, hadis ehli zor durumda kalmış, Kur'ân'ın mahlûk olduğu konusunda baskıya uğramışlardır. Me'mûn, başta Hanbelî mezhebinin kurucusu Ahmed b. Hanbel olmak üzere Kur'ân'ın mahlûk olmadığını düşünenleri hapse attirmiştir.³⁹ Bu dönem, yaşanan sıkıntılar ve çekilen cefalar sebebiyle tarihte "Mihne Dönemi" olarak adlandırılmıştır.⁴⁰

Mu'tezile'nin beslendiği kaynaklardan biri olan Grek felsefesinin eserlerini Beytû'l-Hikme'de tercüme ettiren Me'mûn, bu mezhebin gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Onun ölümünden sonra Mu'tasım (833-842) ve Vâsık'ın (842-847) hilafetleri süresince

³⁶ Hodgson, I, 255.

³⁷ Bkz. Taberî, *Târih*, V, 137; İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi't-târih*, tahk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, 1. Basım, Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 1417/1997, V, 484.

³⁸ Bkz. Taberî, *Târih*, V, 150; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, V, 510.

³⁹ Ebû Zehra, Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ (ö. 1394/1974), *İslâm'da Siyasi, İtikâdî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*, terc. Sıbğatullah Kaya, İstanbul: Şura Yay., 1996, s. 143; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 193-194; Bozkurt, Nahide, "Me'mûn", *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 2004, XXIX, 101-104; Koca, Ferhat, "Hanbelî Mezhebi", *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 1997, XV, 526.

⁴⁰ es-Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî (ö. 911/1505), *Târihu'l-hulefâ*, tahk. Hamdî ed-Demirdâş, y.y.: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 2004, s. 228-230; Yıldız, *DİA*, I, 42-43; Hasan, III, 164.

de Mu‘tezile yanlısı politika devam etmiştir.⁴¹

Bunlarla birlikte miladî dokuzuncu yüzyılın başlarına -Me’mûn zamanına- kadar halife devleti sınırları içinde halkın büyük kısmının İslâmiyet’i seçtiği ve hilafetin, halkının beklentilerini karşılama özelliğine sahip bir mutlak monarşi olarak oturduğu görülür.⁴²

Bütün bu bilgilerden anlaşılmaktadır ki, mutlakiyetçi bir imparatorluk yapısına sahip olan Abbâsîler’in ilk yılları, bu yapının oluşturulmasına ve şekillendirilmesine adanmıştır. Hârûnürreşîd’in hilafet yılları Abbâsîlerin en parlak ve kültürel zenginliğinin olduğu bir dönem olmuştur. Hârûnürreşîd zamanında âlimlere verilen değer artmış ve ulemâ otoritesi daha fazla kendisini hissettirmiştir. Me’mûn dönemi ise Hârûnürreşîd’in bıraktığı kültürel mirasın korunmasını ve ziyadeleşmesini sağlamıştır. Abbâsîlerde gitgide artan şehirleşme, sosyal hayatı canlandırmış, bu durum, zenginlik ve refah seviyesinin yükselmesini beraberinde getirmiştir.

1.1.3. İlmî Hayat

Abbâsîler devri pek çok ilmî gelişmenin meydana geldiği bir dönemdir. Emevîler döneminde başlayan dinî, sosyal ve filolojik faaliyetler bu dönemde de sistemli bir şekilde gelişmeye devam etmiştir.

Mansûr devrinde, Arapça olan resmi yazışmalar sarayda yapılmış; saray, Arap dili ve edebiyatı ve İslâm âlimlerinin eserlerinden başka bilim dallarıyla da ilgilenmiştir. Hârûnürreşîd’in oğlu Me’mûn zamanında, pozitif ilimlere olan ilgi ve alaka gitgide büyümüş ve batı dünyasından pek çok eser tercüme edilerek Müslümanların istifadesine sunulmuştur. Bağdat kısa bir zamanda Me’mûn’un önderliğiyle, Arap edebiyatında ve şeriat incelemelerinde olduğu kadar, bilim ve felsefede de Abbâsî İmparatorluğu’nun en büyük merkezi haline gelmiştir.⁴³

Filoloji ve edebiyatla ilgili çalışmalar, önceleri Kur’ân-ı Kerim ve Hz. Peygamber’in (s.a.s.) hadislerini anlamak amacıyla başlarken, Abbâsîler döneminde bunlar, müstakil

⁴¹ Bkz. Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 193-194; Holt ve diğ., I, 134; Ebû Zehra, *İslâm’da Siyasî, İtikâdî ve Fıkhî Mezhepler Tarihi*, s. 143.

⁴² Hodgson, I, 269; Hasan, III, 68.

⁴³ Bkz. Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 196-197, 460-461; Hodgson, I, 250-253.

bir ilim dalı haline gelmiştir. Arap şiiri, edebî sanatlar yönüyle bu dönemde daha da zenginleşmiştir.⁴⁴ İslâmî ilimlerin gelişmesine katkı sağlayacak sözlük çalışmaları da Abbâsîler zamanında başlamıştır. Halîl b. Ahmed'in (ö. 175/791) *Kitâbü'l-ayn* adlı sözlüğü bu alanda yazılan ilk eserdir.⁴⁵

Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin (ö. 69/688) esaslarını tespit ettiği nahiv ilmi⁴⁶ Abbâsîler döneminde Basra ve Kûfe ekolü ile gelişmeye uygun bir zemine kavuşmuştur. Arap Dil otoriteleri olan Sîbeveyh (ö. 180/796), Ahfeş el-Evsât (ö. 215/830 [?]) ve Zeccâc (ö. 311/923) Basra ekolünün⁴⁷, Ebû Ca'fer er-Rüâsî (ö. 187/803), Kisâî (ö. 189/805), Ferrâ (ö. 207/823) ve Sa'leb (ö. 291/904) ise Kûfe ekolünün temsilcileri arasında sayılabilir.⁴⁸

Tefsir ilmi, hicri 2. yüzyılın başlarında sistemli bir şekilde ele alınmış, bu yüzyılın ikinci yarısında meyvelerini vermeye başlamıştır. Bu dönemde Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767), Yahya b. Sellâm (ö. 200/815) ve Abdürrezzâk b. Hemmâm (ö. 211/826-27) ilk tefsirleri yazan müfessirlerdir. Bu dönemde âyetlerin genel yorumuyla birlikte, âyetler üzerinde filolojik çalışmaların da yapıldığı eserler kaleme alınmıştır. Ferrâ'nın

⁴⁴ Yıldız, *DİA*, I, 41.

⁴⁵ Topuzoğlu, Tevfik Rüştü, "Halîl b. Ahmed", *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 1997, XV, 310; Öztürk, Levent, "Halîl b. Ahmed'in *Kitâbü'l-Ayn* Adlı Eserinde Yer Alan Tıbbî Terimler Işığında Erken Dönem İslâm Tıp Tarihine Yeniden Bir Bakış", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl, 2004, sy. 10, s. 2.

⁴⁶ İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed en-Nedîm (ö. 385/995?), *Kitâbü'l-fihrist*, tahk. İbrâhim Ramazan, 1. Basım, Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1997, s. 61; Bkz. İbnü'l-Kiftî, Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Ali b. Yûsuf b. İbrâhim (ö. 646/1248), *İnbâhû'r-ruvât alâ enbâhi'n-nuhât*, tahk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Kahire: Dârü'l-fikri'l-Arabî, 1406/1986, I, 39-40; İbn Uşfûr, Ebü'l-Hasen Ali b. Mü'min b. Muhammed el-Hadramî el-İşbilî en-Nahvî (ö. 669/1271), *el-Mukarrib fi'n-nahv*, tahk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavviz, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1418/1998, s. 6; Yıldız, *DİA*, I, 41.

⁴⁷ Fehmi, Abdurrahmân (ö. 1322/1904), *Medresetü'l-Arab*, İstanbul: Matbaatü Ebi'z-Ziyâ, 1304/1886, I, 37-42; Arslan, Ahmet Turan, *İmam Birgivi Hayatı ve Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, İstanbul: Seha Neşriyat, 1992, s.132-133; Çetin, Nihad M., "Arap", *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 1991, III, 297.

⁴⁸ el-Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh (ö. 577/1181), *Nüzhetü'l-elibbâ fi tabakâti'l-üdebâ*, tahk. İbrâhim es-Sâmirâî, Ürdün: Mektebetü'l-menâr, 1405/1995, s. 50-51, 83, 173; Yâkût el-Hamevî, Ebü Abdillâh Şihabüddîn Yâkût b. Abdillâh (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-üdebâ (İrşâdü'l-erîb ila ma'rifeti'l-edîb)*, tahk. İhsan Abbâs, Beyrut: Dârü'l-ğarbi'l-İslâmiyyi, 1414/1993, VI, 2813-2814; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, X, 119-120; Yıldız, *DİA*, I, 41; Çetin, Nihad M., *DİA*, III, 297; Hasan, III, 166.

(ö. 207/823) *Ma'âni'l-Kur'ân*'ı ve Ebû Ubeyde'nin (ö. 209/824 [?]) *Mecâzü'l-Kur'ân*'ı bu alanda yapılan ilk çalışmalardır. Kisâî (ö. 189/805), Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838), İbn Kuteybe (ö.276/889), Zeccâc (ö. 311/923), Ebû Cafer en-Nahhâs (ö. 338/950) ve Bakıllânî (ö. 403/1013) Abbâsîler döneminde tefsir sahasında verdikleri eserlerle tanınan isimlerdir.⁴⁹

Abbâsîler devrinin başlarında hadis sahasında tasnif çalışmaları başlamıştır. Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795) *Muvatta*'ı bu çalışmaların içerisindeki en önemli eserdir. İbn Hişâm'ın (ö. 218/833) *Sîre*'sinden istifade ettiği İbn İshâk da (ö. 151/768), bu dönemin hıfzı sağlam olarak bilinen hadis ravilerindedir.⁵⁰ Yapılan çalışmalar neticesinde isnadda kopukluğun olmadığı ciddi bir hadis külliyyatı oluşmuştur. Aralarında uydurma hadislerin de bulunduğu bu külliyyât, isnad silsilesindeki ravilerin tahliliyle ayıklanabilir hale gelmiş ve isnad kritiğine tabi tutulan rivayetler böylece ta'dil edilmiştir.⁵¹ Sünnîler arasında *Kütüb-i Sitte* ana kaynak olarak kabul edilmiş, ayrıca Buhârî (ö. 256/869) ve Müslim (ö. 261/874) en üstün biçimde sahihi-zayıfı birbirinden ayırdığı için, hadis kaynakları içerisinde en üst sırada yerini almıştır.⁵²

Fıkıh ise Kur'ân, hadis, icma ve kıyas olmak üzere dört asla dayanmaktadır. Mervân zamanına dayandırılan bu kaynakların sistematik ve anlaşılır hale getirilmeleri Abbâsîler döneminde gerçekleşmiştir. Kur'ân ve sünnetle ortaya konan hukukî öncüller ve kurallar tam bir hukuk sistemi oluşturma konusunda yeterli olmadığı için bu konuda kapsamlı bir çalışma gerekmiştir. Bu sebeple bazı ana merkezlerde fıkıhın hem usulünü hem de detaylı kurallarını tartışan fıkıh ekolleri oluşmuştur. Hadise yer vermekle beraber, daha ziyade re'yi etkin bir şekilde kullanan Ebû Hanîfe (ö. 150/767) Irak'ta, hadise ve Medine'nin hukuk tatbikatına önem veren Mâlik b. Enes (ö. 179/795) Hicaz'da bu ekollere öncülük etmiştir. Bu dönemde her fıkıh okuluna mezhep

⁴⁹ Yıldız, *DİA*, I, 41-42.

⁵⁰ İbn Hallikân, Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim (ö. 681/282), *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zemân*, tahk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, Kahire: Mektebetü'n-nahdati'l-Mısriyye, t.y., I, 483.

⁵¹ Hodgson, I, 284-286.

⁵² Nicholson, Reynold Alleyne (ö. 1364/1945), *a Literary History of the Arabs*, Cambridge: University Press, 1907, s. 337; Hodgson, I, 290; Hasan, III, 155-156.

denilmeye başlanmıştır. Ebû Hanîfe ile İmam Mâlik arasında te'lifci bir yol izleyen İmam Şâfiî (ö. 204/820) öncülüğünde Mısır'da yeni bir mezhep ortaya çıkarken, başka bir mezhep de daha çok hadisçi olarak bilinen ve ehl-i hadîsin güçlü bir taraftarı olan Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) öncülüğünde oluşmuştur.⁵³ Diğer bir mezhep de ehl-i hadis ile ehl-i re'y arasında bir yol takip eden el-Evzâî (ö. 157/774) tarafından Suriye'de meydana çıkmıştır.⁵⁴ Diğer taraftan hadislerin zâhirî anlamlarıyla alınmasını, fakihlerin çıkardığı anlamların bunlara karıştırılmaması gerektiğini savunan Dâvûd ez-Zâhirî (ö. 270/884) dikkat çekmektedir.⁵⁵ Öte yandan Şîa cenahında da fıkıh ekolleri şekillenmiş, İsnâaşeriyye ve İsmâîlî'ler, İmam Ca'fer es-Sâdık'ı sonraki Şîi fırkalarının öncü otoritesi haline getirmişlerdir.⁵⁶ Bazı Zeydî Şîi imamlar da kendi aralarında sistem geliştirmişler,⁵⁷ Abbâsîler devrinde en aktif dönemlerini yaşayan Hâricîler de oluşturdukları mezheple adlarından söz ettirmişlerdir.⁵⁸

Müslümanların çoğu amelde Hanefî ve Şâfiî'liği tercih ederken, Fas ve İspanya'da Mâlikî mezhebi rağbet görmüştür. Kişisel ibadetler, ahlak, miras, sözleşme vb. konularda bağlı olunan mezhebin fetva makamına müracaat edilmeye başlanmıştır.⁵⁹

Kelâm sahasında, Emevîler zamanında kurulan Mu'tezile mezhebi, bu dönemde yükselişe geçmiş fakat "Halku'l-Kur'ân" meselesinde pek çok kimseye yapılan eziyetlerden dolayı halkın büyük tepkisini çekmiştir. Nitekim zamanla sahip olduğu cazibesini yitirmiş ve Abbâsîler döneminin sonlarına doğru etkisini kaybetmiştir.⁶⁰

Yapılan fetihler sonrası farklı kültürlerle tanışan Müslümanlar, bu kültürlerin eserlerini

⁵³ Hodgson, I, 291-293; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 408; Hasan, III, 157-161; Yıldız, *DİA*, I, 42.

⁵⁴ Hodgson, I, 291-293; Ögüt, Salim, "Evzâî", *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 1995, XI, 546.

⁵⁵ Hodgson, I, 293; Itr, Nüreddin, "Dâvûd ez-Zâhirî", *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 1994, IX, 49.

⁵⁶ Hodgson, I, 293; Öz, Mustafa, "Ca'fer es-Sâdık", *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 1993, VII, 1.

⁵⁷ Hodgson, I, 293; Gökalp, Yusuf, "Zeydiyye", *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 2013, XLIV, 328-329.

⁵⁸ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 359.

⁵⁹ Ebû Zehra, *İslâm'da Siyasî, İtikâdî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*, s. 378-379; Hodgson, I, 294.

⁶⁰ Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, I, 228-252; Yıldız, *DİA*, I, 42-43; Hasan, III, 164.

Arapça'ya tercüme etme gereği duymuşlardır. Abbâsîlerde ilk olarak Halife Mansûr zamanında başlayan tercüme faaliyetleri, Hârûnürreşîd zamanında hızlanmış, Halife Me'mûn zamanında ise büyük bir gelişme göstermiştir. Özellikle tıp, matematik ve astronomi sahasındaki eserler Arapçaya tercüme edilmiştir. İbnü'l-Mukaffa' (ö. 142/759), *Kelile ve Dimne*'yi Arapçaya çevirirken⁶¹; Huneyn b. İshâk (ö. 260/873) Callinos'un tıpla ilgili bazı kitaplarını Süryanice ve Arapçaya tercüme etmiştir.⁶² Yine bu dönemde ilmî çalışmaların merkezi haline gelen Beytü'l-Hikme'de⁶³, Halife Me'mûn zamanında ilmî çalışmalar ivme kazanmış ve burada mütercimlerden oluşan kırk kişi, seksene yakın âlimin eserlerini Arapçaya tercüme etmişlerdir. Yavaş yavaş tüm Grek felsefe ve bilim mirası ayrıntılı bir şekilde Arapçaya geçmiştir. Böylece Müslümanlar antik Yunan, Hint ve İran gibi farklı kültürlerin önemli eserlerinden de istifade etme imkânı bulmuşlardır. Cebir, geometri, mantık, metafizik, tıp, astronomi vb. dallarda Arapçaya yapılan tercüme, İslâm dünyasında büyük âlimlerin yetişmesine önemli katkılar sağlamıştır.⁶⁴ Bunlardan; Muhammed b. İbrâhim el-Fezârî (ö. 190/806) astronomi alanında, Câbir b. Hayyân (ö. 200/815) kimyada, Hârizmî (ö. 232/847'den sonra) matematikte, Câhız (ö. 255/869) zooloji ve antropolojide, Ebû Bekr er-Râzî (ö. 313/925) ve İbn Sînâ (ö. 428/1037) tıpta adını duyururken, Kindî (ö. 252/866 [?]), Fârâbî (ö. 339/950) ve İbn Miskeveyh de (ö. 421/1030) felsefe alanında meşhur olmuştur.⁶⁵ Ayrıca Bağdat ve Şam'da donanımlı rasathanelerin kurulmuş olması, astronomi araştırmalarının teşvik edilmesini sağlamıştır.⁶⁶

⁶¹ İbnü'n-Nedîm, s. 150; Hodgson, I, 250-252.

⁶² İbnü'n-Nedîm, s. 351; Kâtipoğlu, Hasan, "Huneyn b. İshâk", *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 1998, XVIII, 378.

⁶³ Beytü'l-Hikme'nin ilk defa kim tarafından ve ne zaman kurulduğu tartışma konusudur. Abbâsî halifelerinden Hârûnürreşîd tarafından kurulduğu rivayet edildiği gibi (Erünsal, İsmâil E., "Kütüphane", *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 2003, XXVII, 11), Me'mûn tarafından 830'da Bağdat'ta kurulduğu da belirtilmektedir (Hodgson, I, 252; Yıldız, *DİA*, I, 44-45). Fakat bunun düşünce ve teşebbüs olarak Mansûr dönemine kadar uzandığı anlaşılmaktadır (Kaya, Mahmut, "Beytü'l-Hikme", *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 1992, VI, 88).

⁶⁴ Hodgson, I, 381-382; Yıldız, *DİA*, I, 44-45; Hasan, III, 173-175; Ünlü, I, 298.

⁶⁵ Yıldız, *DİA*, I, 45-46.

⁶⁶ Holt ve diğ., I, 134; Hodgson, I, 383.

Abbâsîlerde yapılan tarih çalışmalarının iki teması vardır: Biri Hz. Muhammed'in (s.a.s.) hayatı, diğeri hadis ravilerinin değerlendirilmesidir. Fakat ulemânın ilgi alanı kısa zamanda genişlemiştir.⁶⁷ İslâm tarihçiliği, Araplarda bulunan soy biliminin de yardımıyla kısa zamanda toplumun bütün unsurlarını içine almıştır. İslâm tarihinin önemli isimlerinden Süleyman b. Tarhân (ö. 143/761), Mûsâ b. Ukbe (ö. 141/758), İbn İshâk ve Vâkıdî (ö. 207/823) Abbâsîler döneminin başlarında yaşamışlardır. Özellikle İbn İshâk ve Vâkıdî'nin eserleri sîret ve meğâzî alanında esas teşkil etmiştir. İbn Hişâm ve İbn Sa'd da (ö. 230/845) Abbâsîler zamanında yaşayan iki önemli tarihçidir. İbn Hişâm, İbn İshâk'ın eserini ele alıp düzenlemiş ve çalışmamıza da konu olan *es-Sîretü'n-nebeviyye*'yi yazmış, Vâkıdî'nin kâtibi olan İbn Sa'd da *et-Tabakâtü'l-kübrâ* adıyla ilk biyografi eserini kaleme almıştır. İslâm tarihçiliğine yön veren İslâm siyasî tarihinin ilk müellifleri, ilk kültür ve ilim tarihçilerinin Abbâsîler döneminde yaşamış olması bu döneme ayrı bir ehemmiyet kazandırmıştır.⁶⁸

İslâm âlemi, Abbâsîler döneminde ilmî ve kültürel kalkınma konusunda adeta şaha kalkmıştır. Halifeden sıradan bir vatandaşa kadar herkes ilim öğrenmek için elinden geleni yapmıştır. Nicholson'un da dediği gibi; insanlar bu dönemde bal taşıyan arı misali memleketlerine ve orada ilme susamış talebelere ilim götürmek için ilim ve irfan kaynaklarına ulaşmak maksadıyla üç kıtayı dolaşmışlardır.⁶⁹ Günümüze ulaşan eserlerin pek çoğu bu döneme aittir. İşte İbn Hişâm da ilmî ve sosyal açıdan hareketli ve bereketli geçen bu zaman diliminde yetişmiş ve eserlerini böyle bir ortamda kaleme almıştır. Yukarda da belirttiğimiz gibi onun siyer sahasında fevkalade önemli olan *es-Sîretü'n-nebeviyye* adlı eseri bu dönemin mahsulüdür.

1.2. Hayatı

İbn Hişâm'ın yaşadığı dönemi sosyal, siyâsî ve ilmî hayat açısından inceledikten sonra şimdi onun hayatını ve eserlerini ele alacağız.

⁶⁷ Hodgson, I, 311.

⁶⁸ Yıldız, *DİA*, I, 46; Hasan, III, 177-178.

⁶⁹ Nicholson, s. 281; Hasan, III, 147.

1.2.1. İsmi, Künyesi ve Nesebi

Asıl adı, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî'dir. İbn Hişâm, Yemen'in Himyer kabilesinin Meâfirî kolundandır. Onun Zühl kabilesine mensup olduğunu belirtenler de vardır.⁷⁰ Zehebî, Ebû Saîd b. Yûnus'a dayanarak, İbn Hişâm'ın Zühl kabilesinin Sedûs kolundan olduğunu nakletmektedir.⁷¹

1.2.2. Doğumu ve Eğitimi

Doğum tarihi bilinmeyen⁷² İbn Hişâm, Basra'da dünyaya gelmiş ve eğitimini aynı yerde tamamlamıştır.⁷³ Sonra Mısır'a gitmiş⁷⁴ ve vefatına kadar da Mısır'ın Fustat şehrinde yaşamıştır. İbn Hişâm'ın Basra'dan ne zaman ayrıldığı ve Mısır dışında herhangi bir yere ilim tahsili için gidip gitmediği bilinmemektedir. Fakat İbn Hişâm'ın, Leys b. Sa'd (ö. 175/791)⁷⁵ ile görüştüğü dikkate alınınca, onun ölüm tarihinden önce Mısır'a gelmiş olduğu düşünülebilir. Aynı zamanda hocası Ziyâd b. Abdillâh el-Bekkâî (ö. 183/799) ile görüşmek için Kûfe'ye⁷⁶ veya Bağdat'a gitmiş olma ihtimali de yüksektir.⁷⁷ Arap dili ve edebiyatına olan vukufiyeti, nesep ve tarih bilgisi, onun Basra ve Mısır dışında da bazı yerlerde bulunduğu delil sayılabilir. Çünkü o devirde ilim semâ yani dinleme metoduyla alınırdı. İlim yolculukları yapmak, başka şehirlerdeki âlimlerden istifade

⁷⁰ İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik (ö. 218/833), *es-Sîretü'n-nebeviyye*, tahk. Mustafa es-Sekâ, İbrâhim el-Ebyârî, Abdü'l-Hafız eş-Şelebî, 5. Basım, Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1427/2006, I, 17; es-Süheylî, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed el-Has'amî (ö. 581/1185), *er-Ravzü'l-ünüf fî şerhi's-sîreti'n-nebeviyyeti li'bni Hişâm*, tahk., tlk. ve şerh Abdurrahmân el-Vekîl, Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1412/1991, I, 24, 43; İbn Hallikân, I, 349-350; es-Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî (ö. 911/1505), *Buğyetü'l-vuât fî tabakati'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, Beyrut: Dârü'l-ma'rife, t.y., s. 315; ez-Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed (ö. 1396/1976), *el-A'lâm kâmus-u terâcîm li eşhuri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-Arab ve'l-müste'ribîn ve'l-müsteşrikîn*, y.y., 1969, IV, 314.

⁷¹ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, X, 429; *Târîhu'l-İslâm*, s. 281-282.

⁷² İbn Hişâm, I, 17; Ziriklî, IV, 314.

⁷³ İbn Hişâm, I, 17; Süheylî, I, 43; İbn Hallikân, I, 349; Ziriklî, IV, 314.

⁷⁴ İbn Hişâm, I, 17.

⁷⁵ Leys b. Sa'd, döneminde Mısır'ın en büyük fakih ve muhaddislerindedir (Özen, Şükrü, "Leys b. Sa'd", *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 2003, XXVII, 165).

⁷⁶ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, III, 12.

⁷⁷ Fayda, *DİA*, XX, 71.

etmek, ulemânın adeti haline gelmişti.⁷⁸ Dolayısıyla İbn Hişâm'ın da bu âdeti uygulayarak hem Arap dili ve edebiyatında hem de nesep ve tarih bilgisinde kendisini geliştirmiş olması muhtemeldir.

1.2.3. İlmi Kişiliği

İbn Hişâm, ilim konusunda devrinin önde gelen isimlerinden biridir. Rivayet yönüyle meşhurdur. Soy bilimi ve nahiv ilminde öncüdür.⁷⁹ Lügat, şiir ve tarih alanlarında önemli bir şahsiyettir.⁸⁰ Tarihçiliği yanında edebiyatçılığıyla da tanınmaktadır.⁸¹

İbn Hişâm, İbn İshâk'ın *Sîre*'sini temel kaynak kabul ederek ondan yararlanmış ve *es-Sîretü'n-nebeviyye* adında orijinal bir kitap telif etmiştir. Bu eser İbn Hişâm'ın tarihte, alanın otoritelerinden biri olduğunu kanıtladığı gibi Kur'ân, şiir ve Arap dili alanındaki bilgi birikimini de ortaya koymaktadır.

İbn Hişâm, eserine kaynaklık eden *Sîre*'den yararlanırken; kimi zaman alıntı yaptığı bilgileri özetlemiş, kimi zaman da kendi birikimini ilave ederek sunacağı bilgiyi telif yoluna gitmiştir. Onun, İbn İshâk'ın eserini özetlerken terk edip dikkate almadığı hususlar; ya Hz. Peygamber'le (s.a.s.) ilgisi olmadığı için eserin muhtevasına katkı yapmayan dolaylı bilgiler ya da mesnedi ve delili bulunmayan bilgilerdir. Ayrıca İbn Hişâm, şiir ehlinin bilmediği şiirleri, nezaket kurallarına uymayan, kullanıldığında bir kısım insanların incinebileceği ifadeleri ve hocası Bekkâî'nin sağlam olarak kabul ve ikrar etmediği bir takım rivayetleri de kitaptan çıkarmıştır.⁸² Onun eserini orijinal kılan katkılarını şu şekilde ele alabiliriz: Öncelikle müellif, anlamı ön planda tutarak eserde yer verdiği âyet, hadis ve şiirlerde yer alan garîb kelimeleri açıklamaya özen göstermiştir.⁸³ Konuların anlaşılmasına katkı yapmak üzere yer verdiği şiirleri kritiğe

⁷⁸ İbn Hişâm, I, 17; Cerrahoğlu, İsmâil, "İbn Hişâm ve Siresindeki Garîbü'l-Kur'ân'ı", İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi, Ankara: AÜİF İslâm İlimleri Enstitüsü Yay., 1977, Sayı. 3, s. 1.

⁷⁹ İbn Hişâm, I, 17; Süheylî, I, 43; İbn Hallikân, I, 349.

⁸⁰ Zehebi, *Târîhu'l-İslâm*, s. 282; Zirikli, IV, 314.

⁸¹ Zehebi, *Târîhu'l-İslâm*, s. 282; Fayda, *DİA*, XX, 71.

⁸² İbn Hişâm, I, 27-28.

⁸³ İbn Hişâm, I, 330; II, 167-168.

tabi tutmuş,⁸⁴ gerektiğinde yeni şiirlerle konuyu desteklemiştir.⁸⁵ İhtiyaç duyulan yerlerde biyografik açıklamalar yapmış, bazı şahısların soy bilgisini vermiştir.⁸⁶ Ortaya çıkan bu eser, onun hem edebiyata hem de tarihe olan derin vukûfiyetinin bir delilidir.

İbn Hişâm'ın ilmî kişiliği hakkında fikir veren diğer bir husus da Arap şiiri hakkında İmam Şâfiî (ö. 204/820) ile aralarında geçen müzakerelerdir.⁸⁷ Mısır'da yaptıkları bu müzakerelerde İbn Hişâm, başlangıçta İmam Şâfiî ile görüşmeyi istememiş, görüştüğünden sonra şiir, dil ve soy bilimi konusundaki ilmî derinliğinden dolayı onun, ilim sahasında eşi benzeri az bulunan kimselerden olduğunu belirtmiştir.⁸⁸ İmam Şâfiî de İbn Hişâm'ın lügat konusunda hüccet olduğunu söyleyerek, onun bu konuda sahip olduğu yerin önemini vurgulamıştır.⁸⁹

1.2.4. Hocaları

İbn İshâk'ın arkadaşı, aynı zamanda talebesi olan Ziyâd el-Bekkâî, İbn Hişâm'ın ilmî şahsiyeti üzerinde büyük rol oynamıştır.⁹⁰ Zira İbn Hişâm, İbn İshâk'a ait olan *Sîre*'yi Bekkâî'den semâ yoluyla (bizzat kendisinden dinlemek suretiyle) tahsil etmiştir. Bu açıdan Bekkâî, adeta İbn İshâk ile İbn Hişâm arasında bir köprü vazifesi görmüştür. İbn Hişâm, eserinde çağdaşı olan Abdülvâris b. Saîd el-Anberî et-Tennûrî (ö. 180/796), Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ (ö. 209/824 [?]) ve Yûnus b. Habîb en-Nahvî'den (ö. 182/798) de rivayetlerde bulunmuştur.⁹¹

1.2.5. Râvîleri

es-Sîretü'n-nebeviyye'yi İbn Hişâm'dan rivâyet edenler arasında; Muhammed b. Hasan

⁸⁴ İbn Hişâm, I, 125, 525.

⁸⁵ İbn Hişâm, II, 317, 472-473.

⁸⁶ İbn Hişâm, I, 35, 37, 40.

⁸⁷ İbn Hişâm, I, 17.

⁸⁸ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, X, 429; *Târîhu'l-İslâm*, s. 282; Fayda, *DÎA*, XX, 71.

⁸⁹ Süyûtî, *Buğyetü'l-vuât*, s. 315; Fayda, *DÎA*, XX, 71.

⁹⁰ İbnü'l-İmâd, Ebû'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî (ö. 1089/1679), *Şezerâtü'z-zeheb fî ahhâri men zeheb*; Beyrut: el-Mektebü't-ticârî, t.y., I, 45.

⁹¹ İbn Hişâm, I, 36; II, 177; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, X, 429; *Târîhu'l-İslâm*, s. 281.

el-Kattân, Abdürrahîm b. Abdillâh el-Berkî ve kardeşi Ahmed el-Berkî bulunmaktadır.⁹² Bu eser, isimlerini belirttiğimiz râvilerin dışında başka müellif ve râviler tarafından da rivayet edilmiştir.⁹³

1.2.6. Vefatı

İbn Hişâm, 13 Rebûlâhir 218/8 Mayıs 833 tarihinde vefat etmiştir.⁹⁴ 213/828 tarihinde vefat ettiğini kabul edenler de bulunmaktadır.⁹⁵ *Sîre*'nin şarihi olan Süheylî (ö. 581/1185) bunlardandır. Zehebî (ö. 748/1374), Süheylî'nin bu görüşünde yanıldığını, İbn Hişâm'ın vefat tarihinin 218/833 olduğunu belirtmiştir.⁹⁶ Tarihinde ihtilaf bulunmakla birlikte İbn Hişâm'ın Mısır'ın Fustat şehrinde vefat ettiği kesindir.⁹⁷

1.3. Eserleri

İbn Hişâm'ın, tezimize konu olan *es-Sîretü'n-nebeviyye* adlı eserinden başka *Kitabü't-ticân fi mülûki Himyer (et-Ticân li-ma'rifeti mülûki'z-zaman fi ahbâri Kahtân)* adlı eseri de bulunmaktadır. İlk olarak müellifin başarısını taçlandığı *es-Sîretü'n-nebeviyye*'yi ele alacağız.

1.3.1. es-Sîretü'n-Nebeviyye

İbn Hişâm'ın bu eseri, Hz. Muhammed'in (s.a.s.) hayatına yönelik yazılan eserler içerisinde günümüze tamamı ulaşan en eski siyer kaynağıdır. Aslında bu eser, Ebû Abdillâh Muhammed İbn İshâk'ın *Sîre*'sinin özetlenerek ve ilavelerle kaleme alınmış şeklidir. İbn İshâk'ın *Sîre*'sinin farklı râviler tarafından nakledilen nüshaları bugüne kadar eksiksiz olarak ulaşmamışken, İbn Hişâm'ın eseri günümüze kadar eksiksiz

⁹² Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, X, 429; *Târihu'l-İslâm*, s. 281.

⁹³ Öz, Şaban, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, İstanbul: İsar Vakfı Yay., 2008, s. 356.

⁹⁴ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, X, 429; *Târihu'l-İslâm*, s. 282; Brockelmann, *Târihu'l-edebi'l-Arabî*, III, 12; Fayda, *DÎA*, XX, 72.

⁹⁵ İbn Hişâm, I, 17; Süheylî, I, 43; İbn Hallikân, I, 349; Süyûtî, *Buğyetü'l-vuât*, s. 315; Kâtip Çelebî, Hacı Halife Mustafa b. Abdillâh (ö. 1067/1657), *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*, y.y., Dârü'l-fikr, 1402/1982, I, 179; ez-Ziriklî, IV, 314.

⁹⁶ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, X, 429; *Târihu'l-İslâm*, s. 282.

⁹⁷ İbn Hallikân, I, 350; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, s. 282; İbnü'l-İmad, I, 45; Brockelmann, *Târihu'l-edebi'l-Arabî*, III, 12; ez-Ziriklî, IV, 314; Cerrahoğlu, "İbn Hişâm ve Sîresindeki Garîbü'l-Kur'an'ı", s. 1; Fayda, *DÎA*, XX, 71.

olarak gelmiştir. İslâm ülkelerine İbn Hişâm'ın eserinin ulaşmasında Mısırlı ravilerin katkısı büyüktür. Muhammed b. Hasan el-Kattân, Abdürrahîm b. Abdillâh el-Berkî ve kardeşi Ahmed el-Berkî bunlardandır.⁹⁸

Ziyâd el-Bekkâî aracılığıyla İbn İshâk'ın *Sîre*'sini alan İbn Hişâm, onda pek çok değişiklik yapmıştır. İbn Hişâm, İbn İshâk'ın bahsettiği Âdem'den (a.s.) İbrâhim'e (a.s.) kadar olan peygamberler tarihini kitabın içine almamış, çalışmasına Hz. Muhammed'in (s.a.s.) Hz. Âdem'e ulaşan nesebini sayarak başlamıştır. Ayrıca Hz. Peygamber'e (s.a.s.) varıncaya kadar Hz. İsmâil'in soyunu sırası ile açıklamış, İsmâil'in (a.s.) soyundan Peygamberimizle herhangi bir ilgisi olmayanlara yer vermemiştir. Daha sonra Allah Resûlü'nün hayatı ile ilgili olayları kronolojiyi dikkate alarak nakletmiş, vefatı ve Hassân b. Sâbit'in ona yazdığı mersiye ile çalışmasını sonlandırmıştır. İbn Hişâm, İbn İshâk'ın naklettiklerinden Hz. Muhammed'le (s.a.s.) alakalı olmayan bilgileri terkettiği gibi Kur'ân'dan Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hayatıyla ilgili olmayan ayetleri de eserine almamıştır. Yine İbn İshâk'ın rivayet ettiği ama ehl-i ilmin bilmediği ve içerisinde müstehcen ifadelerin bulunduğu şiirler ve haberler de İbn Hişâm'ın çalışmasına almadığı bilgiler arasındadır.⁹⁹ İbn Hişâm, İbn İshâk'ın naklettiği malumatı tahkik etmiş, bazen de doğruluğunu tespit edemediği bilgilerin şüpheli olduğuna dikkat çekmiştir.¹⁰⁰

İbn İshâk'tan yaptığı alıntılarını “قَالَ ابْنُ إِسْحَاقَ” şeklinde ifade eden İbn Hişâm'ın ondan farklı düşündüğü yerler olduğu gibi,¹⁰¹ İbn İshâk'ın rivayetlerine açıklamalar getirdiği de vâkidir.¹⁰² İbn Hişâm, İbn İshâk'ın verdiği bilgilere bazen ilaveler,¹⁰³ bazen de düzeltmeler¹⁰⁴ yapmak suretiyle *Sîre*'sini olgunlaştırmıştır. Bazı yerlerde de İbn

⁹⁸ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, X, 429; Fayda, *DİA*, XX, 72.

⁹⁹ Bkz. İbn Hişâm, I, 28.

¹⁰⁰ Bkz. İbn Hişâm, II, 194.

¹⁰¹ Bkz. İbn Hişâm, I, 88.

¹⁰² Bkz. İbn Hişâm, I, 169, 288.

¹⁰³ Bkz. İbn Hişâm, I, 304, 330; II, 108-109, 160.

¹⁰⁴ Bkz. İbn Hişâm, I, 414.

İshâk'tan farklı bilgiler ileri sürmüştür.¹⁰⁵ Eserde olaylar aktarılırken ilgili âyetler¹⁰⁶ veya hadisler varsa onlara yer verilmiştir.¹⁰⁷ Âyetlerin sebab-i nüzûlleri nakledilirken,¹⁰⁸ bir yandan da âyetteki garîb kelimelerin izahı yapılmıştır.¹⁰⁹ Bu arada, eserde olaylar aktarılırken, Arap şiirinden de istifade edilmiştir.¹¹⁰ İbn Hişâm, bazen aktardığı olayların ravilerini açıkça belirtirken,¹¹¹ bazen de “حَدَّثَنِي بَعْضُ أَهْلِ الْعِلْمِ: Alim biri bana haber verdi” ifadeleriyle mübhem bırakmıştır.¹¹²

Tezimizin gerek araştırma gerek telif aşamalarında İbn Hişâm'ın *es-Sîretü'n-nebeviyye*'sini, hangi tarihte yazdığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Ne *Sîre*'nin kendisinde ne de diğer kaynaklarda eserin yazılma tarihine yönelik bir bilgi ve bir açıklama bulunmaktadır.

Yaptığımız araştırma sonucu, çalışmanın matbu hale getirilip, ilim dünyasına kazandırılış tarihi olarak 1838 yılı ön plana çıkmaktadır. Daha sonra ise 1874 yılında Bulak'ta, 1903 yılında ise Mısır'da Mahmut et-Tahtavî'nin talikatıyla beraber basılmıştır. 1926 yılında da Mısır'da tekrar neşredilmiştir. Ferdinand Wüstenfeld 1858-1860 yılları arasında muhtelif yazma eserlere dayanarak eseri tahkikli olarak yayınlamıştır. Mustafa es-Sekâ, İbrâhim el-Ebyârî ve Abdülhafız eş-Şelebî, 1936 yılında, Mısır'da *es-Sîretü'n-nebeviyye*'yi tahkik ederek neşretmişlerdir. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd ise yine Mısır'da, 1937 yılında *Sîre*'yi dört cilt halinde neşretmiştir.¹¹³

Sonraki yıllarda ise *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1971 yılında Kahire'de hem Muhammed

¹⁰⁵ Bkz. İbn Hişâm, I, 28-29, 325, 532.

¹⁰⁶ Bkz. İbn Hişâm, I, 290; II, 91-92.

¹⁰⁷ Bkz. İbn Hişâm, I, 168, 231.

¹⁰⁸ Bkz. İbn Hişâm, I, 274-275, 294.

¹⁰⁹ Bkz. İbn Hişâm, I, 478-480; II, 92-93.

¹¹⁰ Bkz. İbn Hişâm, I, 171-173; II, 10-12, 362.

¹¹¹ Bkz. İbn Hişâm, I, 367, 387.

¹¹² Bkz. İbn Hişâm, I, 274, 278; II, 364.

¹¹³ Brockelmann, *Târihu'l-edebi'l-Arabî*, III, 12-13.

Halîl Herras hem de Tâhâ Abdurraûf Sa'd tarafından, 1978 yılında yine Kahire'de Muhammed Fehmi es-Sercânî, 1987 yılında Beyrut'ta Ömer Abdüsselâm Tedmürî ve 1995 yılında Tanta'da Mecdî Fethî es-Seyyid tarafından edisyon kritiği yapılarak neşredilmiştir.¹¹⁴

Sîre'nin Şerhleri

Eserin daha iyi anlaşılmasına yönelik yapılan bazı şerhler bulunmaktadır. Bunlar Süheylî, Vezîr el-Mağribî (ö. 418/1027) ve Ebû Zer el-Huşenî (ö. 604/1207) tarafından kaleme alınmıştır. Bu şerhleri kısaca şu şekilde ele alabiliriz:

1. Abdurrahmân b. Abdullâh es-Süheylî *er-Ravzü'l-ünüf fî şerhi's-sîreti'n-nebeviyye li'bni Hişâm* adını verdiği çalışmasında *Sîre*'yi şerh etmiştir.¹¹⁵ Bu eser Mısır'da 1911 yılında iki cilt halinde basılmış,¹¹⁶ daha sonra Abdurrahmân el-Vekîl tarafından yine Mısır'da 1967-1970 yılları arasında neşredilmiştir.¹¹⁷ Süheylî *er-Ravzü'l-ünüf*'ü *el-İşâre ilâ sîret-i Mustafa ve âsâri min ba'dihi mine'l-hulefâ* adıyla özetlemiştir. Moğultay b. Kılıç (ö. 762/1361) da *er-Ravzü'l-ünüf*'ü tenkit ve tashih amacıyla *ez-Zehrü'l-bâsim fî sîreti Ebi'l-Kâsım* adlı eserini kaleme almıştır.¹¹⁸ Ayrıca Muhammed b. Ahmed b. Osman *ez-Zehebî Muhtasarü'r-ravzi'l-ünüf* isimli eseriyle Süheylî'nin şerhini özetlemiştir. Bu şerhin diğer bir özeti de Ebü'l-Feth Muhammed b. İbrâhim b. Muhammed b. Mukbil el-Bilbîsî tarafından yapılmış olup ismi de *el-İlmâm bi'r-ravz ve sîreti'bni Hişâm el-mülakkab bi celâ'i'l-efkâr bi sîreti'l-muhtâr*'dır.¹¹⁹

2. Vezîr el-Mağribî olarak bilinen Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Ali b. Hüseyin (ö. 418/1027) *Sîre*'yi yazarken bazı açıklamalar yapmış, Süheyl Zekkâr da bunu, *es-Sîretü'n-*

¹¹⁴ Fayda, *DİA*, XX, 72.

¹¹⁵ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, Mukaddime, I, 12-13; Kâtip Çelebî, II, 1012; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, III, 13.

¹¹⁶ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, III, 13.

¹¹⁷ Fayda, *DİA*, XX, 72.

¹¹⁸ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, III, 13; Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Süheylî", *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 2010, XXXVIII, 31.

¹¹⁹ Fayda, *DİA*, XX, 72.

nebeviyye li 'bni Hişâm bi şerhi 'l-vezîri 'l-Mağribî ismiyle neşretmiştir.¹²⁰

3. Endülüslü Ebû Zer el-Huşenî ise *Sîre*'de geçen garîb kelimeleri şerh etmiştir.¹²¹ *es-Sîretü 'n-nebeviyye*'nin şerhleri üzerine araştırma yapan Paul Brönnie, *Die Commentatoren des İbn İshaq und ihre Scholien* isimli doktora tezinde Huşenî'nin eserini de tahkik etmiş, daha sonra bu şerhi *Âsâru 'l-luğati 'l-Arabiyye şerhu 's-sîreti 'n-nebeviyye* adıyla neşretmiştir.¹²² Ayrıca Huşenî'nin eserini Hemmâm Saîd, Muhammed b. Abdullâh Ebû Suaylık ve Abdülkerim Halife 1991 yılında, *el-İmlâü 'l-muhtasar fi şerhi ğaribi 's-siyer* adıyla tahkikli olarak neşretmişlerdir.¹²³ Müsteşrik Arthur Schaade, Süheylî'nin şerhini ve *es-Sîretü 'n-nebeviyye*'de geçen Uhud gazvesiyle ilgili şiirlerin Ebû Zer tarafından yapılan şerhini *Kommentare von as-Suhaili und Ebû Darr zu den uhudgedichten* isimli çalışmasıyla neşretmiştir.¹²⁴

Ayrıca *Sîre*'nin bir de günümüze ulaşmamış bir şerhi bulunmaktadır. 805 yılında tamamlandığı belirtilen bu şerh, *Keşfü 'l-lisâm fi şerhi sîreti İbn Hişâm* adıyla Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed el-Aynî (ö. 855/1451)'ye aittir.¹²⁵

Sîre'nin Muhtasarlari

Sîre'nin şerhlerinin yanında muhtasarlari da yapıldığı görülmektedir. Bunları kısaca şöyle özetleyebiliriz:

1. İbrâhim b. Muhammed el-Murahhal eş-Şâfiî 611/1214 yılında *ez-Zahîre fi muhtasari 's-sîre* adlı eseriyle *Sîre*'yi ihtisar etmiştir.¹²⁶
2. İmâdüddîn Ahmed b. İbrâhim el-Vâsîti'ye ait olan muhtasarın adı ise *Muhtasaru*

¹²⁰ Fayda, *DİA*, XX, 72.

¹²¹ İbn Hişâm, *es-Sîretü 'n-nebeviyye*, Mukaddime, I, 13; Fayda, *DİA*, XX, 72.

¹²² Brockelmann, *Târîhu 'l-edebi 'l-Arabî*, III, 14; Fayda, *DİA*, XX, 72.

¹²³ Fayda, *DİA*, XX, 72.

¹²⁴ Brockelmann, *Târîhu 'l-edebi 'l-Arabî*, III, 14; Fayda, *DİA*, XX, 72.

¹²⁵ İbn Hişâm, *es-Sîretü 'n-nebeviyye*, Mukaddime, I, 13; Kâtip Çelebî, II, 1012; Fayda, *DİA*, XX, 72.

¹²⁶ İbn Hişâm, *es-Sîretü 'n-nebeviyye*, Mukaddime, I, 13; Kâtip Çelebî, II, 1012; Fayda, *DİA*, XX, 72.

sîret-i İbn Hişâm'dır. Bu eser 711/1311 yılında yazılmıştır.¹²⁷

3. *Sîre*'nin muhtasarlarından biri de Abdullâh b. İmam Yahya el-Müeyyed Billah'a ait olan *Hülasâtü's-sîreti'n-nebeviyye*'dir.¹²⁸

4. *Sîre*'nin basılan muhtasarlarından *Tehzîbü sîretî İbn Hişâm* adlı eser de Abdüsselâm Muhammed Harun'a aittir. Bu eser Arif Erkan tarafından *Hz. Muhammed'in Hayatı* adıyla 1981 yılında Türkçeye tercüme edilmiştir.

5. Ayrıca Muhammed Afif ez-Zu'bi'nin ve Mısır'da bir heyetin yaptığı muhtasarlar da bulunmaktadır.¹²⁹

Yine Brockelmann (ö. 1375/1956), bunların dışında *Sîre*'nin kime ait olduğu bilinmeyen bir muhtasarının da olduğunu belirtmektedir.¹³⁰

Öte yandan *es-Sîretü'n-nebeviyye*, bazı şairler tarafından nazım haline de getirilmiştir. Ebû Nasr Feth b. Mûsâ el-Hadravî (ö. 663/1264),¹³¹ Saîd ed-Dîrînî olarak bilinen Abdülaziz b. Ahmed (ö. 697/1297), Ebû İshâk et-Tilimsânî (ö. 690/1291) ve İbnü's-Şehîd ismiyle maruf Fethu'd-dîn Muhammed b. İbrâhim (ö. 793/1390) bunların arasında yer almaktadır. İbnü's-Şehîd'in *Fethu'l-garîb fî sîreti'l-habîb* adlı eseri on binden fazla beyti içermektedir.¹³² Ayrıca Brockelmann, *Sîre*'nin manzumlarından *el-Vusûl ile's-sûl fî nazmi sîreti'r-Resûl* isimli eserin sahibinin bilinmediğini belirtmektedir.¹³³

Sîre'nin Tercümeleri

Farklı dillere tercüme edilen *es-Sîretü'n-nebeviyye*'nin Farsçaya iki tercümesi bulunmaktadır.¹³⁴ Bunlardan biri Refiuddîn İshâk b. Muhammed Hemedânî'nin Atabek

¹²⁷ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, III, 14; Fayda, *DÎA*, XX, 72.

¹²⁸ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, III, 14.

¹²⁹ Fayda, *DÎA*, XX, 72.

¹³⁰ Brockelman, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, III, 14.

¹³¹ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, Mukaddime, I, 13; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, III, 14.

¹³² İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, Mukaddime, I, 13; Kâtip Çelebi, II, 1012; Fayda, *DÎA*, XX, 72.

¹³³ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, III, 14.

¹³⁴ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, III, 14.

Sa'd b. Zengî adına Farsçaya yaptığı *Sîret-i Resûlillâh (Terceme-i siyer-i Nebî)* adlı tercümedir. Asgar Mehdevî, bu eserin edisyon kritiğini yaparak 1982 yılında Tahran'da neşretmiştir.

Diğeri ise Ebü'l-Meâlî Şehâbeddin Ahmed b. İshâk-ı Eberküî'ye aittir ve adı *Terceme-i sîreti 'n-nebeviyye'* dir.¹³⁵

es-Sîretü 'n-nebeviyye''nin Türkçeye ilk tercümesini Aydınlı Eyyûb b. Halîl yapmıştır. Eyyûb b. Halîl'in 12 Rebiülevvel/19 Mayıs 986/1578'de III. Murat'a sunduğu bu tercümenin adı *Sîret-i Resûlillâh*'dir.¹³⁶ Bu eserin yazma nüshası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Bununla alakalı olarak Mes'ad Süveylim Ali eş-Şâmân tarafından *Türk Edebiyatında Siyerler ve İbn Hişâm'ın Siyer'inin Türkçe Tercümesi* (1982, AÜ İlahiyat Fakültesi) adında bir doktora tezi yapılmıştır.¹³⁷ *es-Sîretü 'n-nebeviyye'*'nin dört cilt olan Kahire neşrinin 1. cildini İzzet Hasan ve Neşet Çağatay 1971 yılında Hz. Muhammed'in Hayatı adıyla Türkçeye tercüme ederken, 2. cildini Yusuf Velişah Uralgiray 1985 yılında aynı isimle Türkçeye çevirmiştir. Ayrıca eserin dört cildin tamamını Hasan Ege *İslâm Tarihi Sîret-i İbn Hişâm Tercemesi* adıyla 1985'te Türkçemize kazandırmıştır. *es-Sîretü 'n-nebeviyye'*'nin 1864 yılında Almancaya yapılan tercümesi ise Gustav Weil'e aittir. Bu eserin ismi *Das Leben Muhammeds nach Muhammed b. Ishaq bearbeitet von Abdalmalik b. Hisam*'dir.¹³⁸ *Sîre*'nin bir de Urduçaya yapılan bir tercümesi bulunmaktadır. *Sîretü 'n-nebiyyi kâmil* adındaki bu tercümeyi Abdülcelîl Sıddîki ve Gulâm Resûl Mihr 1971 yılında Lahor'da neşretmiştir.¹³⁹

Sîre Hakkında Yapılan Akademik Çalışmalar

İbn Hişâm ve *es-Sîretü 'n-nebeviyye* ile alakalı yapılan yüksek lisans tezleri şunlardır:

¹³⁵ Fayda, *DİA*, XX, 72.

¹³⁶ Fayda, *DİA*, XX, 73.

¹³⁷ Fayda, *DİA*, XX, 73.

¹³⁸ Brockelmann, *Târîhu 'l-edebi 'l-Arabî*, III, 12.

¹³⁹ Fayda, *DİA*, XX, 73.

1. Seyfullah Çoruh'a ait olan *İbn Hişâm'ın Hayatı ve Tarihçiliği* adlı tez, On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne bağlı olarak 1995 yılında yapılmıştır.
2. Sefer Hassanov'a ait olan *İbn Hişâm'ın Arap Gramerindeki Yeri* adlı tez, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne bağlı olarak 2000 yılında yapılmıştır.
3. İbrâhim Sainkaplan'a ait olan *İbn Hişâm'ın es-Sîretü'n-nebeviyyesi'nde Sahâbe Bilgisi* adlı tez, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne bağlı olarak 2007 yılında yapılmıştır.
4. Mehmet Uzun'a ait olan *İlk Dönem Tarih Eserlerinde Tefsîr Rivayetleri (es-Sîretü'n-nebeviyye'ye göre)* adlı tez de Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne bağlı olarak 2011 yılında yapılmıştır. Uzun, bu tezde *es-Sîretü'n-nebeviyye'*de sûrelerin tertip ve nüzûle göre sırasını ele almış, her sûrenin Kur'ân'daki sırasını, nüzûl sırasını, toplam âyet sayısını, indiği dönemi, *Sîre'*de sûrenin kaç âyetinin geçtiğini ve bu âyetlerin ciltlere göre dağılımını tablolarla göstermiştir. Uzun, daha sonra yine tablolarla, eserde geçen tefsir rivayetlerinin konularına göre dağılımını, her bir ciltte hangi âyetler geçiyorsa, bunların sûre ve âyet numaralarını, ciltlere göre gramer bilgilerinin sayısını ve kelimeleri açıklarken ne ile istihsâd olduğunu belirtmiştir. İbn Hişâm tarafından yapılan kısmî veya tam âyetlerin yorumlarının hangi sûre ve hangi âyete ait olduğunu belirten Uzun, *Sîre'*deki şiirlerin sayısını ve hangi amaçla anıldıklarını ve tefsir rivayetlerinin hangi kalıplarda kullanıldığını da ortaya koymuştur. Yazar bundan sonra *es-Sîretü'n-nebeviyye'*den aktardığı tefsir rivayetlerini değerlendirme yoluna gitmiştir.¹⁴⁰ Daha çok tasvirî bir yöntemin kullanıldığı ve eserle ilgili istatistikî bilgilere yer verildiği gözlemlenen bu tezin, tasnif ve konunun işleniş şekli bakımından bizim tezimizden farklı olduğu görülmektedir. Zira “Tefsir Açısından İbn Hişâm'ın es-Sîretü'n-Nebeviyye Adlı Eseri” adını verdiğimiz tezimizde önce İbn Hişâm'ın yaşadığı dönemi, hayatını ve eserlerini ele aldık. Daha sonra mezkûr eseri hem Kur'ân tarihi hem de Kur'ân ilimleri açısından inceledik. Özellikle sebab-i nüzûl, garîbü'l-Kur'ân, nâsih-mensûh, muhkem-müteşâbih, i'câzü'l-Kur'ân başlıkları altında ulûmü'l-Kur'ân'a

¹⁴⁰ Bkz. Uzun, Mehmet, “İlk Dönem Tarih Eserlerinde Tefsir Rivayetleri (es-Sîretü'n-Nebeviyye'ye Göre)”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.

yönelik zengin muhteviyatı detaylı bir şekilde ele almaya çalıştık. Yine Uzun'dan farklı olarak elde ettiğimiz veriler ışığında İbn Hişâm'ın tefsir yöntemini ortaya koymaya gayret ettik. Bu doğrultuda onun ayeti ayetle, sünnetle, sahâbe ve tâbiîn sözüyle tefsir ettiğini ve şiirle istişhâd yöntemini kullandığını tespit ettik. Ayrıca İbn Hişâm'ın verdiği bilgileri tefsir ilminin önde gelen isimlerinin verdiği bilgilerle mukayese ederek onun, tefsir ilmine olan katkılarını belirlemeye çalıştığımız tezimiz bu yönüyle de Mehmet Uzun'un tezinden farklılık arz etmektedir.

İbn Hişâm'ı ele alan önemli çalışmalardan biri de Şaban Öz'ün 2006 yılında tamamladığı *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri* adlı doktora tezidir. Öz, bu çalışmada 355-368 sayfaları arasında İbn Hişâm'a yer vermiş, onun eserlerini, *es-Sîretü'n-nebeviyye*'deki metodunu, İbn İshâk metinleri üzerindeki tasarruflarını ve İbn İshâk'ın eserine yaptığı katkıyı ele almıştır. Ayrıca İbn Hişâm'ın siyer yazıcılığı sahasında sonraki döneme tesirleri üzerinde de durmuştur.¹⁴¹

es-Sîretü'n-nebeviyye'nin makale boyutunda da ele alındığı görülmektedir. İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisinin 3. sayısında yayınlanan İsmâil Cerrahoğlu'na ait "İbn Hişâm ve Siresindeki Garîbü'l-Kur'ân'ı" adlı makale bunların başında gelir. Cerrahoğlu bu makalesinde İbn Hişâm'ın *es-Sîretü'n-nebeviyye* adlı eserinde farklı yerlerde olan Garîbü'l-Kur'ân'la alakalı örnekleri bir araya getirmiş, İbn Hişâm'ın kendisinden öncekilerden nasıl etkilendiğini ve kendisinden sonrakileri de nasıl etkilediğini ortaya koymaya çalışmıştır.¹⁴² Eserle alakalı yapılan başka bir çalışma da Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisinde 13-14. sayıda yayınlanan Mustafa Özel'e ait "Bir Tefsir Kaynağı Olarak İbn Hişâm'ın es-Sîre'si" adlı makaledir. Bu makalede Özel, *Sîre*'yi içerisindeki tefsirle alakalı konularla ele almış ve ilk üç asırda belirli bir sahada yazılmış olan eserlerin, farklı açılardan da değerlendirilmesi gerektiğine dikkat çekmiştir. Özel ayrıca *Mu'cemu ğaribi'l-Kur'ân müstahracen min sîret-i İbn Hişâm* adlı eseriyle de *es-Sîretü'n-nebeviyye*'deki garîb kelimeleri alfabetik olarak derlemiştir.¹⁴³

¹⁴¹ Bkz. Öz, s. 355-368.

¹⁴² Bkz. Cerrahoğlu, "İbn Hişâm ve Siresindeki Garîbü'l-Kur'ân'ı", s. 1-29.

¹⁴³ Özel, Mustafa, *Mu'cemu ğaribi'l-Kur'ân müstahracen min sîret-i İbn Hişâm*, İzmir: Birleşik

Yukarıda verdiğimiz bilgiler çerçevesinde, tefsir alanıyla irtibat kurularak İbn Hişâm'ın ele alındığı bir doktora çalışmasının olmadığı görülmektedir. Bu konu bizim tarafımızdan “İbn Hişâm'ın es-Sîretü'n-Nebeviyye'sinin Tefsir Açısından Değerlendirilmesi” adıyla incelenmiştir.

Kaynakları

Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî'nin *Sîretü İbni İshâk* adıyla meşhur olan *el-Mübtede' ve'l-meb'as ve'l-meğâzî* adlı eseri İbn Hişâm'ın kaynak olarak kullandığı temel eserdir.¹⁴⁴ İbn Hişâm buradaki bilgileri Ziyâd el-Bekkâî aracılığıyla bizlere ulaştırmaktadır. Bazen “Ziyâd dışında biri” demek suretiyle İbn İshâk'tan alıntı yapmış olması, Ziyâd'dan başkalarından da rivayet ettiğini gösterir.¹⁴⁵ İbn Hişâm'ın İbn İshâk dışında, Abdülaziz b. Muhammed ed-Derâverdî (ö. 187/803),¹⁴⁶ Abdullâh b. Cafer b. el-Misver b. Mahreme (ö. ?),¹⁴⁷ Abdullâh b. Hasen b. Hasen b. Ali b. Ebî Tâlib (ö. 145/762),¹⁴⁸ Abdullâh b. Vehb (ö. 197/813),¹⁴⁹ Ebû Amr el-Medenî (ö. 130/747-48),¹⁵⁰ Ebû Bekr ez-Zübeyrî (ö. 236/851),¹⁵¹ Ebû Zeyd el-Ensâri (ö. 215/830),¹⁵² Ömer mevlâ Ğufre (ö. 145/762),¹⁵³ Hallâd b. Kurre b. Hâlid es-Sedûsî (ö. 220/835),¹⁵⁴ İbn Cüreyc (ö. 150/767),¹⁵⁵ Abdülvâris b. Saîd el-Anberî et-Tennûrî (ö. 180/796),¹⁵⁶ İbn Ebî Amr b. el-A'lâ (ö. [?]),¹⁵⁷ Mâlik b. Enes (ö. 179/795),¹⁵⁸ Mesleme

Matbaacılık, 2005.

¹⁴⁴ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, Mukaddime, I, 11-12; Fayda, *DİA*, XX, 72, 95.

¹⁴⁵ İbn Hişâm, II, 57.

¹⁴⁶ İbn Hişâm, II, 71.

¹⁴⁷ İbn Hişâm, II, 44.

¹⁴⁸ İbn Hişâm, I, 230.

¹⁴⁹ İbn Hişâm, I, 29.

¹⁵⁰ İbn Hişâm, II, 175.

¹⁵¹ İbn Hişâm, II, 83.

¹⁵² İbn Hişâm, I, 35.

¹⁵³ İbn Hişâm, I, 29.

¹⁵⁴ İbn Hişâm, I, 27.

¹⁵⁵ İbn Hişâm, I, 458.

b. Alkame el-Mâzenî (ö. [?]),¹⁵⁹ Rubeyh b. Abdirrahmân b. Ebî Saîd el-Hudrî (ö. ?),¹⁶⁰ Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814),¹⁶¹ Vâkîdî (ö. 207/823),¹⁶² Vekî‘ (ö. 197/812),¹⁶³ Yahyâ b. Saîd (ö. 143/760),¹⁶⁴ Zeyd b. Eslem (ö. 136/754),¹⁶⁵ Yûnus en-Nahvî (ö. 182/798),¹⁶⁶ Ebû Ubeyde Ma‘mer b. el-Müsennâ et-Teymî (ö. 209/824 [?])¹⁶⁷ ve İmam Şâfi‘’den de (ö. 204/820)¹⁶⁸ nakilde bulunduğu görülmektedir.

Tefsir Literatüründe Kaynak Olarak Kullanılması

es-Sîretü'n-nebeviyye, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hayatı hakkında hem geçmişte, hem de günümüzde başvurulan en temel eserlerden biridir. Kur'ân âyetlerinin tefsirini, sebebi-nüzûlleri ve Kur'ân'daki garîb kelimelerin izahını içermesi sebebiyle müfessirlerin de müracaat ettiği kaynaklardan biri olmuştur. Tefsir sahasında ondan etkilenen ve onu kaynak olarak gösteren müellifler ve eserleri şöyledir:

1. Ebû Muhammed b. Atıyye (ö. 541/1147), *el-Muharrerü'l-vecîz*,¹⁶⁹
2. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*,¹⁷⁰

¹⁵⁶ İbn Hişâm, II, 177.

¹⁵⁷ İbn Hişâm, I, 525.

¹⁵⁸ İbn Hişâm, II, 301.

¹⁵⁹ İbn Hişâm, II, 65.

¹⁶⁰ İbn Hişâm, II, 70.

¹⁶¹ İbn Hişâm, II, 304.

¹⁶² İbn Hişâm, I, 68. (Vâkîdî: “Kıblemizi terk edersen iş senin bildiğin gibidir.” beytini ekledi.)

¹⁶³ İbn Hişâm, II, 269.

¹⁶⁴ İbn Hişâm, II, 352.

¹⁶⁵ İbn Hişâm, II, 417.

¹⁶⁶ İbn Hişâm, II, 419.

¹⁶⁷ İbn Hişâm, I, 36.

¹⁶⁸ İbn Hişâm, II, 515.

¹⁶⁹ Bkz. İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân el-Muhâribî el-Gırnâtî el-Endelüsî, (ö. 541/1147), *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*, tahk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed, 1. Basım, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1422/2001, I, 484; II, 167; III, 55; V, 159.

¹⁷⁰ Bkz. el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Ensârî el-Hazrecî (ö. 671/1273),

3. Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-azîm*,¹⁷¹
4. es-Seâlibî (ö. 876/1471), *el-Cevâhirü'l-hisân*,¹⁷²
5. İbrâhim b. Ömer el-Bikâî (ö. 885/1480), *Nazmü'd-dürer fî tenâsübi'l-ây ve's-süver*,¹⁷³
6. Şihâbüddin Mahmûd b. Abdillâh el-Hüseynî el-Âlûsî (ö. 1270/1854), *Rûhu'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî*,¹⁷⁴
7. Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*,¹⁷⁵
8. Seyyid Kutub (ö. 1386/1966), *fî Zilâli'l-Kur'an*,¹⁷⁶
9. İbn Âşûr (ö. 1393/1973), *et-Tahrîr ve't-tenvîr*,¹⁷⁷
10. Ebü'l-A'lâ el-Mevdûdî (ö. 1399/1979), *Tefhîmü'l-Kur'an/Kur'an'ın Anlam ve Tefsîri*.¹⁷⁸

el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an, tahk. Ahmed el-Berdûnî, İbrâhim Etfîş, 2. Basım, Kahire: Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, 1384/1964, X, 348-349, 351; XI, 45.

- ¹⁷¹ Bkz. İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbüddin Ömer b. Kesîr (ö. 774/1373), *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-azîm*, tahk. Sâmi b. Muhammed Sellâme, Riyad: Dâru taybe, 1420/1999, I, 577; VII, 457; VIII, 487.
- ¹⁷² Bkz. es-Seâlibî, Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf (ö. 875/1471), *el-Cevâhirü'l-hisân fî tefsîri'l-Kur'an*, tahk. eş-Şeyh Muhammed Muavviz, eş-Şeyh Âdil Ahmed Abdülmevcûd, 1. Basım, Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1418/1997, III, 118, 143.
- ¹⁷³ Bkz. el-Bikâî, İbrâhim b. Ömer b. Hasen er-Ribât (ö. 885/1480), *Nazmü'd-dürer fî tenâsübi'l-ây ve's-süver*, Kahire: Dârü'l-kitâbi'l-İslâmî, t.y., III, 24; V, 153, 295; VIII, 399; XII, 260-265.
- ¹⁷⁴ Bkz. el-Âlûsî, Şihâbüddin Mahmûd b. Abdillâh el-Hüseynî (ö. 1270/1854), *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî*, tahk. Ali Abdülbâri Atıyye, 1. Basım, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1415/1994, IV, 186; IX, 312; XIII, 293; XIV, 233; XV, 467.
- ¹⁷⁵ Bkz. Yazır, Elmalılı M. Hamdi (ö. 1343/1942), *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul: Feza Gazetecilik, t.y., V, 335, 385; IX, 454, 460, 465, 467, 483.
- ¹⁷⁶ Bkz. Kutub, Seyyid b. Kutb b. İbrâhim b. Hüseyin eş-Şâzilî (ö. 1385/1966), *fî Zilâli'l-Kur'an*, 17. Basım, Beyrut/Kahire: Dârü'ş-şurûk, 1412/1991, III, 1460, 1725; V, 2839, 2846; VI, 3659.
- ¹⁷⁷ Bkz. İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tûnisî (ö. 1393/1973), *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, Tunus: ed-Dârü't-Tûnusiyye li'n-neşr, 1984, I, 218; III, 146; XVIII, 323.
- ¹⁷⁸ Bkz. el-Mevdûdî, Ebü'l-A'lâ (ö. 1399/1979), *Tefhîmü'l-Kur'an/Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri*, terc. Muhammed Han Kayanî, Yusuf Karaca, Nazife Şişman, İsmâil Bosnalı, Ali Ünal, Hamdi Aktaş,

Yukarıda isimleri geçen müfessirler, âyetleri vuzuha kavuşturan tarihî bilgiler konusunda *es-Sîretü'n-nebeviyye*'den yararlanmışlar,¹⁷⁹ âyetin indiği yeri ve zamanı, âyette bahsedilen şahsın veya şahısların kim olduğunu belirtirken de ona atıfta bulunmuşlardır.¹⁸⁰ Aralarında, âyetlerdeki garîb kelimeleri açıklarken İbn Hişâm'ın rivayetlerine yer verenler olduğu gibi¹⁸¹ sebep-i nüzûl konusunda İbn Hişâm'ın *Sîre*'sini kaynak gösterenler de olmuştur.¹⁸² Ayrıca âyetleri tefsir ederken şiirle istişhâd konusunda İbn Hişâm'a atıfta bulunanlar da vardır.¹⁸³ Bu eserlere baktığımızda, *es-Sîretü'n-nebeviyye*'nin tefsirin farklı konularında müfessirlere kaynaklık teşkil ettiği ve tefsir sahasına katkı sağladığı görülmektedir.

1.3.2. Kitabü't-Ticân fî Mülûki Himyer

İbn Hişâm'ın *es-Sîretü'n-nebeviyye* adlı eserinin dışında *Kitabü't-ticân fî mülûki Himyer (et-Ticân li-ma'rifeti mülûki'z-zaman fî ahbâri Kahtân)* adlı başka bir eseri daha bulunmaktadır. Bu eser, bazı kıssaları, Yemen'in haberlerini¹⁸⁴ ve Himyer kralları ile ilgili bilgileri içermektedir. Kimi yerlerde *Ensâbu Himyer ve mülûkihâ* adıyla geçen¹⁸⁵ bu eserin, Vehb b. Münebbih'e ait olduğu ve bunu İbn Hişâm'ın rivayet ettiği de belirtilmektedir.¹⁸⁶ Zaten Abdülazîz el-Mekâlîh tarafından 1986 yılında neşredilen *Kitabü't-ticân*'ın başında İbn Hişâm'ın bunu Esed b. Mûsâ'dan (ö. 212/827), onun da Ebû İdris b. Sinan'dan (ö. ?), onun da annesinin dedesi olan Vehb b. Münebbih'ten (ö. 114/732) rivayet ettiği ifade edilmektedir. Eserde Yemen krallarının özellikleri, devlet başkanlıkları yaptıkları süreler ve başlarından geçen olayların anlatıldığını görmekteyiz.

İstanbul: İnsan Yay., 1991, I, 95; III, 295, 440-441; IV, 70-71, 321, 326; V, 126, 336-337, 373.

¹⁷⁹ Bkz. İbn Atıyye, V, 159; II, 538; Kurtubî, XII, 346-351; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 577; II, 168-169; Seâlibî, III, 118; Bikâî, III, 24; Âlûsî, XIV, 233; Mevdûdî, I, 95; III, 295.

¹⁸⁰ Bkz. İbn Atıyye, III, 55; Kurtubî, XI, 45; Seâlibî, III, 143; Kutub, V, 2839; İbn Âşûr, XVIII, 323.

¹⁸¹ Bkz. Kurtubî, XII, 349; İbn Kesîr, *Tefsîr*, VIII, 487; Bikâî, V, 295; VIII, 399.

¹⁸² Bkz. Âlûsî, XIII, 293; İbn Âşûr, III, 146; Mevdûdî, IV, 70-71, 321; V, 126, 336.

¹⁸³ Bkz. Âlûsî, IX, 312; XV, 467.

¹⁸⁴ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, III, 14.

¹⁸⁵ Süheylî, I, 43; İbn Hallikân, I, 349; Zehebî, *Siyer-ü a'lâmi'n-nübelâ*; X, 429; Süyûtî, *Buğyetü'l-vuât*, s. 315; Kâtip Çelebî, I, 179.

¹⁸⁶ Ziriklî, IV, 314; Fayda, *DÎA*, XX, 73.

Ayrıca eser, Yemen’le alakalı haberleri ve şiirleri de içermektedir. Gerek MEB gerek TDV İslâm Ansiklopedilerinde Tevrat’ta ve İncil’de olan kıssalar ile Güney Arabistan’da olan hikâyeleri içine aldığı belirtilen bu eserin, tarihi bir önem taşımadığı da belirtilmektedir.¹⁸⁷ Bu kitabı, ilk olarak Freitz Krenkow Haydarâbâd’da 1928 yılında neşretmiştir.¹⁸⁸ İbn Hişâm’ın Yemen’in ve krallarının haberleri hakkında *Kasâidü’l-Himyeryyye* adlı bir çalışmasının bulunduğu da kaynaklarda geçmektedir.¹⁸⁹

Ayrıca biyografik bazı eserlerde İbn Hişâm’ın, İbn İshâk’ın *Sîre*’sinde geçen şiirlerdeki garîb kelimeleri açıkladığı *Kitâb fî şerhi ma vaka’a fî eş’âri’s-siyer mine’l-ğarîb* isimli bir eserinden daha bahsedilmektedir.¹⁹⁰ Fakat bu eserin İbn Hişâm’a ait olduğu kesin değildir. Çünkü bu esere başka kaynaklar işaret etmemektedir.¹⁹¹ Ayrıca modern araştırmacılardan Şaban Öz de İbn Hişâm’ın eserleri içerisinde böyle bir esere yer vermemektedir.¹⁹²

¹⁸⁷ Brockelmann, Carl, “İbn Hişâm”, *İA*, I-XIII, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988, V/II, 754; Fayda, *DİA*, XX, 73.

¹⁸⁸ Fayda, *DİA*, XX, 73.

¹⁸⁹ Zirikî, IV, 314.

¹⁹⁰ Bkz. İbn Hişâm, I, 17, 18; Süheylî, I, 43; İbn Hallikân, I, 349; Süyûtî, *Buğyetü’l-vuât* s. 315; Kâtip Çelebî, II, 1012.

¹⁹¹ Fayda, *DİA*, XX, 73.

¹⁹² Bkz. Öz, s. 357.

BÖLÜM 2: KUR'ÂN TARİHİ VE KUR'ÂN İLİMLERİ AÇISINDAN ES-SİRETÜ'N-NEBEVİYYE

2.1. Kur'ân Tarihi Açısından

İnsanlar için hidayet kaynağı olan Kur'ân'ın ahkâmını kavramak son derece önemli olduğu gibi onun tarihini öğrenmek de bir o kadar önemlidir. Kur'ân-ı Kerim'in nüzûlü, yazılması, kitap haline getirilmesi, kıraat farklılıkları ve çoğaltılması gibi konuları ihtiva eden Kur'ân tarihi, Kur'ân'ın anlaşılmasına ve yorumlanmasına katkı sağlayan alanlardan birisidir. Bu bölümde, *es-Sîretü'n-nebeviyye*'de Kur'ân tarihiyle ilgili elde edilen verileri ele almak istiyoruz.

2.1.1. Vahyin Başlangıcı

Vahiy, Allah'ın elçi vasıtasıyla, perde arkasından veya doğrudan kalbe ilka etmek üzere peygamberlere mesajını iletmesi demektir.¹⁹³ İlahi vahyin kendisine indiği son peygamber Hz. Muhammed (s.a.s.) olmuştur. Kaynaklarda Hz. Muhammed'e (s.a.s) vahyin ilk gelişini anlatan bilgiler birbirine yakınlık arz eder.

İbn Hişâm, İbn İshâk'ın Zührî (ö. 124/742), Urve b. Zübeyr (ö. 94/713) ve Hz. Âişe (ö. 58/678) kanalıyla naklettiği rivayette, peygamberliğin ilk işaretinin Hz. Peygamber'e (s.a.s.) gösterilen sadık rüyalar olduğunu belirtmiştir. Bu rivayete göre, Allah Resûlü rüyasında ne görürse o, sabahın aydınlığı gibi aynen çıkardı. Aynı zamanda Hz. Peygamber'e (s.a.s.) yalnızlık ve inziva sevdirmişti.¹⁹⁴ İbn Hişâm'ın vahiy olgusunun başlangıcıyla ilgili dile getirdiği bu rivayet, hadis ve ulûmü'l-Kur'ân çalışmalarında da Zührî ve Urve b. Zübeyr aracılığıyla Hz. Aişe'den nakledilmektedir.¹⁹⁵

¹⁹³ Bkz. İbn Manzûr, XV, 379-381; Albayrak, Halis, "Vahiy Gerçeği", *Kutlu Doğum Haftası*, TDV Yay., 12-17 Ekim 1989, ss. 107-127, s. 109; Yavuz, Yusuf Şevki, "Vahiy" *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 2012, XLII, 440.

¹⁹⁴ İbn Hişâm, I, 226.

¹⁹⁵ Bkz. el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim (ö. 256/869), *Sahîhu'l-Buhârî*, tahk. Muhammed Fuad Abdülbâki, İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1315/1897, "Bed'ü'l-vahy" 1; Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî (ö. 261/874), *Sahîh-i Müslim*, tahk. Muhammed Fuad Abdülbâki, Dâru ihyâi'l-kütübi'l-Arabiyye, 1236/1918, "İman" 73; es-Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî (ö. 911/1505), *el-İtkân fi*

İbn Hişâm'ın İbn İshâk'tan naklettiği diğer bir rivayete göre, Allah Teâlâ'nın, kendisini risaletle görevlendirmeyi murad ettiği sıralarda Hz. Peygamber (s.a.s.), dışarı çıkıp şehirden epeyce uzaklaşır ve Mekke'nin dağları arasındaki geçitlere ve vadilerine giderdi. Karşılaştığı taşlar ve ağaçlar kendisine *يا رسول الله السلام عليك* derlerdi. Hz. Peygamber (s.a.s.) etrafına; sağına, soluna baktığında taş ve ağaçtan başka bir şey göremezdi. Bu hal Cenab-ı Hakk'ın takdir ettiği sürece devam etti. Sonra Cebrâil (a.s.), Allah'ın ikramından getirdikleriyle Hz. Peygamber'e (s.a.s.) Ramazan ayında, Hira'da geldi.¹⁹⁶

Yine İbn Hişâm'ın İbn İshâk kanalıyla Vehb b. Keysân'dan (ö. 127/745) naklettiği bir rivayetten, Allah Resûlünün her sene bir ay Hira'da itikâfa girdiği, bunun câhiliye döneminde yapılan bir ibadet olduğu, öğrenilmektedir.¹⁹⁷ Bu rivayete göre Hz. Peygamber (s.a.s.) her sene bu ayda itikâf yapar, kendisine gelen yoksulları doyururdu. Bu ibadetini bitirdiği zaman evine gitmeden önce Kâbe'ye gider, onu yedi kere veya Allah'ın istediği kadar tavaf ederdi. Nihayet Allah'ın elçisi olarak görevlendirildiği

ulûmi'l-Kur'ân, tahk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim, Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmme li'l-kitâb, 1394/1974, I, 91; ez-Zürkânî, Muhammed Abdülazîm (ö. 1367/1948), *Menâhilü'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'ân*, 3. Basım, y.y: Matbaatu İsa el-Bâbî el-Halebî, t.y., I, 93.

¹⁹⁶ İbn Hişâm, I, 226-227.

¹⁹⁷ التَّحَنُّفُ şeklinde de kullanılan bu kelime İbn İshâk'a göre التَّوْبَةُ "Allah rızasına çalışma, Allah'a itaat etme, arınma, iyilik yapma" manasına gelir. İbn Hişâm bununla Hz. İbrâhim'in dini olan Hanifliğin kastedildiğini belirtir (Bkz. İbn Hişâm, I, 227). İbn Hişâm'ın bu izahı Hz. Peygamber'in (s.a.s.), Hz. İbrâhim'in dini üzere ibadet ettiğini ortaya koymaktadır. İbn Hacer de mezkûr kelimeye aynı anlamı vermiştir (İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî (ö. 852/1449), *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, tahk. Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1379, I, 23). Cahiliye döneminde hanif olduğu bilinen Ebû Zerr el-Gıfârî'nin de Allah'a secde ettiği rivayet edilmektedir (Müslim, Fedâilü's-sahâbe, 132). İbn Hişâm'ın İbn İshâk'tan naklettiği bu rivayette Hz. Peygamber (s.a.s.) dışında bazı Kureyşlilerin de böyle bir ibadeti adet haline getirdiği görülmektedir (İbn Hişâm, I, 227). Toshihiko Izutsu da sağlam hadisleri gerekçe göstererek Hz. Peygamber'in (s.a.s.) bazı dindar Mekkelilerin yaptığı gibi her yıl, birkaç gün uzlete çekildiğini ve bu uzlete "tehannüs" adı verildiğini belirtmektedir (Izutsu, Toshihiko (ö. 1413/1993), *Kur'an'da Allah ve İnsan*, terc. Süleymân Ateş, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1975, s. 140; Bkz. Soysaldı, Mehmet, "Kur'an'da Salât Kavramının Semantik Analizi", Yalova Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 1, Ekim 2010-Mart 2011, s. 48). Bu bilgilerden anlaşılmaktadır ki, tehannüs -diğer adıyla tehannüf- cahiliye arapları içerisinde haniflerin bir kısmının yapmış olduğu bir ibadet şeklidir. Sadece Allah Resulü'ne ait bir durum değildir. *es-Sîretü'n-nebeviyye*, İslâm gelmeden önceki dönemle ilgili verdiği bu ilginç bilgiyle o döneme ışık tutmaktadır.

senede Hz. Muhammed (s.a.s.), Ramazan ayında Hira'ya çıkmıştı. Bir gece Cebrail (a.s.) Allah'ın emriyle ona geldi. Resûlullah (s.a.s.) bu karşılaşmayı şöyle anlatır: Ben uyurken Cibril (a.s.), içinde bir kitap bulunan atlastan bir örtü ile bana geldi ve “Oku!” dedi. Ben: “Ne okuyayım?” dedim. Bunun üzerine beni öyle bir kucaklayıp sıktı ki, nerdeyse takatim kesilecekti. Sonra beni serbest bıraktı. “Oku!” dedi. “Ne okuyayım?” dedim. Yine beni öyle bir kucaklayıp sıktı ki, nerdeyse takatim kesilecekti. Sonra beni serbest bıraktı ve “Oku!” dedi. “Ne okuyayım?” dedim. Yine nefesimi kesti ve sonra beni serbest bıraktı ve “Oku!” dedi. Ben “Neyi okuyayım?” diyordum ki kendimi onun *اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ*

خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ * اِقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ * الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ * عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ *

“Yaratan Rabbinin adıyla oku! O insanı alaktan (asılıp tutunan zigottan) yarattı. Oku! Senin Rabbin en cömert olandır. O, kalemle yazmayı öğretendir, insana bilmediğini öğretendir.” dedi.¹⁹⁸ Ben de onu okudum. Sonra o benden ayrıldı. Ayıldığımda sanki bir kitap olarak kalbime yazılmıştı. Hz. Peygamber (s.a.s.) bunları dile getirdikten sonra çıktığını, dağın ortasına geldiği zaman gökten Cebrâil'in (a.s.) sesini işittiğini, onun kendisine Allah'ın Resûlü olduğunu bildirdiğini ve hangi yöne baksa ufukta Cebrâil'i (a.s.) gördüğünü belirtmiştir. Öyle kalakalmış ve Cebrail (a.s.) kendisinden ayrılınca, Hz. Peygamber (s.a.s.) evine dönmüş ve durumu Hz. Hatice'ye anlatmıştır. Olanları işiten Hz. Hatice, Hz. Peygamber'i (s.a.s.) teselli etmiş ve onun bu ümmetin peygamberi olacağını umduğunu belirtmiştir. Daha sonra Varaka b. Nevfel'e gitmiş, eşinin başına gelenleri anlatmış, o da eğer doğru söylüyorsa Mûsâ'ya gelen Nâmus-i Ekber'in Hz. Muhammed'e (s.a.s) geldiğini ve onun bu ümmetin peygamberi olduğunu, sakın olması gerektiğini belirtmiştir. Hz. Hatice, Varaka'nın sözlerini haber verince Resûlullah (s.a.s.) kalkmış, ibadetini bitirip önceden yaptığı gibi Kâbe'yi tavaf etmeye başlamıştır. Orada Varaka b. Nevfel ile karşılaşmış, Varaka Allah Resûlünden neler olup bittiğini anlatmasını istemiştir. Hz. Peygamber'i (s.a.s.) dinleyen Varaka b. Nevfel “Nefsime elinde tutan zâta yemin ederim ki, sen bu ümmetin nebîsisin. Ve and olsun ki sana gelen, Mûsâ'ya gelen Nâmus-i Ekber'dir. Elbette sen yalanlanacaksın ve sana eziyet

¹⁹⁸ Alak, 96/1-5.

edilecektir. Elbette sen yurdundan çıkarılacaksın ve seninle savaşılacaktır. And olsun ki, eğer ben o güne kavuşursam, elbette Allah'a, onun bildiği bir şekilde yardım edeceğim.” demiş, başını Allah Resûlü'nün başına yaklaştırmış ve başının ortasını öpmüştür. Sonra Hz. Peygamber (s.a.s.) oradan ayrıлып menziline gitmiştir.¹⁹⁹

Vahyin nasıl başladığını İbn Hişâm bu şekilde aktarırken Buhârî ve Müslim, Hz. Âişe'nin rivayetiyle bu konuyu açıklığa kavuşturmuşlardır.²⁰⁰ Süyûtî ve Zürkânî de Buhârî ve Müslim'e atıfta bulunarak Hz. Âişe'nin rivayet ettiği hadisi nakletmişlerdir.²⁰¹ İbn Hişâm başlangıçta Hz. Âişe'nin hadisiyle konuya giriş yapmış, fakat Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Hira'ya giderken nelerle karşılaştığını ve Hz. Cebrâil ile aralarında geçen vakayı ise farklı ravilerden nakletmiştir. Bu sebeple, genel itibariyle aynı mananın aktarıldığı rivayetlerde metin bakımından farklılıklar göze çarpmaktadır.²⁰²

Ayrıca İbn Hişâm'ın naklettiği rivayette, Hz. Peygamber (s.a.s.) uyurken Cebrail'in (a.s.) geldiği ve uykusundan uyandığında sanki kalbine bir kitap yazıldığı ifadeleri bulunmaktadır. *es-Sîretü'n-nebeviyye*'nin şârihi Süheylî, uyku bahsinin ne Hz. Âişe'nin, ne de başkalarının hadisinde geçtiğini, hatta Urve b. Zübeyr'in hadisinin, Cebrâil (a.s.) Alak sûresinin ilk âyetlerini getirdiğinde, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) uyanık olduğuna işaret ettiğini belirtmiştir. Rüya Cebrâil'in (a.s.) Allah Resûlü'ne Kur'ân'ı indirmesinden önce meydana gelen ve onu nübüvvete hazırlayan bir hâl idi. Dolayısıyla sonradan gelen vahiyler Hz. Peygamber (s.a.s.) uyanırken gelmiştir.²⁰³ Vahyin, Hz. Peygamber (s.a.s.) Hira mağarasında, uykuda iken geldiğine dair nakiller, Buhârî ve Müslim'in rivayetleri²⁰⁴ karşısında yeterince güvenilir görünmemektedir.²⁰⁵

¹⁹⁹ İbn Hişâm, I, 227-229. Bu hadiseyi İbn Kesîr de İbn İshâk'tan aynen nakletmektedir. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, III, 17-19.

²⁰⁰ Bkz. Buhârî, “Bed'ü'l-vahy” 1; Müslim, “İman” 73.

²⁰¹ Süyûtî, *el-İtkân*, I, 91; Zürkânî, I, 93.

²⁰² Meselâ, İbn Hişâm ile Buhârî ve Müslim'in naklettiği rivayetlerde Hz. Peygamber (s.a.s.), Hz. Hatice ve Varaka b. Nevfel arasında geçen diyaloglarda cümleler birbirinden farklıdır.

²⁰³ Bkz. Süheylî, II, 392.

²⁰⁴ Buhârî, “Bed'ü'l-vahy” 1; Müslim, “İman” 73.

Muhtemelen ilk vahiy veya ilhamların uykuda gelmesinden bahseden rivayet ile uyumlu olduğu düşüncesiyle belirtilen bu ifadelerin sahih İslâmî kitâbiyatta olmaması, sonraki bir idrac olduğu fikrini kuvvetlendirmektedir.

Son olarak bazı usulcülerin de naklettiği²⁰⁶ ‘...içinde bir kitap bulunan atlastan bir örtü ile bana geldi...’ ifadesi de²⁰⁷ üzerinde durulmaya değer başka bir husustur. Bu rivayeti, Süyûtî ve Zürcânî Zührî’ye atfen, Cebrail’in (a.s.) Hz. Peygamber’e (s.a.s.) geldiğinde atlastan bir örtünün içinde bir mektubun bulunduğu şeklinde nakletmişlerdir.²⁰⁸ *es-Sîretü’n-nebeviyye*’de ise mektup yerine kitap kelimesi geçmektedir. Her iki ifadeden de vahyin yazılı olarak geldiği anlaşılabilir. Bu rivayet her ne kadar mezkûr eserlerde bulunsada vahyin başlangıcının anlatıldığı pek çok kaynakta dile getirilmemektedir.²⁰⁹ İslâm dünyasında sahih deliller doğrultusunda yaygın kanaat, Kur’ân’ın Hz. Peygamber’e (s.a.s.) 23 yıl gibi bir sürede, parça parça indiği yönündedir. Müşriklerin Hz. Peygamber (s.a.s.) hakkında, o gün sordukları sorular üzerine inen âyetler de zaten bunun delilidir.²¹⁰ Vahyin bir kitap veya mektup halinde gelişini ifade eden rivayetler

²⁰⁵ Birışık, Abdülhamit, “Kur’ân”, *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 2002, XXVI, 384.

²⁰⁶ Süyûtî, *el-İtkân*, I, 92; Zürcânî, I, 94.

²⁰⁷ İbn Hişâm, I, 226.

²⁰⁸ Süyûtî, *el-İtkân*, I, 92; Zürcânî, I, 94.

²⁰⁹ et-Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî (ö. 310/923), *Câmi’u’l-beyân an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, tahk. Ahmed Muhammed Şâkir, 1. Basım, Beyrut: Müessesetü’r-risâle, 1420/2000, XXIV, 520-522; es-Sa’lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim (ö. 427/1035), *el-Keşf ve’l-beyân*, tahk. Ebû Muhammed b. Âşûr, 1. Basım, Beyrut: Dâru ihyâi’t-türâsi’l-Arabî, 1422/2002, X, 242-243; Kurtubî, XX, 118; İbn Kesîr, *Tefsîr*, VIII, 436. Bu kaynaklarda vahyin Hz. Peygamber’e (s.a.s.) ilk gelişi, Hz. Aişe’nin (r.a.) hadisiyle rivayet olunmaktadır. Bu rivayette ise Hz. Peygamber’e (s.a.s.) vahiy geldiğinde Cebrâil’in (a.s.) yanında herhangi bir kitap veya mektup olmadığı görülmektedir.

²¹⁰ Bu sorular ve sorulara verilen cevaplar âyetlerde şöyle geçmektedir: “İnsanlara hidâyet (Kur’ân) geldikten sonra onların iman etmelerine ancak, Allah bir beşeri mi peygamber olarak gönderdi? demeleri engel olmuştur.” İsrâ, 17/94; “Senden önce de ancak kendilerine vahyettiğimiz bir takım erkekleri peygamber gönderdik.” Enbiya, 21/7; “Dediler ki: Bu ne biçim peygamber ki yemek yer, çarşıda, pazarda dolaşır.” Furkân, 25/7; “Senden önce gönderdiğimiz bütün peygamberler de şüphesiz yemek yerler, çarşıda, pazarda gezerlerdi.” Furkân, 25/20. İşte bu âyetler, insanların arasında konuşulan cümlelere Allah’tan gelen cevapları içermektedir. Onların konuştukları şeyler üzerine âyetlerin inmiş olması Kur’ân’ın toptan indirilmediğini gösterir. Hz. Mûsâ ve diğer Peygamberlere gönderilen kitaplar toptan indirilmişken, Kur’ân ihtiyaca binaen peyderpey indirilmiştir (Bkz. Süyûtî, *el-İtkân*, I, 152-153).

genel kabule aykırı olarak kalmıştır. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) kendisine "Oku!" denildiği anda "Neyi okuyayım?" diye sorması, Cebrâil (a.s.) gittikten sonra yanı başında bir kitap bulunmaması, bu rivayetlerin kahir ekseriyet tarafından hüsn-i kabul görmemesine sebep olmuştur.

Vahyin İndirilmeye Başlandığı Zaman

Kur'ân'ın Hz. Muhammed'e (s.a.s.) nüzûlü, Ramazan ayında²¹¹ ve bu ay içerisinde bulunan Kadir gecesinde²¹² meydana gelmiştir. İbn Hişâm, İbn İshâk'ın rivayetine dayanarak Allah Resûlü'ne Kur'ân'ın indirilmesinin Ramazan ayında başladığını ifade etmiş ve bunu teyit eden şu ayetlere yer vermiştir:

“(O sayılı günler), insanlar için bir hidayet rehberi, doğru yolun ve hak ile batılı birbirinden ayırmanın apaçık delilleri olarak Kur'ân'ın kendisinde indirildiği Ramazan ayıdır.”²¹³

إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ * وَمَا أَدْرَاكَ مَا لَيْلَةُ الْقَدْرِ * لَيْلَةُ الْقَدْرِ حَيْرٌ مِنْ أَلْفِ شَهْرٍ * تَنْزِيلُ الْمَلَائِكَةِ وَالرُّوحِ فِيهَا بِإِذْنِ رَبِّهِمْ مِنْ كُلِّ
* “Şüphesiz, biz onu (Kur'ân'ı) Kadir gecesinde indirdik. Kadir gecesinin ne olduğunu sen ne bileceksin. Kadir gecesini bin aydan daha hayırlıdır. Melekler ve ruh (Cebrail) o gecede, Rablerinin izniyle her türlü iş için iner de iner. O gece tan yerinin ağarmasına kadar bir esenliktir.”²¹⁴

“Hâ * وَالْكِتَابِ الْمُبِينِ * إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ مُبَارَكَةٍ * إِنَّا كُنَّا مُنذِرِينَ فِيهَا يُفْرَقُ كُلُّ أَمْرٍ حَكِيمٍ * أَمْرًا مِنْ عِنْدِنَا إِنَّا كُنَّا مُرْسِلِينَ *
mîm. Apaçık olan Kitab'a andolsun ki, biz onu mübarek bir gecede indirdik. Şüphesiz biz insanları uyarmaktayız. Katımızdan bir emirle her hikmetli iş o gecede ayırt edilir. Şüphesiz biz peygamberler göndermekteyiz.”²¹⁵

²¹¹ Bkz. Bakara, 2/185.

²¹² Bkz. Kadr, 97/1.

²¹³ Bakara, 2/185.

²¹⁴ Kadr, 97/1-5.

²¹⁵ Duhân, 44/1-5.

*“Eğer Allah’a; hak ile batılın birbirinden ayrıldığı gün, (yani) iki ordunun (Bedir’de) karşılaştığı gün kulumuza indirdiklerimize inandıysanız (bunu böyle bilin), Allah her şeye hakkıyla gücü yetendir.”²¹⁶ Burada bahsi geçen karşılaşma Allah Resûlünün Bedir’de müşriklerle karşılaşmasıdır. İbn İshâk, bu olayın Bedir’de cuma günü, Ramazan ayının on yedinci günü sabahında meydana geldiğini bildirmiştir.²¹⁷

İbn Hişâm’ın İbn İshâk’tan naklettiği bu haberden Kur’ân’ın ilk olarak Ramazan ayı içerisinde Kadir gecesinde indiği anlaşılmaktadır. Bu rivayetin devamında İbn İshâk, bundan sonraki süreçte vahyin Peygamberimize inerek tamamlandığını belirtmiştir.²¹⁸ Ramazan ayında, Kadir gecesinde başlayan vahyin nüzûlü, Hz. Peygamber’in (s.a.s.) hayatı boyunca devam etmiş; bazen meydana gelen hadiseler, bazen de Allah Resûlü’ne sorulan sorular vahyin inişine sebep olmuştur.²¹⁹

Hız. Hatice’nin Cebrâil’in (a.s.) Mahiyetini Anlamak İçin Yaptığı Deneme

Bir kişinin vahiy meleğiyle karşılaşması, inziva hayatı sürdürdüğü günlerde, -hiç beklemediği halde- kendisine Allah’ın elçisinin olduğunu bildirilmesi, bu esnada yaşanan ruhsal ve fiziksel sıkıntılar, bir beşer için tahammülü kolay olan haller değildir. Hız. Peygamber (s.a.s.) ve onun her türlü sıkıntısında yanı başında olan eşi Hız. Hatice,

²¹⁶ Enfâl, 8/41.

²¹⁷ İbn Hişâm, I, 230-231. Süheylî, bu son âyetin Kadir gecesi ile Bedir gecesinin tarihinin aynı olduğuna işaret ettiğini yani ikisinin de Ramazan’ın on yedisine denk geldiğini belirtmiş, ardından Kadir gecesinin zamanıyla alakalı farklı rivayetler olduğunu dile getirmiştir (*Ravzu’l-Ünüf*, II, 419). Zaten İbn İshâk’ın *Sîre*’sinde de Abdurrahman b. Kâsım’a Kadir gecesinden sorulduğu, onun da “Zeyd b. Sâbit, Ramazan’ın on yedinci gecesine hürmet gösterir ve ‘o Bedir vakasıdır.’ derdi.” şeklinde cevap verdiği belirtilmiştir (İbn İshâk, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî (ö. 151/768), *Sîretü İbn İshâk (Kitâbü’s-siyer ve’l-meğâzi)*, tahk. Süheyl Zekkâr, I. Basım, Beyrut: Dârü’l-fikr, 1398/1978, s. 130). Beyhakî de Abdullah b. Mes’ud’dan rivayetle Peygamberimizin Kadir gecesini Ramazan’ın 17. Gecesinde, 21. Gecesinde ve 23. Gecesinde arayın buyurduğunu nakletmiştir (el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali (ö. 458/1066), *es-Sünenü’l-Kübrâ*, tahk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, 3. Basım, Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye, 1424/2003, IV, 510). Böylece burada Enfâl sûresi 41. âyetin Kadir gecesi ile Bedir Savaşı’nın aynı güne denk geldiği bağlamında dile getirildiği anlaşılmaktadır.

²¹⁸ İbn Hişâm, I, 230-231.

²¹⁹ Süyûtî, *el-İtkân*, I, 152-153.

bu olağanüstü olaylar karşısında metanetlerini muhafaza etmeye çalışmışlardır.

Hız. Peygamber'e (s.a.s.) ilk vahiy geldikten sonra ondaki farklı ve zorlu duruma şahit olan Hız. Hatice, onun yanına gelen varlığın melek olduğundan emin olmak istemiştir. İbn Hişâm'ın, İbn İshâk'tan naklettiği bir habere göre, Hız. Hatice bunun için güzel bir plan yapmış ve Hız. Peygamber'e (s.a.s.) "Ey amcamın oğlu! Arkadaşın yanına geldiğinde bana haber verebilir misin?" demiştir. Hız. Peygamber (s.a.s.), Cebrâil (a.s.) yanına geldiğinde durumu Hız. Hatice'ye bildirmiş, Hatice validemiz de Hız. Peygamber'den (s.a.s.) kalkıp kendisinin sol dizine oturmasını istemiştir. Bu isteği yerine getiren Allah Resûlü'ne Hız. Hatice, Cebrâil'i (a.s.) o anda görüp görmediğini sormuştur. Peygamberimiz gördüğünü belirtince, bu defa sağ dizine oturmasını istemiş ve aynı soruyu sormuştur. Allah Resûlü gördüğünü belirtmiş; bu defa Hız. Hatice elbisesinin eteğine oturmasını istemiş ve sorusunu yinelemiştir. Bu durumdayken de Hız. Peygamber (s.a.s.) Cebrâil'i (a.s.) gördüğünü belirtince, Hız. Hatice yüzünü açıp, başörtüsünü atmış ve böyleyken görüp görmediğini sormuştur. Hız. Peygamber (s.a.s.), görmediğini söyleyince Hatice validemiz ona "Öyleyse rahat ol ve sevin ey amcamın oğlu! Allah'a and olsun ki, o bir melektir, asla şeytan değildir." demiştir.²²⁰ Güçlü ve zeki bir kadın olan Hız. Hatice bu akıllıca fikriyle hedefine ulaşmış, Hız. Peygamber'e (s.a.s.) gelen varlığın melek olduğundan emin olmuş ve hem kendisinin hem de Efendimiz'in (s.a.s.) içini rahatlatmıştır.

Bu konuda İbn İshâk'tan nakledilen benzer bir rivayette de Hatice validemiz, Hız. Peygamber'i (s.a.s.) cübbesinin içine alınca Cebrâil (a.s.) gitmiş, Hız. Hatice de bunun üzerine Hız. Muhammed'e (s.a.s.) onun şeytan olamayacağını, ancak melek olabileceğini dile getirmiştir.²²¹

Mezkûr iki rivayeti aralarında İbn İshâk'ın da bulunduğu râvî silsilesiyle Taberî'nin *Târîh*'inde,²²² İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve 'n-nihâye*'sinde²²³ ve Beyhakî'nin (ö. 458/1066)

²²⁰ İbn Hişâm, I, 230.

²²¹ İbn Hişâm, I, 230.

²²² Bkz. Taberî, *Târîh*, I, 533-534.

²²³ Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-nihâye*, III, 22.

Delâilü'n-nübüvve'sinde²²⁴ görmek mümkündür. Taberânî (ö. 360/971) ise farklı bir senedle aynı hadiseyi nakletmiştir.²²⁵

2.1.2. Vahyin Fetreti

Hz. Muhammed'in (s.a.s.) peygamberliği süresince vahyin kesintiye uğradığı da görülmektedir. İlk olarak, Alak sûresinin ilk beş âyeti geldikten sonra bir müddet vahiy kesilmiştir. Bu şekilde vahyin bir müddet duraklaması olayına “fetretü'l-vahy” denir.²²⁶

Kaynaklarda vahiye fetretin bir veya birden çok olduğuna, hangi sûrelerden sonra geldiğine ve hangi sûrenin inişiyle fetretin bittiğine dair bilgiler farklılık arz etmektedir. İslâm âlimlerinin kahir ekseriyeti, ilk inen âyetlerin Alak sûresinin ilk beş âyeti olduğunu ve bu âyetlerin inişinden sonra bir müddet vahyin kesildiğini belirtmişlerdir.²²⁷ Bazıları da ilk inen sûrenin Müddessir sûresi olduğunu ve bu sûreden sonra vahyin kesildiğini belirtmişlerdir. Bununla birlikte Duhâ sûresinin nüzûlünden önce de vahyin kesildiğini iddia edenler bulunmaktadır.²²⁸

Duhâ sûresinin nüzûlünden önce vahyin kesilme sebebi ve bu sûrenin sebab-i nüzûlü hakkında farklı bilgiler bulunmaktadır. Sebeb-i nüzûle yönelik bu rivayetleri şöyle ele alabiliriz: Hz. Peygamber (s.a.s.), Cündüb ile birlikteyken parmağına isabet eden taş

²²⁴ Bkz. el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali (ö. 458/1066), *Delâilü'n-nübüvve ve ma'rifetü ahvâli sâhibi'ş-şerî'a*, tahk. Abdülmü'ti Kal'acî, 1. Basım, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1408/1988, II, 151-152.

²²⁵ Bkz. et-Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb, (ö. 360/971), *el-Mu'cemu'l-evsât*, tahk. Târik b. İvazillâh, Abdülmühsin b. İbrâhîm el-Hüseynî, Kahire: Dârü'l-Harameyn, t.y., VI, 286-287.

²²⁶ Bkz. İbn İshâk, s. 135; İbn Hişâm, I, 232; Buhârî, “Edeb” 118; “Tefsîr” 74/4-5; 96/1, “Bed'ü'l-vahy” 3; Müslim, “İman” 73; et-Tirmizî, Ebû İshâ Muhammed b. İshâ b. Sevre (ö. 279/892), *el-Câmi'u's-sahîh ve hüve sünenü't-Tirmizî*, tahk. thr. ve tlk. Ahmed Muhammed Şakir, Muhammed Fuâd Abdülbaki, İbrâhîm Atve İvaz, y.y.: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, t.y., “Tefsîr” “Sûretü'l-Müddessir” 71.

²²⁷ Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî (ö. 241/855), *el-Müsned*, danış. Semir Tâhâ el-Meczûb, haz. Muhammed Selim İbrâhîm Semârâ, Ali Naif el-Bikâî, Ali Hasen et-Tavîl, Semir Hüseyin Ğâvî, 1. Basım, Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1413/1993, VI, 232; Buhârî, “Tefsîr” 74/4-5; 96/1, “Bed'ü'l-vahy” 3; Müslim, “İman” 73; el-Vâhidî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbü'rî (ö. 468/1076), *Esbâbü'n-nüzûli'l-Kur'ân*, tahk. Kemâl Besyûnî Zağlûl, 1. Basım, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1411/1991, s. 13-15; Kurtubî, XX, 118.

²²⁸ İbn İshâk, s. 135; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, III, 24.

sebebiyle parmağı kanamış ve Hz. Peygamber (s.a.s.): “Sen ancak bir parmaksın ki kanadın. Ve Allah yolundadır bu çattığın.” ifadelerini içeren bir şiir okumuştur. Bu olaydan sonra Cebrail (a.s.) bir süre gelmemiş, bunun üzerine müşrikler “Muhammed terk edildi.” ve “Allah onu unuttu, terk etti.” demeye başlamışlardır. Bunun üzerine Allah Teâlâ, Resûlüne Duhâ sûresini indirmiştir.²²⁹ Başka bir rivayette Hz. Peygamber (s.a.s.) bir ara üzülp hastalanmış; iki-üç gece yatağından kalkamamış, bir kadın gelip “Ey Muhammed! Sanırım şeytanın seni terk etmiş, görüyorum ki iki-üç gecedir sana yaklaşmadı.” demiştir. Bunun üzerine Duhâ sûresi indirilmiştir.²³⁰ Diğer bir rivayete göre Hz. Peygamber’e (s.a.s.) Zülkarneyn, ashab-ı kehf ve ruh hakkında sorular sormuşlar; o da inşaallah demeden bir gün sonra onlara cevap vereceğini söylemiş fakat vahiy gecikmiş, bu durum Allah Resûlünü çok üzmüştür. Müşrikler Hz. Peygamber (s.a.s.) hakkında ileri geri konuşmaya başladığı esnada, Duhâ sûresi nâzil olmuştur.²³¹

İbn Hişâm’ın İbn İshâk’tan rivayet ettiğine göre ise ilk inen âyetlerden sonra bir müddet vahiy kesilmiş ve bu durum Hz. Peygamber’i (s.a.s.) derinden üzmüştür. Hz. Peygamber’e (s.a.s.) ağır gelen bu hal üzere Cebrâil (a.s.) gelmiş ve Duhâ sûresini getirmiştir.

وَالضُّحَىٰ * وَاللَّيْلِ إِذَا سَجَىٰ * مَا وَدَّعَكَ رَبُّكَ وَمَا قَلَىٰ * وَالْآخِرَةُ خَيْرٌ لَّكَ مِنَ الْأُولَىٰ * وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضَىٰ * أَلَمْ يَجِدْكَ يَتِيمًا فَآوَىٰ * وَوَجَدَكَ ضَالًّا فَهَدَىٰ * وَوَجَدَكَ عَائِلًا فَأُعْنَىٰ * فَأَمَّا الْيَتِيمَ فَلَا تَفْهَرُ * وَأَمَّا السَّائِلَ فَلَا تَنْهَرُ * وَأَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ *

“Kuşluk vaktine ve sükûna erdiğinde geceye yemin ederim ki Rabbin seni bırakmadı ve sana darılmadı. Gerçekten senin için ahiret dünyadan daha hayırlıdır. Pek yakında Rabbin sana verecek de hoşnut olacaksın. O, seni yetim bulup barındırmadı mı? Şaşırmış bulup da yol göstermedi mi? Seni fakir bulup zengin etmedi mi? Öyleyse

²²⁹ Tirmizî, “Tefsîr” “Sûretü ve’d-Duhâ” 82; er-Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin (ö. 606/1210), *Mefâtîhu’l-ğayb*, 3. Basım, Beyrut: Dâru İhyâi’t-türâsi’l-Arabî, 1420/1999, XXXI, 192-193.

²³⁰ Buhârî, “Fezâilü’l-Kur’ân” 1, “Tefsîr” 93/1-2, “Teheccüd” 4; Müslim, “Cihad” 39; Kurtubî, XX, 92; Bu kadının Ümm-i Cemîl olduğunu bildiren benzer rivayet için bkz. Vâhidî, *Esbâbü’n-nüzûl*, s. 481; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 766; Râzî, *Mefâtîhu’l-ğayb*, XXXI, 192.

²³¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 28; Râzî, *Mefâtîhu’l-ğayb*, XXI, 554, XXXI, 192.

yetimi sakın ezme. El açıp isteyeniyi de sakın azarlama. Ve Rabbinin nimetini minnet ve şükranla an.”²³²

İbn Hişâm bu sûrenin inişiyile Hz. Peygamber’in (s.a.s.), kendisine gelen vahiy pasajlarını ailesine ve kendisine inananlara gizlice bildirmeye başladığını belirtmiştir.²³³

Ayrıca İbn Hişâm’ın, İbn İshâk’tan naklettiği bir rivayete göre, Hz. Peygamber’e (s.a.s.) Zülkarneyn, ashab-ı kehf ve ruh hakkında soru sorulmuş, o da inşaallah demeden bir gün sonra onlara cevap vereceğini söylemiş, bunun üzerine vahiy gecikince müşrikler arasında Hz. Peygamber (s.a.s.) hakkında kötü haberler yayılmaya başlamıştır. Allah Resûlü bu duruma çok üzölmüş ve yaklaşık on beş gün sonra Cebrâil (a.s.) ona Kehf sûresini getirmiştir. Resûlullah (s.a.s.) Cebrail’e (a.s.) uzun zaman gelmeyişinden dolayı endişesini ve kötü zanna kapıldığını ifade edince Cebrail de (a.s.) Hz. Peygamber’e (s.a.s.) Meryem sûresi 64. âyet ile cevap vermiştir: وَمَا نَنْزِلُ إِلَّا بِأَمْرِ رَبِّكَ لَهُ مَا بَيْنَ أَيْدِينَا وَمَا خَلْفَنَا وَمَا

“ (Cebrail şöyle dedi:) Biz ancak Rabbinin emriyle ineriz. وَمَا كَانَ رَبُّكَ نَسِيًّا*

Önümüzdekiler, arkamızdakiler ve bunlar arasındaki hep O’nundur. Rabbin unutkan değildir.”²³⁴ Taberî ve İbn Kesîr bu rivayeti Meryem sûresi 64. âyete sebep-i nüzûl olarak göstermezken,²³⁵ Râzî ve Kurtubî bu âyetin nüzûl sebepleri arasında bu olayı belirtmişlerdir.²³⁶ Kurtubî, hem İbn İshâk’tan rivayetle²³⁷ hem de farklı bir kaynaktan bu olaya tefsirinde yer vermektedir. Ayrıca Râzî ve Kurtubî bu olay üzerine Duhâ sûresinin de inmiş olabileceğini dile getirmişlerdir.²³⁸

Görölmektedir ki İbn Hişâm’ın, Meryem sûresi 64. âyet için belirttiği sebep-i nüzûlü

²³² Duhâ, 93/1-11.

²³³ İbn Hişâm, I, 232-233.

²³⁴ İbn Hişâm, I, 283-284.

²³⁵ Taberî, *Câmi‘u’l-beyân*, XVIII, 222-223; İbn Kesîr, *Tefsîr*, V, 248-249; Taberî bu hadiseyi Kehf sûresi 23. âyet olan “Hiçbir şey hakkında sakın yarın şunu yapacağım deme!” âyetinin nüzûl sebebi olarak nakletmiştir (Taberî, *Câmi‘u’l-beyân*, XVII, 644).

²³⁶ Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, XXI, 554.

²³⁷ Kurtubî, X, 347-348.

²³⁸ Kurtubî, XI, 128-129.

nakleden müfessirler de bulunmaktadır. İbn Hişâm'ın onlardan bu konudaki farkı tek rivayete yer verip farklı ihtimallere değinmemiş olmasıdır.

Duhâ sûresinin nüzûlünden önce bir müddet vahyin kesilmiş olduğu, mezkûr rivayetlerden anlaşılmaktadır. İbn Hişâm'ın da belirttiği gibi bunun, Alak sûresinin ilk beş âyeti indikten sonra meydana gelen fetret dönemi olduğu düşünülecek olursa bu bilginin, Buhârî ve Müslim'deki Müddessir sûresinin nüzûl sebebini açıklayan rivayete çeliştiği görülür.²³⁹ Dolayısıyla Duhâ sûresinin vahyin kesildiği başka bir zamanda indiğini kabul etmek daha doğru olacaktır.

2.1.3. Vahyin Yazılması

Allah Teâlâ'nın insanlığa gönderdiği son kitabı olan Kur'ân, herhangi bir değişikliğe uğramadan günümüze ulaşmıştır. Nâzil olduğu günden itibaren yazılması, ezberlenmesi ve sürekli okunması onun korunmasında etkili faktörlerdir.²⁴⁰

Hız. Peygamber (s.a.s.), kendisine inen Kur'ân âyetlerini hemen yazıyla tespit ettirmiştir.²⁴¹ Bunun bir delili; Kur'ân-ı Kerim'in Mekke müşriklerinin itirazlarına yer verdiği âyettir. Bu âyette Allah Teâlâ: وَقَالُوا أَصَاتِيرُ الْأَوَّلِينَ اُكْتَتَبَهَا فَهِيَ تُمَلَّى عَلَيْهِ بُكْرَةً وَأَصِيلًا* "Dediler ki: (Bu âyetler), onun, başkasına yazdırıp da kendisine sabah-akşam okunmakta olan, öncekilere ait masallardır."²⁴² buyurmuştur. Yine إِنَّهُ لَفُرْقَانٌ كَرِيمٌ فِي كِتَابٍ مَكْنُونٍ* لَا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ* "O elbette şerefli bir Kur'ân'dır. Korunmuş bir kitaptadır. Ona tertemiz ellerden başkası dokunamaz."²⁴³ âyeti ile كَلَّا إِنَّهَا تَذْكِرَةٌ* فَمَنْ شَاءَ ذَكَرْهُ* فِي صُحُفٍ مُّكَرَّمَةٍ* مَرْفُوعَةٍ مُّطَهَّرَةٍ* "Hayır o bir öğüttür. Dileyen ondan öğüt alır. O, kutsal kılınmış, yüceltilmiş, arınmış sahifeler

²³⁹ Çünkü Buhârî ve Müslim'deki rivayetlerde, Alak sûresinden sonraki vahiy kesintisine Müddessir sûresi ile son verildiği anlaşılmaktadır.

²⁴⁰ Bkz. Karagöz, İsmâil, *İslâm'ın Ana Kaynakları Kur'ân ve Sünnet*, 1. Basım, Ankara: DİB Yay., 2007, s. 29-35; Demirci, Muhsin, "Kur'ân Vahyinin Nüzûl Keyfiyeti ve Korunması", *Diyanet İlmî Dergi*, Ankara: DİB Yay., 2011, Kur'ân Özel Sayısı, s. 39.

²⁴¹ Karagöz, s. 32.

²⁴² Furkân, 25/5.

²⁴³ Vâkıa, 56/77-79.

üzerindedir.”²⁴⁴ âyeti de Kur’ân’ın başlangıçtan itibaren yazıldığına ve sayfalarda korunduğuna işaret eden âyetlerdir.

Sahâbeden gelen nakillerden, bir âyet nâzil olduğunda Allah Resûlü’nün, vahiy katibini çağırdığı ve o âyeti yazdırdığı öğrenilmektedir.

Meselâ, Hz. Osman (r.a.) “Herhangi bir Kur’ân bölümü nâzil olduğunda, Allah Resûlü’nün (s.a.s.) kâtiplerinden birini çağırdığını ve ona ‘Bu âyetleri (yazıp), falan âyetleri içine alan sûreye koy’ dediğini” rivayet etmiştir.²⁴⁵

Berâ b. Âzib’in rivayetine göre de لا يستوى القاعدون “Oturup kalanlar eşit olamazlar.” âyeti²⁴⁶ indiğinde Allah Resûlü “Bana falanı çağırın” demiş, çağrılan şahıs (Zeyd b. Sâbit) mürekkep, kalem ve üzerine yazı yazılacak malzemeyi alıp gelmiştir. Hz. Peygamber de (s.a.s.) “لا يستوى القاعدون” âyetini yaz” buyurmuştur.²⁴⁷

Yine Resûlullah’ın (s.a.s.) “Benden Kur’ân’ın dışında bir şey yazmayınız”²⁴⁸ hadisi, o dönemde Kur’ân’ın yazıldığını göstermektedir. Abdullâh b. Ömer de üzerlerinde Kur’ân nüshası bulunduğu halde Hz. Peygamber (s.a.s.) tarafından düşman memleketlerine gitmekten menedildiklerini belirtmiş, bunun sebebinin o nüshaların düşman eline geçme korkusu olduğunu dile getirmiştir.²⁴⁹ Bunlarla birlikte sözlü olarak vahyedilen Kur’ân’ın, kendisinden sıklıkla “Kitap” diye bahsetmesi, onun yazılı forma sokulmasının gerekliliğine ve böyle olacağına bir işaret olarak kabul edilebilir.²⁵⁰

İbn Hişâm’ın nakilleri arasında Kur’ân’ın, Hz. Peygamber’in (s.a.s.) döneminde

²⁴⁴ Abese, 80/11-14.

²⁴⁵ Ahmed b. Hanbel, I, 56.

²⁴⁶ Nisâ, 4/95.

²⁴⁷ Buhârî, “Tefsîr” 4/95.

²⁴⁸ Müslim, “Zühd” 16.

²⁴⁹ Ahmed b. Hanbel, II, 6, 75; İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni (ö. 273/887), *es-Sünen*, tahk. Muhammed Fuad Abdülbâkî, İstanbul: el-Mektebetü’l-İslâmiyye, t.y., “Cihad” 45.

²⁵⁰ Bkz. el-A‘zami, Muhammed Mustafa (ö. 1439/2017), *Vahyedilişinden Derlenişine Kur’an Tarihi*, terc. Ömer Türker, Fatih Serenli, İstanbul: İz Yayıncılık, 2006, s. 105.

yazıldığıının delillerini bulmak mümkündür. Bunlar az da olsa, Kur'ân'ın yazı ile tespit edildiğini gösteren önemli örneklerdir.

İbn Hişâm'ın, İbn-i İshâk'tan rivayetine göre Hz. Ömer (r.a.), henüz Müslüman olmamışken kılıcını kuşanarak Hz. Peygamber (s.a.s.) ve ashabını hedef alıp, onların bulunduğu yere gitmeyi istemiş, ona rastlayan Nuaym b. Abdillâh, kendisine nereye gittiğini sormuştur. Ömer (r.a.) verdiği zararlardan dolayı Muhammed'i (s.a.s.) öldüreceğini ifade etmiş, bunun üzerine Nuaym; eğer Hz. Muhammed'i (s.a.s.) öldürürse Abd-i Menaf oğullarının kendisini yaşatmayacağını, önce kendi ailesine bakıp onları düzeltmesi gerektiğini belirtmiştir. Ondan kız kardeşi Fatıma binti el-Hattâb ve eniştesi Saîd b. Zeyd'in Müslüman olduğunu öğrenen Ömer (r.a.), hemen onların yanına gitmiştir. O sırada Fatıma ve eşinin ellerinde içerisinde Tâhâ sûresinin bulunduğu sahife vardır. Ömer (r.a.) yaklaştığında, Habbab b. Eret'in o sahifeden onlara okuduğu âyetleri işitmiştir. İçeri girdiğinde okunan şeyin ne olduğunu sormuş, onlardan tatmin edici bir cevap alamamıştır. Yaşanan arbededen sonra kız kardeşinin başından kan aktığını gören Hz. Ömer (r.a.) pişman olmuş; dönüp Hz. Muhammed'in (s.a.s.) getirdiği şeyin ne olduğunu anlamak için sahifeyi kendisine getirmelerini istemiştir. Kız kardeşi önce vermek istememiş; sonra kendisinin şirk üzere bulunduğu için necis olduğunu, sahifeye ise ancak temiz olanların dokunabileceğini ifade etmiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer (r.a.), gusül abdesti almış ve sahifeyi okumuştur.²⁵¹ Bu rivayette Tâhâ sûresinin üzerinde yazılı olduğu sahifeden bahsedilmesi, inen Kur'ân âyetlerinin, Hz. Peygamber (s.a.s.) zamanında yazıya geçirilip muhafaza edildiğinin önemli bir delilidir.

Kurtubî ve Bikâî yukarıdaki rivayeti, Tâhâ sûresinin tefsirinde İbn İshâk'a isnadla aynen nakletmektedir.²⁵²

Vahyin yazıya geçirilmesinin başka bir delili de *Sîre*'de Abdullâh b. Sa'd'den Hz. Peygamber'in (s.a.s.) vahy kâtibi olarak söz edilmesidir. İbn Hişâm'ın İbn İshâk'tan rivayetine göre Mekke'nin fethinde Allah Resûlü, Abdullâh b. Sa'd'ın katledilmesini emretmiştir. Çünkü o İslâm'a girmiş, hatta Resûlullah için vahiy yazmış, sonra da irtidat

²⁵¹ İbn Hişâm, I, 319-321.

²⁵² Kurtubî, XI, 163-164; Bikâî, XII, 260-264.

edip Kureyş'e iltica etmiştir. Mekke fethinde süt kardeşi Osmân b. Affân'a sığınan Abdullâh'ı, Hz. Osmân (r.a.) gizlemiş, ortalık sakinleşince onun için eman dilemiştir. Abdullâh daha sonra Müslüman olmuş ve Hz. Ömer tarafından vali tayin edilmiştir. Hz. Ömer vefat edince de Hz. Osmân, onu vali tayin etmiştir.²⁵³ Burada mezkûr zattan vahy kâtibi olarak bahsedilmesi de Hz. Peygamber'e (s.a.s.) inen vahyin yazı ile tespitinin açık bir delilidir.

Abdullâh b. Sa'd'ın vahy kâtibi olduğu, Vâkıdî'nin *Meğâzî*'sinde,²⁵⁴ Nesâî'nin *Sünen*'inde²⁵⁵ ve İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve'n-nihâye*'sinde de dile getirilmektedir. İbn Kesîr bu bilgiyi İbn İshâk'tan rivayet etmiştir.²⁵⁶

İbn Hişâm'ın naklettiği bu bilgiler, Kur'ân'ın yazı ile tespitinin Hz. Peygamber (s.a.s.) hayattayken gerçekleştiğinin mühim bir delilidir.

2.2. Kur'ân İlimleri Açısından

Kur'ân literatüründe ulûmü'l-Kur'ân olarak isimlendirilen Kur'ân ilimleri, Kur'ân'ın nüzûlünü, âyetlerin nüzûl sebeplerini, Kur'ân'ın tertibini, toplanmasını, yazılmasını, kıraatini, tefsirini, i'câzını, nâsîh ve mensûhunu, garîb kelimelerini, dil, üslûp ve belâgatını vb. konuları içine alır.²⁵⁷

Her bilim dalının bir usûlü vardır. Bu olmadan o ilimden tam anlamıyla istifade edilemez ve o ilim tam olarak anlaşılabilir. Ulûmü'l-Kur'ân da Kur'ân için öyledir. Bu ilimler olmadan Kur'ân'ın doğru ve hakkıyla anlaşılması mümkün değildir. Bu sebeple, Kur'ân ilimlerini ele alarak bu sahaya hizmet eden eserlerin, Kur'ân tefsirindeki önemi elbette büyüktür. *es-Sîretü'n-nebeviyye* de özellikle Kur'ân'ın nüzûlü, sebab-i nüzûl ve

²⁵³ İbn Hişâm, II, 346.

²⁵⁴ el-Vâkıdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Eslemî el-Medenî (ö. 207/823), *Kitâbu'l-meğâzî*, tahk. Marsden Jones, 3. Basım, Beyrut: Dârü'l-e'lemî, 1409/1989, II, 856-857.

²⁵⁵ en-Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali (ö. 303/915), *es-Sünen*, şerh: Celâlüddîn es-Süyûtî, hâşiye: el-İmam es-Sindî, Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, t.y., "Tahrîmü'd-dem", "Tevbetü'l-mürted" 7/107.

²⁵⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, IV, 340.

²⁵⁷ Zürkânî, I, 23, 27; es-Sâbûnî, Muhammed Ali (ö. 1436/2015), *et-Tibyân fî ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye, 1431/2010, s. 8.

garîbü'l-Kur'ân'a ziyadesiyle yer verdiği için ulûmü'l-Kur'ân bakımından önemli bir eserdir. Şimdi bu bölümde Kur'ân ilimleri açısından *es-Sîretü'n-nebeviyye* 'yi ele alalım:

2.2.1. Sebeb-i Nüzûl

Kur'ân ilimlerinin başında gelen sebeb-i nüzûl, Hz. Peygamber (s.a.s.) zamanında meydana gelen, Allah'ın hükmünü açıklayıcı, bir veya daha çok âyetin inmesine sebep olan bir olay yahut Hz. Peygamber'in (s.a.s.) yanında bulunan biri tarafından ona yöneltilen bir sorudur. İşte bu olay veya soru üzerine bir veya daha fazla âyet nâzil olmuştur.²⁵⁸ Sebeb-i nüzûlün başka bir tanımı da şöyledir: “Bir veya daha fazla âyetin – tazammun etmek, cevap vermek veya hükmünü açıklamak üzere- inmesine vesile teşkil eden hadiseye denir.”²⁵⁹

Bir âyetin sebeb-i nüzûlünün bilinmesi, bu âyetin Allah'ın muradına daha uygun bir şekilde yorumlanmasını ve âyetteki fikhî hükümlerin, mübhemlerin de kolaylıkla bilinmesini sağlar.²⁶⁰ Aynı zamanda âyetlerin yanlış anlaşılmasını engeller²⁶¹ ve meydana gelen şüpheyi ortadan kaldırır.²⁶²

Sebeb-i nüzûl, Kur'ân'ın anlaşılması²⁶³ ve açıklanması hususunda son derece önem arzeden bir husustur.²⁶⁴ Nitekim Vâhidî (ö. 468/1076), İbn Dakîkul'îd (ö. 702/1302) ve

²⁵⁸ Bkz. Zürcânî, I, 106; el-Kâdî, Abdülfettâh (ö. 1403/1982), *Esbâbü nüzûl anî's-sahâbeti ve'l-müfessirîn*, terc. Salih Akdemir, Ankara: Fecr Yay., 1986, s. 1; Cerrahoğlu, İsmâil, *Tefsir Usûlü*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., 1976, s. 115; Demirci, Muhsin, “Esbâb-ı Nüzûl”, *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 1995, XI, 360-362.

²⁵⁹ Bkz. Gülşen, Ekrem, “Kurtubî Tefsirinde Esbâb-ı Nüzûl”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002, s. 70.

²⁶⁰ Abbâs, Fazl Hasan (ö. 1432/2011), *İtkânu'l-burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, Ürdün: Dârü'n-nefâis, 1430/2010, I, 313-315.

²⁶¹ Süyûtî, *el-İtkân*, I, 108; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 117.

²⁶² es-Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî (ö. 911/1505), *Lübâbü'n-nükûl fî esbâbi'n-nüzûl*, Zabt ve tash. Ahmed Abdüşşâfî, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye, t.y., s. 3; Abbâs, *İtkânu'l-burhân*, I, 262-274.

²⁶³ Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, s. 10; Süyûtî, *Lübâbü'n-nükûl*, s. 3.

²⁶⁴ Bkz. ez-Zerkeşî, Ebü Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî (ö. 794/1392), *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, tahk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, Beyrut: Dâru ihyâi'l-kütübî'l-Arabiyye, 1376/1957, I, 22-28; Süyûtî, *el-İtkân*, I, 87-89; Zürcânî, I, 109-112.

İbn Teymiyye nüzûl sebeplerinin bilinmesinin, Kur'ân'ın manasını anlamada büyük rolü olduğunu belirtmişlerdir.²⁶⁵

Sebeb-i nüzûl, âyetlerin içerdiği hükümlerin indiği süreçte kimler hakkında nâzil olduğunu ortaya koyarak, o dönemdeki ilgili şahısların biyografileri ve tarihî süreçteki rolleriyle ilgili bilgiler de verir. Bunu sağlaması açısından İbn Hişâm'ın *es-Sîretü'n-nebeviyye*'si dikkat çeken, önemli bir kaynaktır. Sözelimi müellif, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) kavminden gördüğü eziyeti aktarırken, ona eziyet edenleri teker teker ele almış ve her birinin yaptıkları üzerine inen âyetleri dile getirmiştir.²⁶⁶ Bu âyetler, Hz. Peygamber'e (s.a.s.) eziyet edip onun davasında haksız olduğunu iddia edenlere karşı Cenab-ı Hakk'ın cevaplarını ihtiva etmektedir.²⁶⁷

İbn Hişâm, öncelikle bir tarih kitabı olan *Sîre*'de, olayların tarihî seyri içerisinde, o olaylarla ilgili âyetlere yer vermiş, bir olayı aktardıktan sonra "Bunun hakkında Allah Teâlâ şu âyeti inzal buyurdu." ifadesini kullanmak suretiyle, âyetin sebep-i nüzûlünü dile getirmiştir.²⁶⁸ Çoğu zaman da olayları detaylıca ele almış ve bu olaylar cereyan ederken aşama aşama hangi âyetlerin indiğini belirtmiştir.²⁶⁹

Ulûmü'l-Kur'ân konuları açısından İbn Hişâm'ın *Sîre*'sinde kendisine en çok yer verilen alt başlık, sebep-i nüzûl rivayetleridir. Muhtemelen tarihî malzemelerin de oluşmasında önemli etkisi olan bu rivayetler, siyer ve tefsirin ortak alanını oluşturmaktadır. Âyetlerin sebep-i nüzûlünü, önce vakayı, sonra bunun üzerine inen âyeti belirterek takdim eden İbn Hişâm, eserinde pek çok âyetin iniş sebebine temas etmiştir. Aktardığı bu rivayetlerle tefsir ilmine büyük katkılar sağlamış ve bu sahada

²⁶⁵ Bkz. Süyûtî, *el-İtkân*, I, 108.

²⁶⁶ Bkz. İbn Hişâm, I, 328-334.

²⁶⁷ Ebû Leheb hakkında Mesed, 111/1-5; Ümeyye b. Halef hakkında Hümeze, 104/1-9; As b. Vâil hakkında Meryem 19/77-80; Ebû Cehil hakkında En'âm 6/107; Nadr b. el-Hâris hakkında Furkân 25/56, Câsiye 45/7,8, Kalem 68/15; İbn Zibârâ hakkında Enbiyâ 21/26-29, 101, 102; el-Ahnes b. Şerik hakkında Kalem 68/10, 11; Ubeyy b. Halef ve Ukbe b. Ebi Muayt hakkında Furkân 25/27-29 âyetleri nâzil olmuştur (İbn Hişâm, I, 328-334).

²⁶⁸ İbn Hişâm, I, 36, 275, 329-331, 335.

²⁶⁹ Bkz. İbn Hişâm, II, 254-259, 277-278.

yapılan çalışmalara da kaynaklık etmiştir.²⁷⁰ Tefsir ilmine olan bu katkılarından dolayı *es-Sîretü'n-nebeviyye* klasik İslâm kaynakları arasında mühim bir yere sahiptir.

İbn Hişâm'ın tespit edebildiğimiz kadarıyla sebep-i nüzûlü ifade ederken kullandığı kalıplar şöyledir:

إن هذه الآية أنزلت في ذلك،²⁷¹ و فيه نزلت هذه الآية،²⁷² فأنزل الله تعالى عليه،²⁷³ ففيه أنزل الله تبارك و تعالى علي رسوله،²⁷⁴ إنما أنزلت هذه الآية من أجل أولئك النفر،²⁷⁵ فأنزل الله تعالى فيه (فيهما، فيهم)،²⁷⁶ فأنزل الله تعالى عليه فيما سأله عنه من ذلك،²⁷⁷ أنزل الله تعالى فيهم،²⁷⁸ فأنزل الله تعالى في ذلك،²⁷⁹ فيهم نزلت هؤلاء الآيات،²⁸⁰ فيه نزلت هذه القصة من المائدة،²⁸¹ فأنزل الله.²⁸²

Ayetlerin nüzûl sebeplerini mezkûr ifadelerle ortaya koyan İbn Hişâm'ın sebep kelimesini kullanmadığı görülmektedir. Sebeb-i nüzûlü belirten en sağlam ifadelerden; başında *ف* edatının kullanıldığı *inzâl* kelimesini (فأنزل şeklinde) sıklıkla kullanan İbn Hişâm, “Bu âyetin nüzûl sebebi şudur:” şeklinde bir yaklaşımda bulunmamış, genel itibariyle olaydan hareket etmiş ve hadiseyi naklettikten sonra onunla ilgili nâzil olan âyeti dile getirmiştir. Nitekim ilk dönem müfessirlerinden Mücâhid ve Mukâtil de nüzûl

²⁷⁰ Bkz. Âlûsî, XIII, 293; İbn Âşûr, III, 146; Mevdûdî, IV, 70-71, 321; V, 126, 336.

²⁷¹ İbn Hişâm, I, 367.

²⁷² İbn Hişâm, II, 465, 438. (Bu örnekte zamir değil, isim kullanılmıştır.)

²⁷³ İbn Hişâm, I, 275, 333.

²⁷⁴ İbn Hişâm, I, 36, 61.

²⁷⁵ İbn Hişâm, I, 294.

²⁷⁶ İbn Hişâm, I, 326, 331; II, 438.

²⁷⁷ İbn Hişâm, I, 290.

²⁷⁸ İbn Hişâm, I, 430; II, 185.

²⁷⁹ İbn Hişâm, I, 490; II, 150.

²⁸⁰ İbn Hişâm, I, 360.

²⁸¹ İbn Hişâm, II, 45.

²⁸² İbn Hişâm, I, 470; II, 178.

sebeplerine aynı tarzda yer vermiştir.²⁸³ Zaten ulûmü'l-Kur'ân'ın gelişim sürecinde²⁸⁴ “سبب نزول الآية كذا” şeklindeki kalıplar, daha sonraları nüzûl sebebini ifade için kullanılmıştır. Ayrıca inzâl ifadesinin farklı türevleriyle ifade etmeye çalıştığı sebeb-i nüzûl örnekleri, meseleyi aktarmakta yeterli görülmektedir. Çünkü bu ifadenin anlamı içerisinde bulunan vahiy-olgu ilişkisi, selef tarafından çok iyi bilinmektedir. Muhtemelen bu yerleşik algıdan dolayı İbn Hişâm da yaygın kullanımı tercih etmiştir.

İbn Hişâm'ın Sebeb-i Nüzûlleri Takdimi

Kronolojik sıraya göre olayları ele alan İbn Hişâm, bunlar hakkında inen âyetleri de hemen akabinde belirtmiştir. Dolayısıyla olaylar ile âyetler arası bağlantı kurulurken âyetlerin sebeb-i nüzûlleri ortaya çıkmıştır. Şimdi İbn Hişâm'ın, bazı spesifik olayları ve onlarla ilgili inen âyetleri nasıl ele aldığını örneklerle görelim.

Müddessir Sûresinin İlk Âyetleri

Hz. Muhammed'e (s.a.s.) risalet vazifesi verildikten sonra İslâm, Araplar arasında yayılmaya başlamış; bunu kabullenmek istemeyen müşrikler, Allah Resûlü'ne ve diğer Müslümanlara çeşitli eziyet ve işkencelerde bulunmuşlardır. O dönemde Müslümanların karşılaştığı sıkıntıları detaylı bir şekilde aktaran İbn Hişâm, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Kureys'ten gördüğü şiddetli bir eziyeti aktarırken aynı zamanda ilgili âyetin nüzûl sebebini de dile getirmiştir. İsim belirtmeyip ilim ehli birinden rivayet ettiği bu habere göre; Allah Resûlü bir gün dışarı çıkmış; hür veya köle kiminle karşılaşmış ise hepsi onu yalanlamış ve ona eziyet etmiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s.) evine dönmüş ve bu durumun kendisine verdiği şiddetli üzüntüden, disâr denilen bir örtüyle örtünmüştür. Bunun üzerine Allah Teâlâ: *يَا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ قُمْ فَأَنْذِرْ* * “Ey örtünüp bürünen! Kalk

²⁸³ Mücâhid, Ebü'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr el-Mekkî el-Mahzûmî (ö. 103/721), *Tefsîru Mücâhid*, tahk. Muhammed Abdüsselam Ebü'n-Nîl, 1. Basım, Mısır: Dârü'l-fikri'l-İslâmîyyi'l-hadîse, 1410/1989, I, 217, 255, 313-314, 682; Mukâtil, Ebü'l-Hasen b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî (ö. 150/767), *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, tahk. Ahmed Ferîd, 1. Basım, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1424/2003, I, 39, 96, 300, 320; III, 258, 526, 529, 531.

²⁸⁴ Bkz. Birişik, Abdülhamit, “Ulûmü'l-Kur'ân”, *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 2012, XLII, 132-134.

da uyar.”²⁸⁵ âyetini indirmiştir.²⁸⁶

İbn Hişâm, Müddessir sûresinin ilk ayetlerinin nüzûl sebebi olarak bu olayı gösterirken rivayet tefsirinin önde gelen isimlerinden Taberî, bu âyetleri farklı rivayetlere dayanarak açıklar. Bunlardan ilkinde; Hz. Peygamber (s.a.s.), vahiy kesildikten sonra daha önce kendisine gelen Cebrail’i (a.s.) yerle gök arasında, kürsü üzerinde otururken görmüş ve çok korkmuştur. Sonra eve dönmüş, “Beni örtün, beni örtün.” demiştir. Üzeri örtülü olarak yatarken bu âyetler nâzil olmuştur. İkincisinde ise Kur’ân’ın inen ilk âyetlerinin, Müddessir sûresinin ilk âyetleri olduğu belirtilmiş ve Hz. Peygamber’in (s.a.s.) Hira’da inzivaya çekildiği günlerden birinde, oradan dönerken yerle gök arasında bir tahtta oturan Cebrail’i (a.s.) gördüğü, korkudan titreyerek eve dönüp, “Beni örtün, beni örtün.” dediği rivayet olunmuştur. Bunun üzerine bu âyetler nâzil olmuştur.²⁸⁷ Sa’lebî de (ö. 427/1035) mezkûr âyetlerin sebab-i nüzûlü olarak aynı rivayetleri nakletmiştir.²⁸⁸ Vâhidî, vahyin başlangıcında Cebrâil’in (a.s.) Hz. Peygamber’e (s.a.s.) geldiğini, onu yer ile gök arasında bir kürsü üzerinde gören Allah Resûlü’nün korkup bayıldığını ve uyanınca Hz. Hatice’nin yanına gelip “Beni örtünüz.” dediğini ve örtünün altında yatarken bu âyetlerin indiğini belirtmiş ve başka nüzûl sebebine yer vermemiştir.²⁸⁹ Bu üç müfessirin de zikrettikleri rivayetlerde ortak ravileri Ebû Seleme b. Abdirrahmân (ö. 914/712-13) ve Câbir b. Abdillâh’tır (ö. 78/697).

İbn Kesîr ise bu rivayetlerle beraber başka bir rivayeti de nakletmektedir. Buna göre; müşrikler Hz. Peygamber’in (s.a.s.) sihirbaz, kâhin veya şair olabileceğini iddia edip insanları etkisi altına alan bir büyücü olduğu hususunda söz birliği etmişlerdir. Hz. Peygamber’e (s.a.s.) bu haber ulaşınca o üzölmüş, başını eğmiş ve örtüsüne bürünüp

²⁸⁵ Müddessir, 74/1-2.

²⁸⁶ İbn Hişâm, I, 275.

²⁸⁷ Taberî, *Câmi ‘u’l-beyân*, XXIII, 7-8.

²⁸⁸ Bkz. Sa’lebî, X, 67-68.

²⁸⁹ Bkz. el-Vâhidî, Ebü’l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbüri (ö. 468/1076), *el-Basît fî tefsîri’l-Kur’ân*, 1. Basım, neşr. İmâdetü’l-bahsi’l-ilmî, Câmîatü’l-imâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1420/1999, XXII, 393-394.

yatmıştır. Bunun üzerine bu âyetler nâzil olmuştur.²⁹⁰ İbn Kesîr, bu rivayetler arasında İbn Hişâm'ın bahsettiği açıklamaya yer vermemiştir. Fahreddin Râzî ve Kurtubî de Taberî ve İbn Kesîr'in belirttiği sebepleri ele almış ve bunlar arasında herhangi bir tercihte bulunmamıştır.²⁹¹ Fakat Zemahşerî (ö. 538/1144), Beyzâvî (ö. 658/1286), Ebû Hayyân (ö. 745/1344) ve Ebüssuûd (ö. 982/1574) Hira'da yaşanan olayı dile getirmekle beraber İbn Hişâm gibi Hz. Peygamber'e (s.a.s.) yapılan eziyet sonucunda Efendimizin çok üzüldüğünü ve örtüye bürünüp yatarken mezkûr âyetlerin indiğini nakletmiştir. İbn Hişâm'ın "Âlimlerden biri bana haber verdi ki..." şeklinde naklettiği bu rivayeti Zemahşerî, Beyzâvî, Ebû Hayyân ve Ebüssuûd da "قيل: denildi ki..." şeklinde rivayet etmiş,²⁹² herhangi bir râvî ismi belirtmemiştir. Gerek İbn Hişâm'ın gerek mezkûr müfessirlerin değindiği bu haberin senesinde kapalılık olduğu görülmektedir.

Ayrıca İbn Hişâm, Müddessir sûresinin ilk âyetlerinin nüzûl sebebi olarak sadece bir rivayete yer vermiştir. İbn Hişâm'ın naklettiği habere temas eden müfessirler bile önce Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Hira'da Cebrail'i (a.s.) görüp, korkuyla eve geldiğinde "Beni örtünüz" demesi üzerine bu âyetlerin nâzil olduğunu aktarmış, ardından diğer ihtimalleri sıralamışlardır. İbn Hişâm ise bu konuda bazı müfessirlerin kullandığı rivayetlerden farklı bir rivayete yer vermiş ve müfessirlerin üzerinde durduğu sebebe hiç değinmemiştir. İbn Hişâm'ın bazı tefsirlerde ikinci veya üçüncü görüş olarak belirtilen rivayeti; adını vermediği birinden nakletmesinin sebebini anlamak kolay değildir. Şu kadarını söyleyebiliriz ki; burada İbn Hişâm'ın âyet hakkında özel olarak aktarmak istediği husus, Resûlullah'a müşrikler tarafından yapılan eziyetlerdir. Yoksa Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Cebrâil'i görmesi veya vahyin ilk alınış şekli değildir.

²⁹⁰ İbn Kesîr, *Tefsîr*, VIII, 261-262.

²⁹¹ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, XXX, 696; Kurtubî, XIX, 60-61.

²⁹² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 644-645; el-Beyzâvî, Nâsiruddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed (ö. 685/1286), *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vil*, tahk. Muhammed Abdurrahmân Mar'aşlî, 1. Basım, Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1418/1997, V, 259; Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Ali el-Endelüsî (ö. 745/1344), *el-Bahru'l-muhît*, tahk. Sıtkı Muhammed Cemîl, Beyrut: Dâru'l-fikr, 1420/1999, X, 324, Ebüssuûd Efendi, el-İmâdî Muhammed b. Muhammed b. Mustafa (ö. 982/1574), *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâye'l-Kitâbi'l-Kerîm*, Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, t.y., IX, 54.

İftiralara Cevap Olarak İnen Âyetler

İbn Hişâm'ın, Velid b. Muğîre ile Kureys'ten bir topluluğun bir araya geldiklerini bildirdiği rivayete göre; hac mevsimi yaklaşmakta ve onlar, Araplar arasında durumu duyulan Hz. Peygamber (s.a.s.) hakkında görüş tespiti yapıp bir karara varmalıydılar. Önce “kâhin olduğunu söyleyelim” demişler, fakat onun çevredeki kâhinlere benzemediğini ifade etmişlerdir. Daha sonra mecnun, şair yahut sihirbaz olarak nitelendirme kararı almışlar, fakat böyle de olmayacağı kanısına varmışlardır. Sonunda Velid b. Muğîre, Hz. Muhammed'e (s.a.s.) sihirbaz, Kur'ân'a da sihir denilmesinin en uygun yakıştırma olacağını belirtmiştir. Zira onun getirdiği söz; kişi ile babasının, kardeşinin, hanımının, hatta kabilesinin arasını açmıştır. Hz. Peygamber (s.a.s.) karşıtı olan bu grup, o günden sonra bu söylemleriyle, hac için gelenlerin yollarına çıkmış; herkesi ondan uzaklaştırmaya çalışmıştır. Bunun üzerine Allah (c.c.), Velid b. Muğîre hakkında şu âyetlerini indirmiştir: ذَرْنِي وَمَنْ خَلَقْتُ وَحِيدًا * وَجَعَلْتُ لَهُ مَالًا مَمْدُودًا * وَبَيِّنَ شُهُودًا * وَمَهَّدْتُ لَهُ تَمْهِيدًا * ثُمَّ يَطْمَعُ أَنْ أَزِيدَ * كَلَّا إِنَّهُ كَانَ لِآيَاتِنَا عَنِيدًا * سَأُرْفِعُهُ صَعُودًا * إِنَّهُ فَكَّرَ وَقَدَّرَ * فَقَتِلَ كَيْفَ قَدَّرَ * ثُمَّ قُتِلَ كَيْفَ قَدَّرَ * ثُمَّ نَظَرَ * ثُمَّ عَبَسَ وَبَسَرَ * ثُمَّ أَدْبَرَ وَاسْتَكْبَرَ * فَغَالَ إِنَّ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ يُؤْتَرُ * إِنَّ هَذَا إِلَّا قَوْلُ الْبَشَرِ * kendisine geniş servet ve gözü önünde duran oğullar verdiğim, kendisi için (nimetleri önüne) serdikçe serdiğim o kimseyi bana bırak! Sonra da o hırsıyla daha da artırmamı umar. Asla (ummasın)! Çünkü o, bizim âyetlerimize karşı alabildiğine inatçıdır. Ben onu sarp bir yokuşa sardıracağım! Zira o, düşündü taşındı, ölçtü biçti. Kahrolası nasıl da ölçtü biçti! Yine kahrolası, nasıl ölçtü biçti! Sonra baktı. Sonra kaşlarını çattı, suratını astı. En sonunda, kibrini yenemeyip sırt çevirdi de: «Bu (Kur'ân), olsa olsa (sihirbazlardan öğrenilip) nakledilen bir sihirdir. Bu, insan sözünden başka bir şey değil.» dedi.”²⁹³ İbn Hişâm, bu âyetin nüzûl sebebinin Velid b. Muğîre ve yanındakilerin davranış ve sözleri olduğunu aktarmıştır.²⁹⁴

Rivayet tefsirinin temsilcilerinden Taberî, bu âyetlerin Velid b. Muğîre hakkında nâzil olduğunu belirtmiş, İbn Hişâm'ın naklettiği rivayeti dile getirmemiştir. Onun, konuyla

²⁹³ Müddessir, 74/11-25.

²⁹⁴ İbn Hişâm, I, 256-257.

alakalı naklettiği benzer rivayetlere göre Velid b. Muğîre, Kureyşlilerin isteği üzerine, Kur'ân'ı kendisinden etkilenilen bir sihir olarak nitelemektedir.²⁹⁵ Müfessir İbn Kesîr, Taberî'nin dile getirdiği rivayetlere yer verirken İbn İshâk'ın da benzer rivayeti aktardığını belirtmiştir. İbn Hişâm'ın aktardığı sebab-i nüzûlü ise Süddî'den rivayetle nakletmiştir.²⁹⁶ Mezkûr âyetlerin nüzûl sebebi hakkında Ebü'l-Leys es-Semerkandî (ö. 373/983), Beğavî (ö. 516/1122) ve Râzî de Taberî ve İbn Kesîr'in belirttiği rivayetlere yer verenlerdendir.²⁹⁷ Esasen İbn Hişâm bu haberi İbn İshâk kanalıyla bizlere ulaştırmış, İbn İshâk da Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713) veya İkrime (ö. 105/723) yoluyla bu rivayeti İbn Abbâs'a isnad etmiştir.²⁹⁸ İbn Hişâm'ın rivayetiyle sonraki dönem müfessirlerinin naklettiği rivayetlerin muhteviyatı bütün detaylarıyla aynı olmasa da ilgili âyetin, Kur'ân'a bir yakıştırmada bulunan Velid b. Muğîre hakkında indiği hem İbn Hişâm hem de müfessirler tarafından dile getirilmiştir.

Hz. Peygamber'in Karşılaştığı Eziyetleri Bildiren Âyetler

Hz. Muhammed (s.a.s.), peygamberliğinin ilk yıllarında, risaletini kabullenmek istemeyenler tarafından pek çok eziyete uğramıştır. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) İslâm'ı

²⁹⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXIV, 24-25. Taberî'nin ele aldığı rivayete göre; Hz. Peygamber'in (s.a.s.) yanına gelen Velid b. Muğîre, onun okuduğu Kur'ân'ı dinleyince ondan etkilenmiş kalbi yumuşar gibi olmuştur. Bu haberi duyan Ebû Cehil, Velid'in yanına gelmiş ve kavminin kendisi için mal topladığını ifade etmiştir. Velid bunun sebebini sorunca Ebû Cehil: "Sen Muhammed'e gidip bişeyler istemişsin." demiş, bunun üzerine Velid herkesin kendisini kavmin en zengini olarak bildiğini dile getirmiş, Ebû Cehil de "Öyleyse öyle bir söz söyle ki kavmin senin ondan hoşlanmadığını bilsin." demiştir. Velid şiiiri kendisinden daha iyi bilen kimse olmadığını, Muhammed'in (s.a.s.)'in söylediklerinin şiiir, recez veya kaside olamayacağını, onun söylediklerinin ayrı bir tatlılığı olduğunu ve bütün sözleri yıkıcı bir güce sahip olduğunu belirtmiştir. Ebu Cehil, Velid b. Muğîre'ye eğer onun hakkında bir şey söylemezse kavminin kendisinden razı olmayacağını ifade edince Velid düşünmek için zaman istemiş ve sonra Hz. Peygamber'in (s.a.s.) getirdiği Kur'ân için "Bu söylenegelen bir büyüdür." demiştir. Bunun üzerine mezkûr âyetler nazil olmuştur. Taberî'nin naklettiği bu rivayetle İbn Hişâm'ın rivayeti arasında hadisenin gerçekleşme şekli bakımından fark olsa da sonuç aynıdır. Neticede Velid'in Kur'ân hakkında belirttiği fikir üzerine Müddessir sûresi 11-25. âyetler nâzil olmuştur.

²⁹⁶ İbn Kesîr, *Tefsîr*, VIII, 267.

²⁹⁷ es-Semerkandî, Ebü'l-Leys İmâmü'l-Hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhim (ö. 373/983), *Bahru'l-ulûm*, tahk. Mahmûd Metarcî, Beyrut: Dârü'l-fikr, t.y., III, 493; el-Beğavî, Ebû Muhammed Muhayyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ (ö. 516/1122), *Me'âlimü't-tenzil fî tefsîri'l-Kur'ân*, tahk. Abdürrezzâk el-Mehdî, 1. Basım, Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1420/1999, V, 176; İbn Atıyye, V, 394-395; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, XXX, 704-707.

²⁹⁸ İbn İshâk, s. 150-151.

görüŖe de -İbn İŖhâk'tan rivayetle- yer vermiŖtir.³⁰² İbn HiŖâm mezkûr müfessirlerden farklı olarak baŖka herhangi bir ihtimalden bahsetmeksizin tek bir rivayeti nakletmiŖtir. Hâlbuki müfessirler konu hakkında görüŖ farklılıklarını dile getirmiŖler, bazen bu görüŖler arasında tercih yapmıŖlar, bazen de yapmamıŖlardır. İbn HiŖâm ise konu hakkında ihtilaflardan bahsetmek yerine âyetteki mübhemliği, ilgili Ŗahsın tayinini, detaya girmeden aktarmaya çalıŖmıŖtır. Siyer açısından sorun çözülrken tefsir açısından farklı görüŖlere yer verilmediği için meselenin daraldığı gözlemlenmektedir.

Netice itibariyle imanî bir konu olmadığı için bir görüŖ serdedenlerle alternatifleri belirttikten sonra sebebin hususiyetinden ziyade âyetin manasının umumî olduğuna dikkat çekenler arasındaki fark da ortadan kalkmıŖ olmaktadır.

H. Peygamber'e Sorulan Sorular Üzerine İnen Âyetler

İslâm'ın geliŖiyle yeni bir din ile karŖı karŖıya gelen insanlar, o dinin mübelliği olan Hz. Peygamber'e (s.a.s.) zaman zaman sorular yönelmiŖlerdir. Bu bağlamda Yahudiler, Hıristiyanlar, müşrikler, münafıklar ve Müslümanlar tarafından Allah Resûlüne sorulan bu sorular,³⁰³ bazı âyetlerin iniŖine sebep olmuŖtur. Ŗimdi İbn HiŖâm'ın bu konuya örnek teŖkil eden nakilleri üzerinde duralım.

1. Örnek:

İbn HiŖâm'ın, İbn İŖhâk'tan naklettiğine göre; Medine Yahudileri Hz. Peygamber'e (s.a.s.) *“Size ancak az bir ilim verilmiŖtir”*³⁰⁴ âyetiyle kendilerinin mi, yoksa Hz. Muhammed'in (s.a.s.) kavminin mi kastedildiğini sormuŖlar, Hz. Peygamber de (s.a.s.) burada hepsinin murad edildiğini belirtmiŖtir. Yahudiler ise kendilerine Tevrat'ın geldiğini, onun her Ŗeyi kapsadığını iddia etmiŖlerdir. Fakat Hz. Peygamber (s.a.s.), onların bilgisinin Allah'ın ilminin yanında çok az olduğunu beyan etmiŖtir. İŖte Hz. Peygamber (s.a.s.) ile Yahudiler arasında geçen bu soru-cevap faslı üzerine Yüce Allah, Resûlünü destekler mahiyette Ŗu âyetlerini indirmiŖtir:

³⁰² Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, XXXII, 283.

³⁰³ Bkz. Dağdeviren, Alican, *Kur'an'da Sorular ve Cevaplar*, İzmir: Yeni Akademi Yay., 2006, s. 183.

³⁰⁴ İsrâ, 17/85.

“Eğer وَلَوْ أَنَّمَا فِي الْأَرْضِ مِنْ شَجَرَةٍ أَقْلَامٌ وَالْبَحْرُ يَمُدُّهُ مِنْ بَعْدِهِ سَبْعَةُ أَبْحُرٍ مَا نَفِدَتْ كَلِمَاتُ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ* yeryüzündeki ağaçlar kalem, deniz de mürekkep olsa, arkasından yedi deniz daha ona katılsa, Allah’ın sözleri (yazmakla) yine de tükenmez. Şüphesiz Allah mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.”³⁰⁵ İbn Hişâm bunları rivayet edip nâzil olan âyeti dile getirdikten sonra âyette Tevrat’ın Allah’ın ilminden az bir miktar olduğunun vurgulandığını belirtmiştir.³⁰⁶ Görüldüğü gibi İbn Hişâm, sadece rivayeti nakletmekle kalmamış, farklı bir âyetle de ilgili rivayeti müdellel olarak arz etmeye çalışmıştır. Ayrıca müşrik ve Yahudileri âyetin kapsam alanına katarak mana açısından zengin bir tablo sunmuştur.

Müfessirlerden Taberî, İbn Kesîr ve Süyûtî de Lokmân sûresi 27. ayetin tefsirinde Yahudiler ile Hz. Peygamber (s.a.s.) arasında geçen bu hadiseyi, âyetin sebab-i nüzûlü olarak göstermiştir.³⁰⁷ Mezkûr müfessirler, tıpkı İbn Hişâm gibi bu rivayeti, arada herhangi bir fark olmaksızın İbn İshâk’tan nakletmiştir.³⁰⁸ Bu da müfessirlerin, İbn Hişâm’ın da naklettiği bu rivayete verdiği değeri ortaya koymaktadır.

2. Örnek:

İbn Hişâm’ın rivayetine göre kible Şam’dan (Kudüs) Kâbe’ye döndürülünce Yahudilerden bir grup, Hz. Peygamber’in (s.a.s.) yanına gelmiş ve ona “Ey Muhammed! İbrâhim’in milletinden ve dininden olduğunu iddia ettiğin halde, üzerinde bulunduğun kıbleden seni döndüren nedir? Sen kiblene dön ki, biz de sana tâbi olalım ve seni tasdik edelim.” demişlerdir. Yahudiler bu sözleriyle Hz. Peygamber’i (s.a.s.)

³⁰⁵ Lokmân, 31/27.

³⁰⁶ İbn Hişâm, I, 289-290.

³⁰⁷ Taberî, *Câmi‘u’l-beyân*, XX, 152; İbn Kesîr, *Tefsîr*, VII, 349; es-Süyûtî, Ebü’l-Fazl Celalüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî (ö. 911/1505), *ed-Dürri’l-mensûr*, Beyrut: Dârü’l-fikr, t.y., VI, 526-527.

³⁰⁸ İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-Nebeviyye*’de bu rivayeti İbn İshâk’tan, o da doğrudan İbn Abbâs’tan rivayet etmiştir. İbn İshâk *Sîre*’sinde ise isnad zincirini belirtmiş ve bu rivayeti İbn Abbâs’a dayandırmıştır (İbn İshâk, 204). Taberî, İbn Kesîr ve Süyûtî de İbn İshâk’tan naklettikleri bu rivayeti isnad zinciriyle İbn Abbâs’a dayandırmışlardır. Buradan mezkûr müfessirlerin İbn İshâk’ın eserinin İbn Hişâm naklini değil de başka bir râvinin naklini tercih ettiği anlaşılabilir. Mesela Taberî, bu rivayeti Ebû Küreyb ve Yûnus b. Bükeyr aracılığıyla İbn İshâk’tan nakletmiştir.

dininde güya şüpheye düşürmek istemişlerdir. Bunun üzerine Yüce Allah da (c.c.) onlar hakkında şu âyetleri indirmiştir:³⁰⁹

سَيَقُولُ السُّفَهَاءُ مِنَ النَّاسِ مَا وَلَّاهُمْ عَنْ قِبَلَتِهِمُ الَّتِي كَانُوا عَلَيْهَا قُلْ لَئِذَا قَامَ إِلَهُ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ *
وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا وَمَا جَعَلْنَا الْقِبْلَةَ الَّتِي كُنْتَ عَلَيْهَا إِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ
يَتَّبِعَ الرَّسُولَ مِمَّنْ يَنْقَلِبُ عَلَى عَقْبَيْهِ وَإِنْ كَانَتْ لَكَبِيرَةً إِلَّا عَلَى الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُضَيِّعَ إِيمَانَكُمْ إِنَّ اللَّهَ بِالنَّاسِ لَرؤُوفٌ
رَحِيمٌ * قَدْ نَرَى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَاءِ فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضَاهَا *

(Müslümanları) yönelmekte oldukları kibleden çeviren nedir?’ diyecekler. De ki: Doğu da batı da Allah’ındır. Allah dilediği kimseyi doğru yola iletir. İşte böylece sizin insanlığa şahitler olmanız, Resûlün de size şahit olması için sizi mutedil bir ümmet kıldık. Senin yöneldiğin yeri (Kâbe’yi) biz ancak Peygamber’e uyanı, ökçeleri üzere geri dönenen ayırt etmemiz için kible yaptık. Bu, Allah’ın hidayet verdiği kimselerden başkasına elbette ağır gelir. Allah sizin imanınızı asla zayıf edecek değildir. Zira Allah insanlara çok şefkatli ve çok merhametlidir. (Ey Muhammed!) Biz senin yüzünü göğe doğru çevirip durduğunu görüyoruz. Elbette seni, hoşnut olacağın kibleye çevireceğiz.”³¹⁰

Taberî, bu âyetin tefsirinde İbn Hişâm’ın aktardığı aynı sebep-i nüzûle yer vermiştir.³¹¹ İbn Hişâm’ın, İbn İshâk kanalıyla naklettiği bu rivayeti³¹², Taberî İbn İshâk’ın da içinde bulunduğu ravi zinciriyle İbn Abbâs’a dayandırmıştır.³¹³ Taberî’nin aktardığına göre bazıları bu âyetin Yahudiler hakkında, bazıları da münafıklar hakkında nâzil olduğunu belirtmişlerdir. Kendisi ise bu âyetin hem Yahudiler hem de münafıklar hakkında indiği kanaatindedir.³¹⁴ İbn Kesîr bu âyetin müşrikler, Yahudi âlimler yahut münafıklar için nâzil olduğu yönünde rivayetler olduğunu belirtmiş, kendisine göre ise bu âyetin

³⁰⁹ İbn Hişâm, I, 491-492.

³¹⁰ Bakara, 2/142-144.

³¹¹ Taberî, *Câmi ‘u’l-beyân*, III, 132.

³¹² İbn Hişâm, I, 491-492.

³¹³ Taberî, *Câmi ‘u’l-beyân*, III, 132.

³¹⁴ Taberî, *Câmi ‘u’l-beyân*, III, 129.

mezkûr grupların tamamını kapsadığını, en doğrusunu bilenin ise Allah olduğunu dile getirmiştir.³¹⁵ Aynı zamanda İbn Kesîr, bu konuda pek çok rivayete yer verirken İbn İshâk'ın rivayetine de kısaca değinmiştir.³¹⁶ İbn Hişâm, İbn İshâk'tan gelen haber dışında başka rivayetlere yer vermezken sonraki dönemde gelen müfessirlerin, konu hakkında kendilerine ulaşan pek çok rivayeti değerlendirdiği görülmektedir. -Bunda aradaki zaman farkının da rolü olabilir. Zira zaman ilerledikçe ayetlerle ilgili yorum ve rivayetlerin artmış olması muhtemeldir.- Bununla birlikte İbn Hişâm'ın aktardığı bu rivayet, mefhumu bütün detaylarıyla anlatmaktadır. Ayrıca vahiy-olgu arasındaki ilişkiyi canlı bir şekilde resmeden bu haberin, diğer müfessirler tarafından da ihmal edilmemesi, bir taraftan ilim çevrelerinde bilindiğini gösterirken diğer taraftan da İbn İshâk ile İbn Hişâm'ın nakillerinin güvenilirliğinin delili sayılabilir.

Müşriklerin Hz. Peygamber'den Mûcize İstekleri Üzerine İnen Âyetler

Kur'ân, Hz. Peygamber (s.a.s.) ve müşriklerin arasındaki iletişimi çok canlı anlatmaktadır. Bu diyaloglarda müşriklerin durumu, edep sınırlarını aşan istekleriyle, peygamberi aşağılayan tavırlarıyla ve seviyesizlikleriyle isimleri belirtilmeden anlatılmaktadır. İbn Hişâm, Kur'ânî anlatımın önemli bir bölümünü kapsayan söz konusu diyalogları aktarırken, sebab-i nüzûlü ortaya koyarak olayların perde arkasını da sunmaktadır.

1. Örnek:

Müşrikler, Resûlullah'tan davasının doğruluğunu ispat için olağanüstü şeyler istemişler, onun dağları yürütmesini, yeri parçalamasını ve ölen atalarını diriltmesini talep etmişlerdir. Bunun üzerine Yüce Allah: *وَلَوْ أَنَّ قُرَآنًا سُيِّرَتْ بِهِ الْجِبَالُ أَوْ قُطِعَتْ بِهِ الْأَرْضُ أَوْ كَلِّمَ بِهِ الْمَوْتَى بَل*

*لِلَّهِ الْأَمْرُ جَمِيعًا** “Eğer okunan bir Kitapla dağlar yürütülseydi veya onunla yer parçalansaydı yahut onunla ölümler konuşurulsaydı (o Kitap yine bu Kur'ân olacaktı). Fakat bütün işler Allah'a aittir.”³¹⁷ âyetini indirmiştir. İbn Hişâm, sebab-i nüzûlü ortaya koyan bu rivayeti

³¹⁵ İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 452.

³¹⁶ İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 453.

³¹⁷ Ra'd, 13/31.

naklettikten sonra âyeti şöyle tefsir etmiştir: “Yani Hz. Peygamber (s.a.s.), bu âyetle adeta kavmine ben bu istenilenlerden hiçbirini yapamam, ancak Rabbim dilerse yapabilirim, demiştir.”³¹⁸

Taberî, bu âyetin ifade ettiği mana hakkında farklı görüşler olduğunu belirtmiştir. Bu görüşlerden biri; Kur’ân’la dağlar yürütülse, yeryüzü parçalansa veya ölümler konuşurulsaydı yine kâfirler iman etmezlerdi. Taberî bu görüşe delil olarak müşriklerin Hz. Peygamber’den (s.a.s.) isteklerini dile getiren rivayetlere yer vermiştir. Bu rivayetler, İbn Hişâm’ın naklettiği rivayetle aynı istekleri içermektedir. Diğer görüşe göre; geçmiş kitaplardan herhangi biri dağları yürütmüş, yeryüzünü parçalamış yahut ölümleri konuşurmuş olsaydı Kur’ân da bunları yapardı (veya bunu ancak Kur’ân yapardı). Bu gibi şeyleri yapmak kitapların işi değil, peygamberlere verilen mucizelerdir. Öyleyse müşriklerin Kur’ân’dan böyle şeyler beklemeleri manasızdır. Taberî’nin naklettiği; bu görüşü destekleyen rivayetler de müşriklerin Allah Resûlü’nden isteklerini ihtiva etmektedir. Her iki görüşü kuvvetlendirmek için ileri sürülen delillere bakıldığında âyetin nüzûl sebebinin İbn Hişâm’ın belirttiğiyle aynı olduğu görülmektedir.³¹⁹ Sadece rivayetlerin senedleri ve içerisinde geçen bazı kelimeler farklıdır. Bu durum İbn Kesîr’in *Tefsîr*’inde de böyledir.³²⁰

İbn Hişâm, İbn İshâk’tan nakille,³²¹ detaya girmeden mezkûr âyetin nüzûl sebebinin ortaya koyarken, Taberî ve İbn Kesîr âyetin manası üzerinde durarak konuyu biraz daha geniş ele almışlardır.

³¹⁸ İbn Hişâm, I, 290.

³¹⁹ Bkz. Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, XVI, 446-450.

³²⁰ İbn Kesîr, *Tefsîr*, IV, 460-461. İbn Kesîr de geçmiş kitaplar içinde kendisiyle dağların yürütüldüğü, yeryüzünün parçalandığı veyahut kendisiyle kabirlerinde ölümlerin konuşurduğu bir kitap olsaydı, bunun ancak Kur’ân olabileceğini belirtmiş ve bu âyetin nüzûl sebebi olarak "Onlar Muhammede dediler ki, Mekke dağları bizim için yürütülse de genişlese ve biz orada ziraat yapsak veya Hz. Süleyman yeryüzünü kavmine rüzgarla nasıl parçalamışsa yeryüzü bizim için parçalansa veya İsa'nın kavmi için ölümleri dirilttiği gibi bizim için de ölümler diriltirse. Bunun üzerine Allah Teala bu âyeti indirdi." rivayetini dile getirmiştir.

³²¹ İbn İshâk, Kureyşlilerin Hz. Peygamber’den (s.a.s.) istekleri üzerine nazil olan bu âyeti belirttikten sonra burada Allah Teala’nın “Ey Muhammed! Şayet bunu bir Kur’ân’la yapacak olsaydım, ancak senin Kur’ân’ınla yapardım.” manasını kastedtiğini belirtmiştir (İbn İshâk, s. 275).

2. Örnek:

İbn Hişâm'ın diğer bir rivayetine göre müşrikler, Peygamberimizin bahçesinin, köşk ve hazinelerinin olmasını ve sözlerini tasdik edecek bir meleği beraberinde bulundurmasını istemişlerdir. Onların bu talebi üzerine Yüce Rabbimiz şu âyetleri indirmiştir:³²²

وَقَالُوا مَا لِيَ هَذَا الرَّسُولِ يَأْكُلُ الطَّعَامَ وَيَمْشِي فِي الْأَسْوَاقِ لَوْلَا أَنْزَلَ إِلَيْنَا مَلَكًا فَيَكُونُ مَعَهُ نَذِيرًا* أَوْ يُلْقَى إِلَيْهِ كَنْزٌ أَوْ تَكُونُ لَهُ جَنَّةٌ يَأْكُلُ مِنْهَا وَقَالَ الظَّالِمُونَ إِنْ تَتَّبِعُونَ إِلَّا رَجُلًا مَسْحُورًا* انظُرْ كَيْفَ ضَرَبُوا لَكَ الْأَمْثَالَ فَضَلُّوا فَلَا يَسْتَطِيعُونَ سَبِيلًا* تَبَارَكَ الَّذِي جَعَلَ لَكَ خَيْرًا مِنْ ذَلِكَ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ وَيَجْعَلُ لَكَ فُضُورًا*

“Dediler ki: Bu ne biçim peygamber ki yemek yer, çarşıda pazarda dolaşır. Ona bir melek indirilseydi de bu, onunla beraber bir uyarıcı olsaydı ya! Yahut kendisine bir hazine verilseydi veya ürününden yiyeceği bir bahçesi olsaydı ya! Zalimler inananlara ‘Siz ancak büyülenmiş bir adama uyuyorsunuz’ dediler. (Ey Muhammed) Senin hakkında bak nasıl da temsiller getirdiler de (haktan) saptılar. Artık onlar doğru yolu bulamazlar. Dilerse sana bundan daha güzelini, içinden ırmaklar akan cennetleri verebilecek olan, sana saraylar kurabilecek olan Allah'ın şanı yücedir.”³²³ Müşrikler bu istekleri ile Hz. Peygamber'i (s.a.s.) zor durumda bırakmaya çalışmışlar ama Cenab-ı Hak indirdiği bu âyetle buna izin vermemiş, indirdiği ayetle Resûlünü psikolojik olarak desteklemiştir.

Birinci örnekte olduğu gibi, bu örnekte de İbn Hişâm'ın ifade ettiği sebab-i nüzûlle Taberî ve İbn Kesîr'in âyete gösterdiği sebab-i nüzûl aynıdır. İbn Hişâm'ın İbn İshâk'tan naklettiği rivayeti Taberî, içerisinde İbn İshâk'ın da bulunduğu râvi zinciriyle rivayet ederken İbn Kesîr herhangi bir rivayete ihtiyaç duymadan ayeti tefsir etmiştir.³²⁴ Zaten âyet ve sebebi nüzûlle ilgili rivayete bakıldığında arada bir farkın olmadığı görülmektedir. Malumu ilam kabilinden olan bu tür rivayet örnekleri İbn Hişâm'ın *Sîre*'sinde olduğu gibi tefsirlerde de bulunmaktadır.

³²² İbn Hişâm, I, 290.

³²³ Furkân, 25/7-10.

³²⁴ Bkz. Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, XIX, 240; İbn Kesîr, *Tefsîr*, VI, 95.

3. Örnek:

İbn Hişâm, Kâfirûn sûresinin nüzûl sebebini açıklarken müşriklerle Hz. Peygamber (s.a.s.) arasında yaşanan bir diyaloga dikkat çekmiştir. Hz. Peygamber (s.a.s.) Kâbe'yi tavaf ederken el-Esved b. Muttalib b. Esed b. Abdüluzzâ, Velid b. Muğîre, Ümeyye b. Halef ve As b. Vâil onun karşısına çıkmış ve “Ey Muhammed gel, biz senin ibadet ettiğine ibadet edelim, sen de bizim ibadet ettiğimize ibadet et. Böylece biz ve sen bu işte ortak oluruz. Eğer senin ibadet ettiğin bizim ibadet ettiğimizden hayırlı ise biz ondan nasiplenmiş oluruz. Eğer bizim ibadet ettiğimiz senin ibadet ettiğinden hayırlı ise sen ondan nasiplenmiş olursun.” demişlerdir. Müşriklerin Hz. Peygamber'den (s.a.s.) böyle bir talepte bulunmalarının ardından, Allah Teâlâ: *قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ لَا أَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ وَلَا*

** أَنْتُمْ عَابِدُونَ مَا أَعْبُدُ * وَلَا أَنَا عَابِدٌ مَا عَبَّدْتُمْ * وَلَا أَنْتُمْ عَابِدُونَ مَا أَعْبُدُ * لَكُمْ دِينُكُمْ وَلِيَ دِينِ ** “De ki: “Ey kâfirler!

Ben sizin taptıklarınıza tapmam. Siz de benim taptığıma tapmazsınız. Ben sizin taptıklarınıza tapacak değilim. Siz de benim taptığıma tapacak değilsiniz. Sizin dininiz size, benim dinim banadır.”³²⁵ âyetlerini indirmiştir.³²⁶

İbn Hişâm, sûrenin nüzûl sebebini böyle rivayet ederken, Taberî ve İbn Kesîr, müşriklerin Hz. Peygamber'i (s.a.s.) bir sene kendi taptıklarına ibadete davet etmeleri, diğer sene de kendilerinin onun taptığı Allah'a ibadet edeceklerini söylemeleri üzerine bu sûrenin indiğini belirtmişlerdir.³²⁷ Bununla beraber Taberî, İbn Hişâm'ın naklettiği rivayete de tefsirinde yer vermiştir. İbn Hişâm'ın İbn İshâk'tan “Bana gelen habere göre” ifadeleriyle naklettiği ve sened belirtmediği bu rivayeti,³²⁸ Taberî, içlerinde İbn İshâk'ın da bulunduğu ravi zinciriyle aktarmıştır.³²⁹ Kurtubî de İbn İshâk kanalıyla İbn Abbâs'a dayandırdığı bu haberin, Kâfirûn sûresinin sebeb-i nüzûlü olduğunu belirtmiştir.³³⁰ İbn Kesîr, bu rivayete tefsirinde yer vermezken³³¹, Şevkânî (ö.

³²⁵ Kâfirûn, 109/1-6.

³²⁶ İbn Hişâm, I, 335.

³²⁷ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, XXIV, 662; İbn Kesîr, *Tefsîr*, VIII, 507.

³²⁸ İbn Hişâm, I, 335.

³²⁹ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, XXIV, 662.

³³⁰ Kurtubî, XX, 225.

1250/1834) farklı bir senedle aynı nüzûl sebebini dile getirmiştir.³³²

Savaşlarla İlgili İnen Âyetler

Hz. Peygamber (s.a.s.) ve ashabı, müşriklerin Müslümanlara yaptıkları eziyet ve işkence sonrasında, Mekke'den Medine'ye hicret etmek zorunda kalmışlardır. Mekke'de iken Müslümanların müşriklerle savaşmasına Yüce Allah izin vermemiştir. Hicret gerçekleşikten sonra ise Mekkeli müşrikler, Medineli münafıklar ve Yahudiler, Müslümanları tehdit eden ayrı unsurlar halini almıştır. Bir rivayete göre Müslümanlar bu şer odaklarıyla mücadele ve hesaplaşma arzusu içerisindeyken Cenab-ı Hak, Medine'de indirdiği âyetlerle³³³ Peygamberimiz ve ashabına, mukabele ve müdafaa için savaşa izin vermiştir.³³⁴

Diğer bir rivayete göre savaşa izin verildiğini bildiren âyetler, Mekke'de nâzil olmuştur. İbn Hişâm'ın İbn İshâk'tan naklettiğine göre, Allah Teâlâ, böylece Mekke'de Hz. Peygamber (s.a.s.) ve ashabına zulmedenlerden intikam alınmasına izin vermiştir.³³⁵ Orada zulüm ve baskı altında olan müminlere moral verilmesi amaçlanmıştır.³³⁶ Ardından Hz. Peygamber (s.a.s.), ashabına Medine'ye hicret etmelerini emretmiş ve kendisi de bu konuda Allah'tan izin bekleyerek Mekke'de kalmıştır.³³⁷ Allah Resûlü, Medine'ye hicretten sonra ilk olarak Veddan Gazvesini, ardından Buvat, Uşeyre ve

³³¹ İbn Kesîr, *Tefsîr*, VIII, 507.

³³² eş-Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed (ö. 1250/1834), *Fethu'l-kadîr*, Dimeşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, Dârü'l-kelimi't-tayyîb, 1. Basım, 1414/1993, V, 622.

³³³ Hac, 22/39-40. Bilindiği üzere bu sûre Mekke'dir. Fakat bazı müfessirler savaş izninin verildiği bu âyetlerin Medine döneminin başında indiğini belirtirken, bazıları da Mekke'de inmiş olabileceğini ifade etmişlerdir. Bunun için bkz. Karaman, Hayreddin, Çağrı, Mustafa, Dönmez, İbrâhim Kâfi, Gümüş, Sadreddin, *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, Ankara: DİB Yay., 2007, III, 736-737.

³³⁴ ez-Zebîdî, Zeynüddin Ahmed b. Ahmed b. Abdillatîf (ö. 893/1488), *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, terc. Kamil Miras, 2. Basım, Ankara: TTK Basımevi, 1972, X, 130; Kılıç, Ünal, "Düşmanlarına Bile Merhametli Muhammed (Savaşlar Çerçevesinde)", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, c. 17, sayı: 2, s. 16.

³³⁵ İbn Hişâm, I, 423-424.

³³⁶ Şevkânî, III, 540.

³³⁷ İbn Hişâm, I, 424.

Safvan gazvelerini gerçekleştirmişdir.³³⁸ Artık sıra Büyük Bedir gazvesine gelmiştir. Savaşa izin veren âyetler Mekke’de nâzil olmuş,³³⁹ ama gazveler Medine’ye hicretten sonra vukû bulmuştur.³⁴⁰

Milâdî 624-631 yılları arasında gerçekleşen savaşlar, aynı zamanda pek çok âyetin inişine de sebep olmuştur. Nâzil olan âyetlerin, savaş ortamı ve şartları bilinmeden tam anlaşılamayacağı malumdur. Bu sebeple siyer ve meğâzî eserlerinin, bu husustaki âyetler hakkında, tefsire büyük katkı yaptığını söylemek mümkündür. Zira İbn Hişâm, Hz. Peygamber’in (s.a.s.) savaşlarına geniş yer vermiş ve bu esnada inen âyetleri de detaylı olarak ele almıştır. *es-Sîretü’n-nebeviyye*’de geniş olarak ele alınan ve âyetlerin nüzûl sebebini de ortaya koyan bu konuya, biz üç büyük savaşı esas alarak birkaç örnek vereceğiz.

Bedir Savaşı ile İlgili Nâzil Olan Âyetler

Bedir Savaşı, İslâm tarihinin ilk savaşıdır. Hz. Peygamber (s.a.s.) ve ashabının ilk askerî zaferi olan bu savaşın sonunda, Müslümanların gücü artmış, Mekkeli müşrikler büyük moral bozukluğu yaşamıştır. Müşriklerin bu mağlubiyeti, aynı zamanda onların itibar kaybına da yol açmıştır.³⁴¹ Bedir Savaşı sırasında pek çok âyet nâzil olmuştur. İbn Hişâm, bu savaşı ele alırken altmış âyete yer vermiştir.³⁴² Şimdi bu âyetlere ve bunların nüzûl sebeplerine *Sîre*’den örnekler verelim.

1. Örnek:

İbn Hişâm’ın İbn İshâk’tan nakline göre; Hz. Peygamber (s.a.s.) Mekke’de iken Müslümanlığı kabul eden bazı gençler, Resûlullah’ın hicretinden sonra Mekke’de

³³⁸ İbn Hişâm, I, 524-530.

³³⁹ İbn Hişâm, I, 423-424.

³⁴⁰ İbn Hişâm, I, 523-524.

³⁴¹ Bkz. İbn Hişâm, I, 537-596.

³⁴² İbn Hişâm, I, 566 (Nisâ, 4/97), 584 (Enfâl, 8/48), 587 (Enfâl, 8/1), 588 (Enfâl, 8/5, 6, 7, 9, 11, 12, 13, 15, 16), 588-589 (Enfâl, 8/17,19, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 29, 30), 590-591 (Enfâl, 8/32, 33, 34, 35), 591 (Müzzemmil, 73/1, 11, 12, 13), 591-592 (Enfâl, 8/36, 38, 39, 40), 592-593 (Enfâl, 8/41, 42, 43, 44), 593 (Enfâl, 8/45, 46, 47, 48, 57, 60, 61), 594 (Muhammed, 47/35, Bakara, 2/208, Enfâl, 8/62, 63, 64, 65), 595 (Enfâl, 8/66, 67, 68, 69, 70), 596 (Enfâl, 8/73, 74, 75).

yakınları ve kabileleri tarafından hicret etmekten alıkonulmuşlardır. İnançlarından dönmeleri için eziyete maruz bırakılmışlar ve bunun üzerine dinden dönmüşlerdir. Sonra Mekkelilerle beraber Bedir Savaşı'na katılmış ve savaşta öldürülmüşlerdir. İşte bu kimseler hakkında: إِنَّ الَّذِينَ تَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ ظَالِمِي أَنْفُسِهِمْ قَالُوا فِيمَ كُنْتُمْ قَالُوا كُنَّا مُسْتَضْعَفِينَ فِي الْأَرْضِ قَالُوا أَلَمْ تَكُنْ أَرْضُ اللَّهِ وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُوا فِيهَا فَأُولَئِكَ مَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ وَسَاءَتْ مَصِيرًا* “Kendilerine yazık eden kimselere melekler, canlarını alırken: "Ne işde idiniz!" dediler. Bunlar: "Biz yeryüzünde çaresizdik." diye cevap verdiler. Melekler de: "Allah'ın yeri geniş değil miydi? Hicret etseydiniz ya!" dediler. İşte onların barınağı cehennemdir; orası ne kötü bir gidiş yeridir.”³⁴³ âyetleri nâzil olmuştur.³⁴⁴

Taberî, bu ayetin Mekke halkından Müslüman olan, fakat Hz. Peygamber hicret ettiğinde onunla beraber hicret etmeyen veya edemeyen, sonra dinden çıkarılma fitnesine düşüklerinde imtihanı kaybeden, Bedir Savaşı'nda düşman safta yer alarak müşrikleri Allah Resûlü'ne karşı güçlendiren kimseler hakkında nazil olduğunu belirtmiş ve bununla ilgili rivayetleri sıralamıştır.³⁴⁵ Taberî'nin farklı isnatlarla naklettiği rivayetler, İbn Hişâm'ın naklettiği sebab-i nüzülle aslında mana bakımından aynıdır. İbn Kesîr de aynı manayı ifade eden haberlere yer vermiş, İkrime'den rivayetle bu âyetin Mekke'de Müslüman olduklarını söyleyen Kureyşli gençler hakkında indiğini belirtmiştir. Bununla beraber bu ayetin münafıklar hakkında nâzil olabileceğini de ifade etmiştir.³⁴⁶ Fahreddin Râzî de İbn Kesîr gibi bu âyetin Müslüman olduğu halde İslâm diyarına hicret etmeyen veya korktukları için müminlere iman ettiklerini söyleyip, kendi kavimlerinin yanında ise kâfir olduklarını gösteren ve Medine'ye hicret etmeyen bir grup münafık hakkında indiğini belirtmiştir. Râzî bu âyet ile böyle kimselerin nifakları, küfürleri ve hicreti terk etmeleri sebebiyle kendilerine zulmettiklerinin belirtildiğini eklemiştir.³⁴⁷

³⁴³ Nisâ, 4/97.

³⁴⁴ İbn Hişâm, I, 566.

³⁴⁵ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, IX, 102-107.

³⁴⁶ İbn Kesîr, *Tefsîr*, II, 388-389.

³⁴⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, XI, 196.

Genel itibariyle mezkûr âyetle; dinini yaşama imkânı olmadığı ve hicrete gücü yettiği halde müşriklerin arasında kalanlar kastolunduğu belirtilse de³⁴⁸ âyette bahsi geçen kimselerin münafıklar olabileceğini ileri sürenler de olmuştur. İbn Hişâm, bu âyetin Mekke’li Müslüman gençler hakkında nâzil olduğunu belirtmiş, bu gençlerin münafık olduğuna dair herhangi bir kayıt düşmemiştir. Bu âyet indirildiği sırada ve Mekke’nin fethine kadar, müminlerin Medine’ye hicret etmeleri farz idi. Müslümanların hem dinlerini koruyabilmeleri hem diğer Müslümanlarla bir araya gelip kuvvet bulmaları gerekiyordu. Bundan ötürü hicret etmeyip Mekke’de müşrikler arasında kalmayı tercih edenler, âyette “kendilerine zulmedenler” diye nitelendirilmiş, hatta çaresiz olduklarını ifade eden özürleri geçerli görülmemiş ve cehennem azabına çarptırılacakları beyan edilmiştir.

2. Örnek:

Bedir Savaşı ile alakalı nâzil olan âyetlerden birisi de *وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَىٰ** “Habibim! Attığın zaman sen atmadın. Ancak Allah attı.”³⁴⁹ âyetidir. İbn Hişâm, İbn İshâk’tan nakille bu âyetin Bedir Savaşı sırasında Resûlullah’ın müşriklere elindeki çakılları atması ve onları hezimete uğratması hakkında nâzil olduğunu belirtmiş, “Eğer Allah’ın yardımı yetişmeseydi ve düşmanların kalplerine hezimet korkusu atılmış olmasaydı, bu zafer Hz. Peygamber’in (s.a.s.) attığı çakıllarla olamazdı.” demiştir.³⁵⁰

Rivayet tefsir ekolü müfessirlerinden Taberî ve İbn Kesîr bu âyetin nüzûl sebebi olarak aynı olaya yer vermiştir. Taberî’nin bu hususta naklettiği rivayetler arasında İbn Hişâm’ın İbn İshâk’tan naklettiği bu haber de bulunmaktadır. İbn Kesîr ise farklı ravilerin rivayetlerine yer vermiştir.³⁵¹ Mezkûr âyet, sebab-i nüzûlü bilinmeden anlaşılmasının mümkün olmadığı âyetlerdendir. İbn Hişâm’ın, siyer-i nebevîde bu âyetle ilgili olaya yer vermesi ve neyin kastedildiğini açıklaması tefsir açısından büyük önemi haizdir. Ayrıca onun rivayetin hissî mûcizevî yönüne vurgu yapması ve söz

³⁴⁸ Bkz. Kurtubî, V, 345; Karaman ve diğ., II, 120.

³⁴⁹ Enfâl, 8/17.

³⁵⁰ İbn Hişâm, I, 588.

³⁵¹ Bkz. Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, XIII, 441-445; İbn Kesîr, *Tefsîr*, IV, 30-32.

konusu harpte zaferin tamamen ilâhi inâyet sayesinde elde edildiği yorumu teolojik açıdan da üzerinde durulması gereken bir husustur. Nitekim müellif, âyetin manasını sağlam bir şekilde tarihsel bağlamına yerleştirirken aynı sağlamlıkta kelâmî bir meseleyi de âyet özelinde vuzuha kavuşturmuştur. Böylece kulların fiilinin yaratıcısının Allah olduğu, kulun sadece cüz’i iradesiyle o fiili işlediği anlaşılmaktadır.

3. Örnek:

Bedir Savaşı esnasında inen âyetlerden biri de Enfâl sûresi 19. âyettir. Bu âyette Allah Teâlâ: **إِنْ تَسْتَفْتِحُوا فَقَدْ جَاءَكُمْ الْفَتْحُ وَإِنْ تَنْتَهُوا فَهُوَ حَيْرٌ لَكُمْ وَإِنْ تَعُودُوا نَعُدْ وَلَنْ تُغْنِي عَنْكُمْ فِئَتُكُمْ شَيْئًا وَلَوْ كَثُرَتْ وَأَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُؤْمِنِينَ*** “Ey müşrikler! Siz zafer mi istiyordunuz? İşte size zafer geldi. Siz müminlere hücumdan vazgeçerseniz, bu sizin için daha iyi olur. Eğer tekrar savaşa dönerseniz, biz de döneriz. Birliğiniz çok da olsa size hiçbir fayda vermez. Çünkü Allah müminlerle beraberdir.” buyurmuştur.

İbn Hişâm, bu âyetin Ebû Cehil’in “Ey Allah’ım! Muhammed bizim akrabalık bağımızı kesti ve bize bilinmeyen bir şeyi getirdi. Allah’ım yarın sen onu helak et.” şeklindeki sözlerinden dolayı indiğini belirtmiştir. Bu nüzûl sebebinin bilinmesi, müşriklere neden böyle hitap edildiğini anlamamızı sağlamıştır. Hz. Peygamber’e (s.a.s.) karşı kim, nasıl zafer istemiştir ve bu talebe Cenab-ı Hakk’ın karşılığı ne olmuştur? İşte bu sorular, âyetin nüzûl sebebinin bilinmesi ile cevabını bulmuştur. İbn Hişâm, müşrikler eğer Müslümanlarla tekrar muharebe etmek isterlerse Bedir gününde başlarına gelen vakanın aynısını Allah’ın onların başına getireceğini belirtmiştir.³⁵² İbn Hişâm’ın bu açıklamaları ile Taberî ve İbn Kesîr’in mezkûr âyet için yaptıkları tefsir örtüşmektedir. Çünkü onlar da Ebû Cehil’in sözleri üzerine bu âyetin nâzil olduğunu belirtmiş, İbn Hişâm’ın İbn İshâk’tan naklettiği bu haberi, içinde İbn İshâk’ın da bulunduğu isnad zinciriyle her iki müfessir de dile getirmiştir.³⁵³

³⁵² İbn Hişâm, I, 589.

³⁵³ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, XIII, 454; İbn Kesîr, *Tefsîr*, IV, 32. Bu ve benzeri örneklerde Taberî ve İbn Kesîr’in İbn İshâk rivayetlerini kullandığı ama İbn Hişâm’dan bahsetmediği görülmektedir. Bu da onların İbn Hişâm nüshasını değil de İbn İshâk rivayetlerini nakleden başka nüshayı tercih ettiklerini gösterir. Fakat İbn Kesîr’in İbn Hişâm’ın *es-Sîretü’n-nebeviyye*’sine atıfta bulunduğu da

Görülüyor ki İbn Hişâm, Bedir Savaşı'nda cereyan eden hadiseleri ele alırken, onlar hakkında nâzil olan âyetleri de belirtmiş ve bu âyetlerin tefsirine yer vermiştir. Bu konunun örnekleri çok olduğundan³⁵⁴ ve aynı metot üzere işlendiğinden üç örnek vererek Uhud Savaşı'nda nâzil olan âyetlere geçelim.

Uhud Savaşı ile İlgili Nâzil Olan Âyetler

Bedir Savaşı'nda ağır bir yenilgiye uğrayan Kureyşliler, bunun intikamını almak için Mekkelilerden kendilerine katılanlar, Kinâne kabilesi ve Tihâme halkıyla iş birliği yapmışlardır. Bu grup; kılıçlarını, azıklarını ve kadınlarını da yanlarına alarak Hz. Peygamber (s.a.s.) ve ashabıyla savaşmak için yola çıkmıştır. Muharebenin Uhud dağının eteklerinde gerçekleştiğini belirten³⁵⁵ İbn Hişâm, bu savaşı ele alırken de olayları ve onların, nüzûlüne sebep oldukları âyetleri dile getirmiştir. *es-Sîretü'n-nebeviyye*'de Uhud Savaşı ile ilgili altmış üç âyet bulunduğu görülmektedir.³⁵⁶ Şimdi buna birkaç örnek verelim.

1. Örnek:

İbn Hişâm, Kureyşlilerin Bedir Savaşı'ndaki mağlubiyetlerinden sonra, içlerinden kurtulanların Mekke'ye döndüğünü, Ebû Süfyân b. Harb'ın, ticaret malı taşıyan kafilesiyle Mekke'ye dönerken; Abdullâh b. Ebî Rebîe, İkrime b. Ebî Cehl, Safvan b. Ümeyye ve Bedir'de babasını, oğlunu, kardeşini kaybedenlerle biraraya geldiğini; savaşa katılanların ticaret kafilesinde bulunanlardan Hz. Peygamber'e (s.a.s.) karşı kendilerine maddi destekte bulunmalarını istediklerini ve onların da bu talebi kabul ettiklerini belirtir. İbn Hişâm'ın, İbn İshâk'a dayandırdığı rivayete göre bu vakanın

görülmektedir (İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 577; VII, 332-333).

³⁵⁴ Bkz. İbn Hişâm, I, 588-594.

³⁵⁵ İbn Hişâm, II, 54-55.

³⁵⁶ İbn Hişâm, II, 54 (Enfâl, 8/36), 70 (Âl-i İmrân, 3/128), 78 (Âl-i İmrân, 3/86), 84 (Nahl, 16/126, 127), 91 (Âl-i İmrân, 3/121), 92 (Âl-i İmrân, 3/122, 123, 124, 125), 93 (Âl-i İmrân, 3/126, 127, 128, 129), 94 (Âl-i İmrân, 3/130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137), 95 (Âl-i İmrân, 3/138, 139, 140, 141, 142, 143, 144), 96 (Âl-i İmrân, 3/145, 146, 147), 97-98 (Âl-i İmrân, 3/149, 150, 151, 152, 164), 98-99 (Âl-i İmrân, 3/153, 154, 156, 157), 100 (Âl-i İmrân, 3/158, 159, 160, 161, 162), 101 (Âl-i İmrân, 3/163, 164, 165, 166, 167, 168), 102 (Âl-i İmrân, 3/169, 170, 171), 103 (Âl-i İmrân, 3/172, 173, 174), 104 (Âl-i İmrân, 3/175, 176, 177, 178, 179).

ardından şu âyetler nâzil olmuştur:³⁵⁷

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ لِيَصُدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ فَسَيُنْفِقُونَهَا ثُمَّ تَكُونُ عَلَيْهِمْ حَسْرَةً ثُمَّ يُغْلَبُونَ وَالَّذِينَ كَفَرُوا إِلَىٰ جَهَنَّمَ يُخْشَرُونَ*

“Şüphesiz ki inkâr edenler mallarını, (insanları) Allah yolundan alıkoymak için harcıyorlar. Daha da harcayacaklar. Ama sonunda bu, onlara yürek acısı olacak ve en sonunda mağlup olacaklardır. İnkârda ısrar edenler ise cehenneme toplanacaklardır.”³⁵⁸

İbn Hişâm’ın İbn İshâk’tan “Alimlerden biri bana haber verdi ki” şeklinde senetsiz aktardığı bu rivayeti Taberî, içlerinde İbn İshâk’ın da bulunduğu ravi zinciriyle nakletmektedir. Bu âyetin Ebû Süfyân veya Bedir Savaşı’nda bulunan müşrikler hakkında indiğini söyleyenlerin de olduğunu belirten Taberî, burada Bedir ve Uhud Savaşı’nda Hz. Peygamber (s.a.s.) ve ashabıyla savaşmak için mallarını infak edenlerin kastedilmiş olabileceğini de ifade eder. Taberî, âyetin hükmünün hepsini içine aldığını düşünmektedir.³⁵⁹ İbn Kesîr de İbn Hişâm gibi İbn İshâk’ın rivayet ettiği hadise üzerine bu âyetin nâzil olduğunu belirtmiş, ondan farklı olarak bu haberi senediyle birlikte vermiştir. Bununla beraber İbn Kesîr, âyetin hükmünün umumî olduğu ve kimler hakkında indiği konusunda, Taberî’yle hemfikirdir.³⁶⁰

Görülmektedir ki Taberî ve İbn Kesîr, âyeti İbn Hişâm’ın da naklettiği İbn İshâk’ın rivayetiyle açıklamakla birlikte konuyla ilgili kendilerine ulaşan başka rivayetleri de değerlendirmiştir.

2. Örnek:

Uhud Savaşı’nda düşmanın Müslümanları hezimete uğrattığı esnada, Hz. Peygamber (s.a.s.) yaralanmış, dişleri kırılmış, yüzü kanlar içinde kalmıştır. Peygamberimiz mübarek yüzünü silerken bir yandan da şunları söylemiştir: “Peygamberinin yüzünü kana bulayan bir kavim nasıl felah bulabilir? Hâlbuki o, onları Rablerine davet ediyor.” İbn Hişâm bu hadiseyi rivayet ettikten sonra Allah Resûlünün bu sözleri üzerine şu

³⁵⁷ İbn Hişâm, II, 54.

³⁵⁸ Enfâl, 8/36.

³⁵⁹ Bkz. Taberî, *Câmi ‘u’l-beyân*, XIII, 532-533.

³⁶⁰ Bkz. İbn Kesîr, *Tefsîr*, IV, 53.

âyetin indiğini belirtmiştir.³⁶¹

* لَيْسَ لَكَ مِنَ الْأَمْرِ شَيْءٌ أَوْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ أَوْ يُعَذِّبَهُمْ فَإِنَّهُمْ ظَالِمُونَ* “Bu işte senin yapacağın bir şey yoktur. Allah, ya tövbelerini kabul edip onları affeder, ya da zalim olduklarından dolayı onlara azap eder.”³⁶² Görülmektedir ki, İbn Hişâm savaşta yaşanan hadiseyle ilgili inen âyeti dile getirmek suretiyle sebab-i nüzûl konusuna katkı sağlamıştır.

Taberî, bu âyetin nüzûl sebebi hakkında iki görüş olduğunu belirtmektedir. Birincisi İbn Hişâm’ın da ifade ettiği sebab-i nüzûldür. Taberî bu nüzûl sebebini İbn Hişâm’ın rivayet ettiği İbn İshâk’tan değil farklı ravilerden nakletmiştir. Buna göre; bu âyet Hz. Peygamber’in (s.a.s.) Uhud Savaşı’nda yaralandıktan sonra ağzından dökülen sözler üzerine nâzil olmuştur. İkinci görüşe göre ise; Hz. Peygamber’in (s.a.s.), kavminden bazıları hakkında dua veya bedduada bulunması üzerine bu âyet inmiştir. Taberî bu iki görüşü destekleyen rivayetleri dile getirmiş, fakat aralarında tercih yapmamıştır.³⁶³

İbn Kesîr de Taberî ile aynı doğrultuda fikir beyan etmektedir. Onun da bu görüşler arasında bir tercihte bulunmadığı görülmektedir.³⁶⁴ Tahâvî (ö. 321/933) ise âyet hakkında ileri sürülen bu iki olayın aynı vakitte âyetin inmesine sebep olamayacağı görüşündedir. Zira Uhud Savaşı hicri 3. yılda, Hz. Peygamber’in (s.a.s.) müşriklerden birilerine beddua ettiği Mekke’nin fethi ise hicri 8. yılda gerçekleşmiştir. Diğer yandan Tahâvî âyetin iki kere indiğinin de düşünülmemeyeceğini belirtmektedir. Eğer âyet iki kere inmiş olsaydı Kur’ân-ı Kerim’de iki yerde bulunması gerekirdi demiş ve buna يَا أَيُّهَا

* النَّبِيُّ جَاهِدِ الْكُفَّارَ وَالْمُنَافِقِينَ وَاغْلُظْ عَلَيْهِمْ* “Ey Peygamber! Kâfirlere ve münafıklara karşı cihad et, onlara sert davran.” âyetini delil getirmiştir. Bu âyet Tevbe sûresi³⁶⁵ ve Tahrîm

³⁶¹ İbn Hişâm, II, 70.

³⁶² Âl-i İmrân, 3/128.

³⁶³ Taberî, *Câmi ‘u’l-beyân*, VII, 194-202.

³⁶⁴ İbn Kesîr, *Tefsîr*, II, 114-116; İbn Kesîr’in bu konuda ele aldığı rivayetler arasında İbn Hişâm’ın İbn İshâk’tan naklettiği rivayet yoktur. Aynı nüzûl sebebini farklı ravilerden nakletmiştir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Taberî’de de durum böyledir.

³⁶⁵ Tevbe, 9/73.

sûresinde³⁶⁶ geçmektedir. Bu iki görüşü değerlendirirken herhangi bir tercih yapmayan Tahâvî, bunlardan hangisinin âyetin sebab-i nüzûlü olduğunu ancak Allah bilir, demiştir. Ona göre bu âyet, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) insanların tevbelerinin kabulü veya onlara azab edilmesi ile bir ilgisi olmadığını ve bütün işlerin Allah'a ait olduğunu beyan etmektedir.³⁶⁷

Âl-i İmrân sûresi 128. âyetin sebab-i nüzûlü olarak gösterilen mezkûr iki olay, Buhârî,³⁶⁸ Müslim,³⁶⁹ Tirmizî³⁷⁰ ve Ahmed b. Hanbel³⁷¹ gibi muhaddislerin eserlerinde de geçmektedir. Taberî ve İbn Kesîr'in dile getirdiği bu iki hadiseyi muteber hadis kitapları da âyete sebab-i nüzûl olarak gösterdikleri için âyetin nüzûl sebebinin hangisi olduğuna karar vermek mümkün değildir. İbn Hişâm ise mezkûr âyetin tek nüzûl sebebinden bahsetmiş, önceki örneklerde de olduğu gibi İbn İshâk'tan rivayet ettiği haberle konuyu ele almıştır.

3. Örnek:

İbn Hişâm'ın, İbn İshâk'tan naklettiği bir habere göre Uhud Savaşı'nda Müslümanların safında yer alan ve münafık olan Hâris b. Süveyd, Müslümanlardan Mücezzer b. Ziyâd el-Belevî ile Kays b. Zeyd adlı şahısları savaşta katletmiş, sonra Mekke'ye giderek Kureyş'e katılmıştır. Allah Resûlü (s.a.s.), Ömer b. el-Hattâb'a (r.a.) onu gördüğü yerde katletmesini emretmiş ancak Hz. Ömer onu elinden kaçırmış, katledelememiştir. Mekke'de olan Hâris, kardeşi Cûlas b. Süveyd'e gönderdiği haberle, tevbe ederek kavmine dönmeyi istemiş ve bunun üzerine كَيْفَ يَهْدِي اللَّهُ قَوْمًا كَفَرُوا بَعْدَ إِيمَانِهِمْ وَشَهِدُوا أَنَّ الرَّسُولَ حَقٌّ وَجَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ* “İman edip bu resulün hak olduğuna şahit olduktan ve kendilerine apaçık kanıtlar geldikten sonra inkârcılığa sapan bir kavme Allah nasıl

³⁶⁶ Tahrîm, 66/9.

³⁶⁷ et-Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısrî (ö. 321/933), *Müşkilü'l-Âsâr*, Beyrut: Dâru Sâdir, 1333/1914, I, 236-238.

³⁶⁸ Buhârî, “Meğâzî” 21, “Tefsîr” 3/9.

³⁶⁹ Bkz. Müslim, “Cihad ve Siyer” 37, “Mesâcid ve Mevâdiu's-Salât” 54.

³⁷⁰ Bkz. Tirmizî, “Tefsîr” “Sûretü Âl-i İmrân”, 4.

³⁷¹ Ahmed b. Hanbel, II, 92; III, 178.

hidayet nasip eder? Allah zalimler topluluğunu doğru yola iletmez.”³⁷² âyeti nâzil olmuştur. İbn Hişâm burada bir âyetin sebab-i nüzûlünü ortaya koyan bu rivayeti belirttikten sonra, bu haberle ilgili bir de düzeltme yapmış, İbn İshâk’tan farklı olarak Hâris b. Süveyd’in sadece Mücezzer b. Ziyâd’ı öldürdüğünü, Kays b. Zeyd’i ise öldürmediğini ifade etmiştir. Buna delil olarak da yine İbn İshâk’ın Uhud’da katledilenler arasında Kays b. Zeyd’i saymayışını göstermiştir. Hâris b. Süveyd, Hz. Peygamber’in (s.a.s.) emriyle sonradan öldürülmüştür. Bir rivayete göre Osman b. Affân tarafından, başka bir rivayete göre de Ensâr’dan biri tarafından Medine’de katledilmiştir.³⁷³ İbn Hişâm’ın verdiği bu bilgiden Hâris b. Süveyd’in mürted olarak öldüğü anlaşılmaktadır.

Fakat tefsir kaynaklarına baktığımızda mezkûr âyetin nüzûl sebebi ve Hâris b. Süveyd’in akıbeti hakkında farklı bilgilere rastlamaktayız. Mesela Taberî’ye göre bu âyet, Hâris b. Süveyd veya onun da içinde olduğu İslâm’a girip sonra mürted olan on iki kişi hakkında veya kendi kitaplarından özelliklerini öğrendikleri son peygambere iman eden, ama peygamberlik ilanı ile Hz. Muhammed’in (s.a.s.) peygamberliğini inkâr eden Yahudi ve Hıristiyanlar hakkında inmiştir. Bunun dışında Taberî’nin, Hâris b. Süveyd’in akıbeti ile alakalı verdiği bilgi de İbn Hişâm’ın naklettiklerinden epey farklıdır. Zira Taberî; İbn Abbâs, Mücâhid, İkrime ve Süddî’den (ö. 127/745) gelen habere dayanarak Hâris’in sonradan tevbe edip İslâm’a dönmeyi talep ettiğini, bunun üzerine “Ancak, bundan sonra tevbe edip yola gelenler başka. Çünkü Allah çok bağışlayıcı ve merhametlidir.”³⁷⁴ âyetinin indiğini ve bunu haber alan Hâris’in tekrar Müslüman olduğunu belirtmiştir.³⁷⁵

Sa‘lebî,³⁷⁶ Fahreddin Râzî³⁷⁷, Kurtubî³⁷⁸ ve İbn Kesîr de³⁷⁹ Taberî’ye yakın bilgiler

³⁷² Âl-i İmrân, 3/86.

³⁷³ İbn Hişâm, II, 78.

³⁷⁴ Âl-i İmrân, 3/89.

³⁷⁵ Taberî, *Câmi‘u’l-beyân*, VI, 573-575; Uğur, Mücteba, “Cülâs b. Süveyd”, *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 1993, VIII, 107.

³⁷⁶ Sa‘lebî, III, 108.

³⁷⁷ Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, VIII, 283.

vermişlerdir. Bu müfessirlere göre de bu âyet, Müslüman olup ardından dinden çıkan ve pişman olup tekrar dine dönmeyi arzu eden bir grup hakkında veya ehl-i kitap hakkında nâzil olmuştur. Hâris b. Süveyd'e gelince, o mürted olduktan sonra pişman olmuş, tevbe etmiş ve nâzil olan âyetle tekrar İslâm'a dönmüştür. Zemaşerî³⁸⁰ ve Beyzâvî³⁸¹ de Hâris b. Süveyd'in tevbesinin kabul edildiği rivayetine yer verenlerdendir.

Görülmektedir ki İbn Hişâm bu âyetin ehl-i kitabla ilgili inmiş olma ihtimalinden hiç bahsetmediği gibi, Hâris b. Süveyd'in akıbetiyle ilgili verdiği bilgiyle de mezkûr müfessirlerle çelişmektedir. Tarih sahasının önde gelen isimlerinden Vâkîdî'nin (ö. 207/823) naklettiği habere göre ise Hâris b. Süveyd, Evs ve Hazrec kabileleri arasındaki düşmanlık sebebiyle Mücezzer b. Ziyâd tarafından öldürülen babasının (Süveyd b. Sâmit'in) intikamını almak istemiş³⁸² ve Bedir Savaşı'nda gerçekleştiremediği bu fiili Uhud Savaşı'nda gerçekleştirmiştir. Vâkîdî, Hâris b. Süveyd'in Mücezzer'i öldürdüğü esnada Müslüman olduğunu belirtir. Cebrâil (a.s.) Hâris'in Mücezzer'i katlettiğini Hz. Peygamber'e (s.a.s.) haber vermiş ve onun öldürülmesini emretmiştir. Allah Resûlü de Uveym b. Sâide'ye Hâris'in boynunu vurma görevini vermiştir. Uveym, Hâris'i yakalayınca Hâris Hz. Peygamber'le (s.a.s.) konuşmayı istemiş ve kendisinin tevbe ettiğini, bu fiili İslâm'dan dönmek için yapmadığını, sadece şeytana yenik düştüğünü ifade etmiştir. Tevbesinin kabulü için diyet ödeyeceğini, iki ay aralıksız oruç tutacağını, bir köle azat edeceğini, altmış yoksulu doyuracağını söylemişse de Hz. Peygamber (s.a.s.) kararından vazgeçmemiştir. Bunun üzerine Uveym, Hâris b. Süveyd'i oracıkta öldürmüştür.³⁸³ Görüldüğü üzere İbn Hişâm'ın naklettiği haberle çağdaşı olan

³⁷⁸ Kurtubî, IV, 128-130.

³⁷⁹ İbn Kesîr, *Tefsîr*, II, 70-71.

³⁸⁰ Zemaşerî, *el-Keşşâf*, I, 382.

³⁸¹ Beyzâvî, II, 27.

³⁸² Bu konuda İbn Hişâm, Hâris b. Süveyd'in Mücezzer b. Ziyâd'ı Evs ve Hazrec kabileleri arasındaki savaşıardan birinde babasını öldürdüğü için katlettiğini belirtirken, İbn İshâk, Hâris'in babası Süveyd b. Sâmit'in Muaz b. Afra tarafından savaş dışında bir okla vurularak öldürüldüğünü belirtmiştir. İbn Hişâm'ın, İbn İshâk'tan farklı bir görüş ortaya koyduğu görülmektedir. Bu rivayeti kendisine güvendiği bir alimden nakleden İbn Hişâm bu kişinin kim olduğunu belirtmemektedir (İbn Hişâm, II, 78).

³⁸³ Vâkîdî, I, 303-305.

Vâkıdî'nin verdiği haber arasında da farklılıklar vardır. Vâkıdî, Hâris b. Süveyd'in Müslüman olduğunu belirtirken, İbn Hişâm'ın kaynağı olan İbn İshâk onun münafık olduğunu belirtmiştir. Yine olayın iki haberde farklı olarak gerçekleştiği görülür. İki haberin ortak paydası; sonuçta Hâris b. Süveyd'in Hz. Peygamber'in (s.a.s.) emriyle öldürülmüş olmasıdır. Fakat İbn Hişâm'ın bu olayla ilgili nâzil olduğunu belirttiği âyetin siyakı, İbn Hişâm'ın ve Vâkıdî'nin rivayetlerini değil, müfessirlerin verdiği bilgiyi daha fazla desteklemektedir. Zira tüm rivayetlerde Hâris'in tevbe edip kavmine dönmeyi arzu ettiği belirtilmektedir. Âl-i İmrân sûresi 89. âyette * *إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ* *
وَأَصْلَحُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ “Ancak, bundan sonra tevbe edip yola gelenler başka. Çünkü Allah çok bağışlayıcı ve merhametlidir.”³⁸⁴ buyurulduğuna göre Hâris'in tevbesinin kabul edilip, İslâm'a dönmüş olma ihtimali kuvvet kazanır.

Bu durumda İbn Hişâm'ın, Hâris b. Süveyd'le ilgili kanaatinde isabetli olduğunu söylemek mümkün değildir.

4. Örnek:

Hz. Muhammed (s.a.s.), Uhud Savaşı'nda amcası Hz. Hamza'nın (r.a.) hunharca öldürülüşüne ve cansız bedeninde burun ve kulaklarının kesildiğine şahit olunca, Kureyş'i yendiğinde, onlara aynısını yapmaya yemin etmiştir. Ashap da kendi ölüleriyle ilgili olarak Hz. Peygamber'le (s.a.s.) aynı niyettedir. İbn Hişâm, Hz. Peygamber (s.a.s.) ve ashabının bu yeminleri üzerine Nahl sûresi 126. âyetin indiğini belirtmiştir.

وَإِنْ عَاقَبْتُمْ فَعَاقِبُوا بِمِثْلِ مَا عُوقِبْتُمْ بِهِ وَلَئِنْ صَبَرْتُمْ لَهُوَ خَيْرٌ لِلصَّابِرِينَ وَاصْبِرْ وَمَا صَبْرُكَ إِلَّا بِاللَّهِ وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ وَلَا تَكُ فِي ضَلَابٍ مِمَّا
يَكْفُرُونَ * “Eğer ceza verecekseniz size yapılanın misliyle cezalandırın. Eğer sabrederseniz, elbette bu, sabredenler için daha hayırlıdır. Sabret! Senin sabrın ancak Allah'ın yardımı iledir. Onlardan yana üzülme. Tuzak kurmalarından dolayı da sıkıntıya düşme.” İşte bu âyetin inişi ile Allah Resûlü müşrikleri affetmiş, sabretmiş ve ölülere işkenceyi yasaklamıştır.³⁸⁵

³⁸⁴ Âl-i İmrân, 3/89.

³⁸⁵ İbn Hişâm, II, 83-84.

Taberî ve İbn Kesîr bu âyetin tefsirinde başka rivayetlere yer vermekle beraber, İbn Hişâm'ın İbn İshâk'tan naklettiği rivayete de yer vermişlerdir. Her iki müfessirin de belirttiği; içerisinde İbn İshâk'ın bulunduğu râvi zinciri, İbn Hişâm'ın belirttiğinden farklıdır.³⁸⁶ Fakat neticede Taberî de İbn Kesîr de İbn Hişâm'ın bildirdiği sebep üzerine âyetin indiğini ifade etmiştir. Bununla birlikte cezaların karşılığının aynen verilebileceği gibi, ezaya aynıyla mukabele etmeyip sabretmenin ve affetmenin ise daha güzel olacağını belirtmiştir.³⁸⁷ Kurtubî de mezkûr âyetlerin, Uhud'da yaşanan bu elim hadise ve arkasından Hz. Peygamber (s.a.s.) ve ashabının yemini üzere indiğini belirtmiş ve çoğu müfessirin bu fikirde olduğunu beyan etmiştir.³⁸⁸ İbn Hişâm ile mezkûr müfessirlerin bu âyet için ileri sürdüğü sebep-i nüzûlün aynı olduğu görülmektedir.

Verdiğimiz örnekler, İbn Hişâm'ın Uhud Savaşı'ndaki gelişmeleri aktarırken, bir yandan da o esnada nâzil olan âyetlere yer verdiğini göstermektedir.³⁸⁹ Olaylar ve âyetler arasında kurduğu bağlantı ile tefsire sunduğu katkı azımsanmayacak kadar fazladır.

Hendek Savaşı ile İlgili Nâzil Olan Âyetler

Hendek Savaşı hicretin beşinci senesinin Şevval ayında gerçekleşmiştir. Yahudilerden bir grup Mekke'ye Kureyşliler'in yanına gelip, onları Hz. Muhammed (s.a.s.) ile harbe davet etmiş, Kureyşliler de bu davetten dolayı sevinmiş ve hazırlıklara başlamışlardır. Onlara Gatafân kabilesi de katılmıştır. Hz. Peygamber (s.a.s.), onların savaş için toplandıklarını duyunca Medine'nin etrafına hendekler kazdırmış, kendisi de hendek kazma işine bizâtihi katılmıştır. Medine'de yirmi küsur gece düşman kuşatması devam etmiş, bu esnada ancak karşılıklı ok atışları gerçekleşmiştir. Soğuk ve şiddetli rüzgârın tesiriyle müşriklerin kuşatmayı sona erdirip her şeylerini bırakarak kaçtıkları bu savaş,

³⁸⁶ İbn Hişâm; Taberî; قال ابن إسحاق: وَحَدَّثَنِي بُرَيْدَةُ بْنُ سَفِيَانَ بْنِ فَرُوهَ الْأَسْلَمِيِّ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ كَعْبِ الْقُرْظِيِّ، وَحَدَّثَنِي مِنْ لَا أَهْمَ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ؛ وَحَدَّثَنَا وَقَالَ مُحَمَّدُ بْنُ إِسْحَاقَ، عَنْ بَعْضِ أَصْحَابِهِ، عَنْ عَطَاءِ بْنِ يَسَارٍ

³⁸⁷ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, XVII, 324-325; İbn Kesîr, *Tefsîr*, IV, 614-615.

³⁸⁸ Kurtubî, X, 201.

³⁸⁹ İbn Hişâm, II, 91-104.

bazı âyetlerin inmesine de vesile olmuştur.³⁹⁰ İbn Hişâm, Hendek Savaşı'nı İbn İshâk'tan rivayet ederken, savaş sırasında cereyan eden olaylar üzerine inen bu âyetlere de yer vermiştir. *Sîre*'de Hendek Savaşı ve onun uzantısı olan Benî Kureyza gazvesi hakkında yirmi sekiz âyet bulunmaktadır.³⁹¹ Şimdi bu âyetlere örnek verelim.

1. Örnek:

Yukarıda da bahsedildiği gibi, Hz. Peygamber'e (s.a.s.) karşı organize olan Yahudi kabilelerden; Beni Nadir ve Beni Vâil'den bir grup Mekke'ye Kureyşliler'in yanına gelmişler ve onları Peygamber'e (s.a.s.) karşı savaşılmaya çağırılmışlardır. Kureyşliler onlara: "Ey Yahudiler topluluğu! Siz ilk kitap ehlisiniz ve Muhammed ile ihtilafımızı da biliyorsunuz. Acaba bizim dinimiz mi, yoksa onun dini mi hak?" demişler, onlar da: "Bilakis sizin dininiz, onun dininden daha hayırlıdır. Siz ondan hakka daha yakınsınız."

cevabını vermişlerdir. Bunun üzerine Yüce Allah onların hakkında *أَمْ تَرَى إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيبًا مِّنَ*

الْكِتَابِ يُؤْمِنُونَ بِالْجَنَّةِ وَالطَّاعُوتِ وَيَقُولُونَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا هَؤُلَاءِ أَهْدَى مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا سَبِيلًا أُولَئِكَ الَّذِينَ لَعَنَهُمُ اللَّهُ وَمَنْ يَلْعَنِ اللَّهُ*

فَلَنْ يَجِدَ لَهُ نَصِيرًا أَمْ لَهُمْ نَصِيبٌ مِّنَ الْمُلْكِ فَإِذَا لَا يُؤْتُونَ النَّاسَ نَقِيرًا* أَمْ يَحْسُدُونَ النَّاسَ عَلَىٰ مَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ فَقَدْ آتَيْنَا*

أَلْ إِبْرَاهِيمَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَآتَيْنَاهُمْ مُلْكًا عَظِيمًا فَمِنْهُمْ مَنْ آمَنَ بِهِ وَمِنْهُمْ مَنْ صَدَّ عَنْهُ وَكَفَىٰ بِجَهَنَّمَ سَعِيرًا**

Kitap'tan nasip verilenleri görmedin mi? Putlara ve batıla (tanrılara) iman ediyorlar, sonra da kâfirler için: 'Bunlar, Allah'a iman edenlerden daha doğru yoldadır' diyorlar! Onlar, Allah'ın lânet ettiği kimselerdir. Allah, kime lânet ederse, artık ona asla bir yardımcı bulamazsın. Yoksa onların mülkten (hükümranlıktan) bir nasipleri mi var? Öyle olsaydı insanlara çekirdek filizi (kadar bir şey bile) vermezlerdi. Yoksa onlar, Allah'ın lütfundan verdiği şeyler için insanlara haset mi ediyorlar? Oysa İbrâhim soyuna Kitâb'ı ve hikmeti verdik ve onlara büyük bir hükümranlık bahsettik. Onlardan bir kısmı İbrâhim'e inandı, kimi de ondan yüz çevirdi; (onlara) çılgın bir alev olarak

³⁹⁰ Bkz. İbn Hişâm, II, 184-191, 200.

³⁹¹ İbn Hişâm, II, 185 (Nisâ, 4/51, 52, 53, 54, 55), 186-187 (Nûr, 24/62, 63, 64), 203-204 (Enfâl, 8/27, Tevbe, 9/102), 210 (Ahzâb, 33/9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 18), 211 (Ahzâb, 33/19, 20, 21, 22, 23), 212 (Ahzâb, 33/24, 25), 212- 213 (Ahzâb, 33/26, 27).

cehennem yeter.”³⁹² âyetlerini indirmiştir.³⁹³

Burada İbn Hişâm, Hendek Savaşı'nın başlamasına sebep olan, Yahudi ve Kureyşlilerin iş birliği yaptığı görüşmeye dikkat çekmiş, bunun üzerine nâzil olan âyetleri belirterek tefsir açısından önem arz eden bilgiler vermiştir. Mezkûr âyetlerin nerede, ne zaman ve hangi sebeple indiği bu bilgilerle açığa çıkmıştır.

Taberî, bu âyetlerin nüzûl sebebi olarak benzer rivayetlere temas etmiş, İbn Hişâm'ın belirttiği İbn İshâk kaynaklı sebep-i nüzûlü de farklı bir senedle nakletmiştir.³⁹⁴ Âyette Yahudilerin kastedildiğini belirten Taberî, bunun Yahudi bir topluluk olabileceği gibi Huyey b. Ahtab veya Ka'b b. el-Eşref gibi belli kişiler de olabileceğini ifade etmiştir.³⁹⁵ İbn Kesîr de İbn İshâk'ın haberini İbn Hişâm'ın rivayetinden senedi değişik bir şekilde ele almış, bununla beraber benzer rivayetlere de yer vermiştir.³⁹⁶

İbn Hişâm ve mezkûr müfessirlerin birleştikleri temel husus, Kureyşlilerle Yahudi kabileleri arasında geçen görüşme ve ehl-i kitap olan Yahudilerin müşrik Kureyşlileri Hz. Peygamber'den (s.a.s.) üstün tutmasıdır.

2. Örnek:

İbn Hişâm'ın rivayetine göre Hendek Savaşı'nda meydana gelen başka bir olay da Nûr sûresi 62. âyetin inişine sebep olmuştur.

Hz. Peygamber (s.a.s.), Yahudi kabileler ile müşriklerin Müslümanlar aleyhine toplandıklarını duyunca, Medine etrafına hendekler kazdırmış, müminleri teşvik etmek için, hendek kazma işinde kendisi de çalışmıştır. Fakat münafıkların bir kısmı Hz. Peygamber'den (s.a.s.) izin almaksızın bu işten gizlice sıvışıp kurtulmak istemiştir. Hâlbuki mümin bir kimsenin, zaruri bir ihtiyacı varsa, bunu Hz. Peygamber'e (s.a.s.) bildirmesi, ondan izin istemesi ve ihtiyacını giderince de tekrar işinin başına dönmesi

³⁹² Nisâ, 4/51-55.

³⁹³ İbn Hişâm, II, 184-185.

³⁹⁴ Bkz. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VIII, 470.

³⁹⁵ Bkz. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VIII, 471.

³⁹⁶ Bkz. İbn Kesîr, *Tefsîr*, II, 334.

gerekirdi. İşte Allah Teâlâ bu müminler hakkında *إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَإِذَا كَانُوا مَعَهُ عَلَى أَمْرٍ جَامِعٍ لَمْ يَذْهَبُوا حَتَّىٰ يَسْتَأْذِنُوهُ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَأْذِنُونَكَ أُولَٰئِكَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ فَإِذَا اسْتَأْذَنُوكَ لِبَعْضِ شَأْنِهِمْ فَأُذِنَ لِمَنْ مِّنْهُمْ أَنْ يَخْرُجُوا وَرَأَىٰ اللَّهُ وَرَسُولُهُ بِاللَّهِ حَتَّىٰ إِذَا خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ سَأَلُوهُ خَرُوجَهُمْ وَأَنزَعَهُمْ فِي ظُلُمٍ ۗ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ** “Müminler, ancak Allah'a ve Resûlüne gönülden inanmış kimselerdir. Onlar, o Peygamber ile ortak bir iş üzerindeyken ondan izin istemedikçe bırakıp gitmezler. (Resûlüm!) Şu senden izin isteyenler, hakikaten Allah'a ve Resûlüne iman etmiş kimselerdir. Öyle ise bazı işleri için senden izin istediklerinde, sen de onlardan dilediğine izin ver; onlar için Allah'tan bağış dile; Allah mağfired edicidir, merhametlidir.”³⁹⁷ ayetini indirmiştir.

Yüce Rabbimiz işten gizlice çekip giden ve Resûlünden izin almadan hareket eden münafıklar hakkında ise *لَا تَجْعَلُوا دُعَاءَ الرَّسُولِ بَيْنَكُمْ كَدُعَاءِ بَعْضِكُمْ بَعْضًا ۚ قَدْ يَعْلَمُ اللَّهُ الَّذِينَ يَتَسَلَّلُونَ مِنْكُمْ لِوَاذًا ۗ* “(Ey inananlar!) Peygamber’in (sizi) çağırmasını aranızda birbirinizi çağırmanız gibi tutmayın. İçinizden birbirini siper ederek sıvışıp gidenleri Allah gerçekten bilir. Artık onun emrine muhalefet edenler, başlarına bir belânın gelmesinden veya elem dolu bir azaba uğramaktan sakınsınlar.”³⁹⁸ buyurmuştur.³⁹⁹

Burada İbn Hişâm, Hendek Savaşı’nda Hz. Peygamber’den (s.a.s.) izin alarak hareket eden müminlerle, izin almadan işten kaçan münafıklar hakkında nâzil olan âyetleri açıklamıştır. Taberî ve İbn Kesîr, İbn Hişâm’ın bahsettiği sebep-i nüzûle değinmemiş, sadece Nûr sûresi 63. âyette münafıkların kastedildiğini belirtmiştir.⁴⁰⁰ Râzî ise ayetteki sıvışıp gitme ile Mukâtil’e göre; Cuma günleri hutbe dinlemek ağır gelip de Hz. Peygamber’den (s.a.s.) izin almadan çıkıp gitmenin, Mücâhid’e göre; savaşta safını terk etmenin, İbn Kuteybe’ye göre; Hendek Savaşı’nda hendek kazmaktan kurtulmaya çalışmanın yahut Hz. Peygamber’den (s.a.s.), Allah’ın kitabından ve onun zikrinden

³⁹⁷ Nûr, 24/62.

³⁹⁸ Nûr, 24/63.

³⁹⁹ İbn Hişâm, II, 186.

⁴⁰⁰ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, XIX, 231; İbn Kesîr, *Tefsîr*, VI, 89.

kaçmanın kastedildiğini belirtmiştir.⁴⁰¹ İbn Hişâm'ın bu âyetlerin sebab-i nüzûlü olarak ifade ettiği hadiseye Seyyid Kutub tefsirinde yer vermiştir. O, bu haberi İbn Hişâm gibi, İbn İshâk'tan aktarmış, ardından da nüzûl sebebi ne olursa olsun bu âyetlerin, cemaat ve önderlerinin arasındaki ilişkiyi düzenleyici psikolojik kuralları içerdiğini belirtmiştir.⁴⁰² Tefsir kaynaklarının çoğunda göremediğimiz bu rivayete Râzî dolaylı olarak, Seyyid Kutub ise doğrudan temas etmiştir.

Savaşlarla ilgili inen âyetlere verdiğimiz örneklerden de anlaşılmaktadır ki; İbn Hişâm konuyu aktardıktan sonra, onunla ilgili nâzil olan âyetleri belirtmiş, ardından gerekli gördüğü yerde bu âyetleri yorumlamıştır. Böylece o, olaylar ve âyetler arasında kurduğu tarihî bağla âyetlerin anlaşılmasına katkı sağlamış, bununla birlikte âyetlerin nüzûl sebeplerini ortaya koymuştur. Verdiğimiz örneklerde de görülmektedir ki İbn Hişâm'ın İbn İshâk'tan rivayet ettiği haberlerin azımsanamayacak bir kısmı müfessirler tarafından da rağbet görmüş ve tefsirlerdeki yerini almıştır.

İsrâ Hadisesi Üzerine İnen Âyetler

Şüphesiz Resûlullah'ın hayatında en dikkat çeken olaylardan biri de “isrâ ve mi‘rac” hadisesidir. “İsrâ” gece yürüyüşü⁴⁰³, “mi‘rac” ise yükselmek, yükseğe çıkmak⁴⁰⁴ demektir. Kur‘ân'da beyan edildiği üzere Peygamberimiz, gecenin bir vaktinde, kısa bir zaman dilimi içerisinde Mescid-i Haram'dan Mescid-i Aksa'ya, oradan da semaya, Cenab-ı Hakk'ın huzuruna yükseltilmiştir.⁴⁰⁵ Bu olaylardan birincisine isrâ, ikincisine

⁴⁰¹ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, XXIV, 425.

⁴⁰² Kutub, IV, 2534.

⁴⁰³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XVII, 330; ez-Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl (ö. 311/923), *Me‘âni'l-Kur‘ân ve i‘râbuhû*, tahk. Abdülcélil Abdüh Şelebî, 1. Basım, Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1408/1988, III, 225; el-Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya‘kûb b. Muhammed (ö. 817/1415), *el-Kâmûsü'l-muhît*, tahk. Mektebü tahkiki't-türâs (Muhammed Nuaym el-Arkasûsî), 8. Basım, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1426/2005, I, 1294.

⁴⁰⁴ İbnü'l-Esir, Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîriddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 606/1210), *en-Nihâye fî ğarîbi'l-hadîs ve'l-eser*, tahk. Tahir Ahmed ez-Zâvî, Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Beyrut: el-Mektebetü'l-ilmiyye, 1399/1979, III, 203; Ömer, Ahmed Muhtar (ö. 1424/2003), *Mu‘cemu'l-lüğati'l-arabiyyeti'l-muâsıra*, Kahire: Âlemü'l-kütüb, 1429/2008, II, 1479.

⁴⁰⁵ İsrâ, 17/1.

de mi‘rac hadisesi denir.⁴⁰⁶

İbn Hişâm, isrâ-mi‘rac hadisesini pek çok rivayete dayanarak detaylarıyla aktarırken, İsrâ sûresi 60. âyetin nüzûl sebebini de açıklamıştır. O, bu âyetin Hz. Peygamber’in (s.a.s.) mi‘raca yükselmesine inanmayıp, Hz. Ebû Bekr’in bu olay karşısındaki örnek davranışını gösteremeyen ve böylece İslâm dininden çıkanlar hakkında nâzil olduğunu ifade etmiştir. Buna göre; imanı henüz yerleşmemiş olanlar bu hadise üzerine irtidat ederken, Hz. Ebû Bekr: “Allah’a yemin olsun ki, O; eğer öyle demişse, doğru söylemiştir.” ifadeleriyle o gün, “Siddîk” unvanını almıştır. Mi‘rac hadisesinden dolayı İslâm’dan irtidat edenler hakkında ise Allah (c.c.) yukarıda bahsettiğimiz şu âyetini inzal buyurmuştur: وَمَا جَعَلْنَا الرُّؤْيَا الَّتِي أَرَيْنَاكَ إِلَّا فِتْنَةً لِلنَّاسِ وَالشَّجَرَةَ الْمَلْعُونَةَ فِي الْقُرْآنِ وَنُحَوِّفُهُمْ فَمَا يَزِيدُهُمْ إِلَّا طُغْيَانًا

*كَبِيرًا “Sana gösterdiğimiz rüyayı ve Kur’ân’da lânetlenmiş ağacı ancak insanlar için bir imtihan kıldık. Biz onları korkutuyoruz. Fakat bu, onlarda büyük azgınlıktan başka bir şeyi artırmıyor.”⁴⁰⁷ İbn Hişâm, verdiği bu bilgilerle mi‘rac sonrası nâzil olan bir âyetin nüzûl sebebini ortaya koyarken, insanlar için bir imtihan vesilesi olan bu hadiseyle, mümin oldukları halde dinden çıkıp imtihanı kaybedenlerin olduğunu dile getirir.⁴⁰⁸

Taberî, Peygamberimizin isrâ gecesinde gördüklerinin İslâm’dan dönen müminler ve bu konuda duyduklarıyla küfürlerini artıran müşrikler için bir imtihan vesilesi olduğunu belirtmiştir. Duyduklarıyla kâfirlerin küfrü artarken, henüz iman içine yerleşmemiş bazı kimseler de mürted olmuşlardır.⁴⁰⁹ İbn Kesîr de Müslüman oldukları halde bazılarının kalplerinin ve akıllarının mi‘rac gerçeğini algılayamadığını ve dinden çıktıklarını ifade etmiştir. Ona göre de bu âyet mi‘racı idrak edemeyen ve mürted olan müminler hakkında nâzil olmuştur.⁴¹⁰ Fahreddin Râzî,⁴¹¹ Kurtubî,⁴¹² Süyûtî⁴¹³ ve Ebüssuûd⁴¹⁴ gibi

⁴⁰⁶ Bkz. Yavuz, Salih Sabri, “Mi‘rac”, *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 2005, XXX, 132.

⁴⁰⁷ İsrâ, 17/60.

⁴⁰⁸ İbn Hişâm, I, 366.

⁴⁰⁹ Taberî, *Câmi ‘u’l-beyân*, XVII, 484.

⁴¹⁰ İbn Kesîr, *Tefsîr*, V, 92.

⁴¹¹ Râzî, *Mefâtîhu’l-ğayb*, XX, 361.

⁴¹² Kurtubî, X, 282.

müfessirler de bu âyetin tefsirinde hemfikirdirler. Görüldüğü gibi, bu âyet hakkında müfessirler ile İbn Hişâm'ın tefsiri örtüşmektedir. Buna göre; Resûlullah (s.a.s.) mi'rac esnasında yaşadıklarını anlatınca, inancında henüz yeterli derecede kararlılık ve sebat elde edememiş kimseler, olayı imkânsız görerek İslâm'dan dönmüşlerdir. Fakat sağlam iman ve irade sahibi müminlerin ise imanları kuvvetlenmiştir.

İsrâ-mi'rac olayında Hz. Peygamber'in (s.a.s.) ruhla mı, yoksa bedenle mi bu harikulade yolculuğu yaptığı konusunda iki farklı görüş bulunmaktadır. Bu bağlamda İbn Hişâm, isrâ-mi'rac bahsini ele alırken İbn İshâk'a isnadla pek çok rivayeti nakletmiş ve bu hadisenin rüya olup olmadığını değerlendirirken ise Hz. Âişe ile Muâviye b. Ebî Süfyân'ın (r.a.) rivayetlerine yer vermiştir. Buna göre Hz. Âişe: “Hz. Peygamber'in (s.a.s.) bedeni ortadan kaybolmadı. Onun sadece ruhu götürüldü.” derken, Muâviye b. Ebî Süfyân (r.a.), kendisine Allah Resûlü'nün seyahati sorulduğunda “O, Allah Teâlâ'dan sadık bir rüya idi.” cevabını vermiştir.⁴¹⁵

İbn Hişâm, İbn İshâk'tan rivayetle Hz. Âişe ile Hz. Muâviye'nin sözlerinin münker görülmediğini, Hasan el-Basrî'nin (ö. 110/728) yukarıda bahsi geçen İsrâ sûresi 60. âyeti ile Saffat sûresi 102. âyeti mi'racın rüya oluşuna delil getirdiğini belirtmiştir. Saffat sûresinde Yüce Rabbimiz Hz. İbrâhim'den verdiği haberde: قَالَ يَا بُنَيَّ إِنِّي أَرَى فِي الْمَنَامِ * أَنِّي أَدْبَحُكَ (O, oğlu İsmâil'e hitaben) Ey oğulcuğum! Doğrusu ben uykuda iken seni boğazladığımı görüyorum, dedi.” buyurmuştur. İbn İshâk, bu âyete dayanarak peygamberlere uyanık hallerinde ve uyuduklarında Allah'tan vahiy gelebileceğini belirtmiş ve Peygamberimizin: “Kalbim uyanık olduğu halde, gözlerim uyur.” hadisini de bu bağlamda dile getirmiştir. İbn Hişâm, “Gerek uyku gerek uyanıklık halinde görmüş olsun, Hz. Muhammed (s.a.s.), Allah'tan gördüklerini görmüştür. Hepsi de hakır ve doğrudur.” cümleleriyle konuyu sonlandırmıştır.⁴¹⁶

⁴¹³ Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, V, 309.

⁴¹⁴ Ebüssuûd, V, 182.

⁴¹⁵ İbn Hişâm, I, 366.

⁴¹⁶ İbn Hişâm, I, 367.

İbn Hişâm isrâ-mi'rac hakkında İbn İshâk kanalıyla Abdullâh b. Mes'ûd (ö. 32/652-53),⁴¹⁷ Ebû Tâlib'in kızı Ümm-i Hânî (ö. 50/670'ten sonra),⁴¹⁸ Ebû Saîd el-Hudrî (ö. 74/693-94),⁴¹⁹ Hasan b. Ebi'l-Hasan el-Basrî,⁴²⁰ Katâde (ö. 117/735)⁴²¹ ve İbn Şihâb ez-Zührî'den (ö. 124/742)⁴²² rivayetlere de yer vermiştir. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) kutlu yolculuğunun detaylarını içeren bu rivayetlerde, onun Mescid-i Haram'dan Mescid-i Aksa'ya götürülmesi, orada peygamberlerle bir araya gelmesi, onlara imam olup namaz kıldırması, kendisine burağın getirilmesi, onunla göklere yükselmesi, her bir gök katında bir peygamberle karşılaşması ve Cebrail (a.s.) ile o peygamberler arasında geçen diyaloglar bulunmaktadır. Ayrıca bu rivayetlerde Cehennem'in hâzini Mâlik'le karşılaşma anı, onun Hz. Peygamber'e (s.a.s.) cehennemi göstermesi, insanların çarptırıldıkları cezalara Hz. Peygamber'in (s.a.s.) şahit olması, yedinci gökten sonra Resûlullah'ın, Rabbinin huzuruna varması, orada namazın elli vakit olarak farz kılınması ve Hz. Mûsâ'nın teşviki üzerine Hz. Muhammed'in (s.a.s.) talebiyle Allah-u Teâlâ'nın elli vakit namazı beş vakte indirmesi vs. nakledilmiştir.⁴²³

İbn Hişâm'ın uzun uzadıya bu haberlere yer vermesinden anlaşılmaktadır ki, o, mi'racın cismani olarak gerçekleştiğini düşünmektedir. Onun, aksi fikri destekleyen Hz. Âişe (r.a.) ve Hz. Muâviye'nin (r.a.) rivayetlerine de kısaca yer vermesi, rivayetlerin hiçbirini ehemmiyetsiz görmediğini, her birine ayrı değer verdiğini ve konu hakkında işittiği haberlerin tamamını aktardığını gösterir.

Konuyla ilgili olarak farklı yorumları ve rivayetleri veren Taberî'ye göre⁴²⁴ bu görüşlerin en uygunu, isrâ-mi'racın rüya olmayıp bedenle olduğudur. Taberî aynı zamanda mi'racın rüyada gerçekleştiğini iddia edenlerin delilleri arasında, İbn Hişâm'ın

⁴¹⁷ İbn Hişâm, I, 364.

⁴¹⁸ İbn Hişâm, I, 368-369.

⁴¹⁹ İbn Hişâm, I, 369, 372- 373.

⁴²⁰ İbn Hişâm, I, 365.

⁴²¹ İbn Hişâm, I, 365.

⁴²² İbn Hişâm, I, 367.

⁴²³ Detaylı bilgi için bkz. İbn Hişâm, I, 363-373.

⁴²⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XVII, 480-483.

İbn İshâk'tan naklettiği mezkûr rivayete yer vermiştir. Fakat bunun mümkün olmadığını, eğer isrâ-mi'rac rüya olsaydı, bu olayın Hz. Peygamber'in (s.a.s.) risaletine hüccet olamayacağını ifade etmiştir.⁴²⁵ Taberî'yle aynı görüşte olan İbn Kesîr, İbn İshâk'ın, bu haberi Ebû Bekr ailesinden birileri kanalıyla Hz. Âişe'den rivayet ettiğini, senesinde belirsizlik olan bu haberin sağlam haberlerle ve Kur'an ile çeliştiğini belirtir. Bu delillerle İbn Kesîr, İbn İshâk'ın naklettiği rivayeti çürütmüş ve isrâ-mi'racın rüya olamayacağını açıklamıştır.⁴²⁶

Fahreddin Râzî⁴²⁷ ve Elmalılı Hamdi Yazır da isrâ-mi'racın ruh ve bedenle gerçekleştiğini ifade edenlerdendir.⁴²⁸

Gerek İbn Hişâm ve gerekse diğer müfessirlerin görüşlerine bakıldığında, isrâ-mi'rac olayının rüya değil de bedenle olduğunun hâkim görüş olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü rüya, olağanüstü bir durum değildir. Herkes rüyasında her şeyi görebilir. Bu sebeple rüya, bir peygamberin peygamberliğini ispat edebileceği bir mûcize olmaktan uzaktır. Öteden beri ulemânın kahir ekseriyeti, isrâ-mi'racın ruh ve bedenle gerçekleştiğini kabul etmişlerdir. Bununla beraber İbn Hişâm'ın İbn İshâk'tan rivayet ettiği haberin senesinde belirsizlik olması ve sağlam haberlerle çelişmesi de bu düşüncenin isrâ-mi'rac hakkında kabul edilebilir bir görüş olmadığını ortaya koymaktadır.

İbn Hişâm'ın konu ile ilgili yer verdiği İbn İshâk'ın diğer rivayetlerine bakıldığında, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) o gece yaşadıklarını netleştiren ifadeler göze çarpmaktadır. Bunlardan birinde Allah Resûlü: "Ben Hicr'de uyuyorken Cibril (a.s.) geldi, beni ayağıyla dürttü, uyandım, bir şey göremedim, sonra tekrar uyudum. Bir daha uyandırdı ve bu eylemi üç kez tekrarladı. Sonuncusunda oturdum, o da beni kolumdan tuttu ve birlikte ayağa kalktık, mescidin kapısına doğru yürüdük..." buyurmaktadır.⁴²⁹ Bu rivayette bir uykudan uyanma ve yürümeden bahsedilmektedir. Öyleyse uyku sona

⁴²⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XVII, 350.

⁴²⁶ İbn Kesîr, *Tefsîr*, V, 43-44, 92.

⁴²⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, XX, 293.

⁴²⁸ Elmalılı, V, 282.

⁴²⁹ İbn Hişâm, I, 365.

erdiğine göre artık rüya mevzu bahis olamaz. Ayrıca “isrâ” gece yürüyüşü anlamına gelir. Bu yürüyüşü yapan kişinin, ruhen ve bedenen hareket ettiği muhakkaktır, bunda şüphe söz konusu değildir.⁴³⁰ Bu bilgiler ışığında, isrâ-mi‘racın hem ruh hem bedenle gerçekleştiği kanaatinin daha makul olduğu anlaşılmaktadır. Buna rağmen İbn Hişâm, konu hakkında kendisine gelen her rivayeti aktarmış ve bu hadisenin rüya olabileceğini ifade eden görüşlere de yer vermiştir.

İbn Hişâm’ın Bir Âyete İki Sebeb-i Nüzûl Göstermesi

Bazen bir âyetle ilgili birden fazla sebeb-i nüzûl rivayeti olabilir. Bu durum, tefsir âlimleri arasında “sebebin taaddüdü” olarak nitelendirilmiştir. Eğer birkaç âyet tek sebep için indirilmişse, buna da “nüzûlün taaddüdü” denilmiştir.⁴³¹ Aralarında İbn Teymiyye, Zerkeşî ve Süyûtî’nin de bulunduğu çoğu âlim, taaddüdün varlığını kabul etmektedir.⁴³² Zürkânî bu konuda, “Ayetin nüzûlüne sebep olan iki rivayet eğer sahih ise, birini diğerine tercih etmek için bir karine de yoksa, ikisinin de meydana gelmesi sebebiyle araları cem edilip kabul de edilemiyorsa, âyet bu iki hadisenin sonrasında nâzil olmuştur.” demektedir.⁴³³

Tefsir ve Ulûm’ül-Kur’ân eserlerinde sebebin taaddüdü ile alakalı örnekler çokça bulunmaktadır. *es-Siretü’n-nebeviyye*’de ise bunun iki örneğine rastlamış bulunmaktayız.

1. Örnek:

İbn Hişâm, Mesed sûresi için iki sebeb-i nüzûlün varlığından bahsetmiştir.

Birincisi; İbn Hişâm, İbn İshâk’tan rivayetle Kureyşlilerin Hz. Peygamber’e (s.a.s.) yaptıklarını ve Müslümanlara karşı aldıkları boykot kararını aktarırken Ebû Leheb’in

⁴³⁰ Bkz. Ağırakça, Ahmed, “Kaynaklar Işığında İsrâ ve Miraç Olayı”, *Mardin Artuklu Üniversitesi İlahiyat Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Yıl, 2014, c. 1, sayı: 2, s. 19.

⁴³¹ Bkz. ez-Zürkânî, I, 118-124; Serinsu, Ahmet Nedim, *Kur’an’ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzulün Rolü*, Şule Yay., İstanbul, 1994, s. 134.

⁴³² Bkz. İbn Teymiyye, Ebû’l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî (ö. 728/1328), *Mukaddime fî usûli’t-tefsîr*, Beyrut: Dârü’l-mektebeti’l-hayâh, 1490/1980, s. 49; Zerkeşî, I, 29; Süyûtî, *el-İtkân*, I, 122; Zürkânî, I, 118-124.

⁴³³ Zürkânî, I, 118.

yaptıklarına da yer vermiştir. Ebû Leheb'in Hz. Peygamber'in (s.a.s.) davası karşısında takındığı tavır ve sarf ettiği sözler üzerine, Mesed sûresi nâzil olmuştur. Ebû Leheb "Muhammed bana görmediğim birtakım şeyler vaat ediyor. Onların öldükten sonra meydana geleceğini iddia ediyor. Ölümden sonra elimde ne kalır ki? Bunları söyledikten sonra ellerine üfler ve onlara: 'İkiniz de kuruyasınız. Muhammed'in söylediklerinden hiçbir şeyi sizde göremiyorum.' dermiş. Bunun üzerine Allah Teâlâ onun hakkında تَبَّتْ يَدَا أَبِي هَبٍ وَتَبَّ* "Ebû Leheb'in iki eli kurusun. Nitekim kurudu da!" âyetlerini indirmiştir.⁴³⁴

Taberî ve İbn Kesîr tefsirlerinde bu rivayete yer vermezken Râzî⁴³⁵, Süyûtî⁴³⁶ ve Elmalılı Hamdi Yazır'ın⁴³⁷ Mesed sûresinin nüzûl sebepleri arasında bu haberi naklettiği görülmektedir.

İkincisi; İbn Hişâm başka bir yerde ise mezkûr âyetin nüzûl sebebinin Ebû Leheb ile karısı Ümm-ü Cemîl'in Hz. Peygamber'e (s.a.s.) yaptığı kötülükler olduğunu belirtmiştir. Allah (c.c.), Ümm-ü Cemîl'i حَمَّالَةَ الْحُطْبِ "odun taşıyıcısı" olarak nitelendirmiştir. Çünkü o, diken taşımakta ve onları Hz. Peygamber'in (s.a.s.) yoluna atmaktadır. Bunun üzerine Allah Teâlâ, Ebû Leheb ve karısı hakkında şu âyetleri indirmiştir: تَبَّتْ يَدَا أَبِي هَبٍ وَتَبَّ* مَا أَغْنَىٰ عَنْهُ مَالُهُ وَمَا كَسَبَ* سَيَصْلَىٰ نَارًا ذَاتَ هَبٍ* وَإِمْرَأَتُهُ حَمَّالَةَ الْحُطْبِ* فِي جِيدِهَا* "Ebû Leheb'in iki eli kurusun. Kurudu da. Ona ne malı, ne de yaptığı işler fayda verdi. O alev alev yükselen ateşe girecek. Eşi de boynunda bükülmüş urgan olarak o ateşe odun taşıyacak."⁴³⁸ Görüldüğü üzere İbn Hişâm, âyete farklı yerlerde iki ayrı sebep-i nüzûl göstermiş, bu rivayetlerin arasını telif etmeye çalışmadığı gibi, aralarında herhangi bir tercihte de bulunmamıştır.

⁴³⁴ İbn Hişâm, I, 326.

⁴³⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, XXXII, 349-350.

⁴³⁶ Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, VIII, 665.

⁴³⁷ Elmalılı, X, 44.

⁴³⁸ Mesed, 111/1-5; İbn Hişâm, I, 328-329.

Müfessirlerin kahir ekseriyetinin Mesed sûresinin sebep-i nüzûlü olarak belirttiği olaya göre ise Hz. Peygamber (s.a.s.), Kureyşlileri toplayıp onlara düşmanın baskın yapacağını söylediği takdirde, kendisine inanıp inanmayacaklarını sormuş, Kureyşliler inanacaklarını belirtince Hz. Peygamber (s.a.s.): "Şüphesiz ki ben sizleri, önünüzdeki (gelecek olan) şiddetli bir azapla uyarıyorum." buyurmuştur. Bu sözleri işiten Ebû Leheb "Sen bizi bunun için mi topladın. Elin kurusun!" demiş ve bunun üzerine Allah (c.c.) bu âyetlerini indirmiştir. Ayrıca kaynaklarda sebep-i nüzûl olarak buna benzer rivayetlere yer verildiği ve Ebû Leheb'in Hz. Peygamber'e (s.a.s.) yaptığı eziyetlerden ve her bulduğu fırsatta onu yalanlamasından bahsedildiği de görülmektedir.⁴³⁹

Neticede Ebû Leheb; Hz. Peygamber'e (s.a.s.) inanmamış, onu yalanlamış, hatta ona eziyet etmiştir. Aktarılan rivayetlerin hepsi bu manaları içine almaktadır. Birbirinden farklı rivayetler, Hz. Peygamber (s.a.s.) ile Ebû Leheb arasında farklı zamanlarda yaşanan hadiselerle ışık tutmakta ve Mesed sûresinde onun hakkındaki beyanın arka planını ve özellikle ismi belirtilerek kullanılan ağır ifadenin haklılığını ortaya koymaktadır.

2. Örnek:

İbn Hişâm, İbn İshâk'tan nakille هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ * "O, sana Kitab'ı indirendir. Onun (Kur'ân'ın) bazı âyetleri muhkemdir, onlar kitabın anasıdır. Diğerleri de müteşâbihdir. Kalplerinde bir eğrilik olanlar, fitne çıkarmak ve onun olmadık yorumlarını yapmak için müteşâbih âyetlerinin ardına düşerler. Oysa onun gerçek manasını ancak Allah bilir. İlimde derinleşmiş olanlar: 'O'na inandık, hepsi Rabbimiz katındandır.' derler. (Bu inceliği)

⁴³⁹ Bkz. İbn Abbâs, Ebû'l-Abbâs Abdullâh b. el-Abbâs b. Abdilmuttalib el-Kureşî (ö. 68/687-88), *Tenvîrû'l-mikbâs min tefsîri İbn Abbâs*, derl. Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Firûzâbâdî, Lübnan: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, t.y., I, 521; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXIV, 676; İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî (ö. 327/938), *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-azîm*, tahk. Es'ad Muhammed et-Tayyîb, Suudi Arabistan: Mektebetü nîzâr Mustafa el-Bâz, 1419/1998, X, 3473; İbn Atıyye, V, 534; İbn Kesîr, *Tefsîr*, VIII, 514.

ancak akıl sahipleri düşünüp anlarlar.”⁴⁴⁰ âyetine de iki sebab-i nüzûl göstermiştir. Bu sebab-i nüzûllerden birincisi; Yahudilerden bir grup Bakara sûresinin ilk âyetini duyunca âyetin başındaki hurûf-i mukattaa (ﻻ) dikkatlerini çekmiş ve Hz. Peygamber’in (s.a.s.) yanına gelerek bunu “Cebrail mi getirdi?” diye sormuştur. Hz. Peygamber de (s.a.s.) “evet” cevabını verince Yahudiler, Allah’ın daha önce peygamberler gönderdiğini ama saltanatının müddetini ve ümmetinin rızkının ne kadar olduğunu açıkladığı tek peygamberin Hz. Muhammed (s.a.s.) olduğunu ifade etmişlerdir. Sure başındaki (ﻻ) harflerinden yola çıkarak, her harfin sahip olduğu değerle Hz. Peygamber’in (s.a.s.) saltanat müddetini ve ümmetinin rızkını hesaplamaya çalışmışlardır. Fakat bu harflerin Kur’ân’da tek olmadığını öğrenince her biri üzerinden bu hesabı yapmaya çalışmışlar ve dördüncü hurûf-i mukattaa’nın hesabından sonra “Onun durumu bize karışık görünüyor.” demişlerdir. Bunun üzerine مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ

* الْكِتَابِ وَأُخْرُ مُتَشَابِهَاتٌ * “Onun (Kur’ân’ın) bazı âyetleri muhkemdir, onlar kitabın anasıdır. Diğerleri de müteşâbihdir.”⁴⁴¹ âyeti nazil olmuştur.⁴⁴²

İkincisi; Negrân Hıristiyanlarından bir grup, Hz. Peygamber’in (s.a.s.) yanına gelmiş, “İsa Allah’tır.”, “O, Allah’ın oğludur.”, “O, için üçüncüsüdür.” şeklindeki görüşlerini birtakım delillerle kendisine sunmuştur. Mesela Allah’ın Kur’ân’da “yaptık, ettik, halkettik” gibi ifadelerini Hz. İsa’nın için üçüncüsü olduğuna delil getirmişlerdir. Bu grubu dinleyen Allah Resûlü, kendilerini İslâm’a davet etmiş, onlar ise Hz. Peygamber’den (s.a.s.) önce zaten Müslüman olduklarını dile getirmişlerdir. Allah Resûlü de yalan söyleyen, Allah’a çocuk isnad eden, haça tapan ve domuz eti yiyen kimselerin Müslüman olamayacağını belirtince Negrânlı bu grup “Öyleyse Hz. İsa’nın babası kim?” diye sormuş, Hz. Peygamber de (s.a.s.) susup cevap vermemiştir. Bunun üzerine Âl-i İmrân sûresinin başından mezkûr âyetin de içinde bulunduğu âyetler nâzil

⁴⁴⁰ Âl-i İmrân, 3/7.

⁴⁴¹ Âl-i İmrân, 3/7.

⁴⁴² İbn Hişâm, I, 488-499.

olmuştur.⁴⁴³ Bu konu, ilerde muhkem-müteşâbih başlığı altında inceleneceği için burada Allah Resûlü ile hem Yahudiler hem de Necdî Hıristiyanları arasında geçen hadiseleri özet olarak verdik. Detayı muhkem-müteşâbih konusuna bıraktık. Fakat bu başlık altında şunu söyleyebiliriz ki, *Sîre*'de bu olaylardan hangisinin âyetin sebab-i nüzûlü olduğunu Allah'ın en iyi bildiği belirtilmiş ve iki rivayet arasında tercih yapılmamıştır.⁴⁴⁴

Taberî de bu âyetin, Allah'ın, Resûlüne indirdiği müteşâbih âyetlere dayanarak Resûlullah ve ümmetinin ömrü hakkında⁴⁴⁵ veya Hz. Peygamber'le (s.a.s.) Hz. İsa hakkında tartışmaya giren kimseler sebebiyle nazil olduğunu belirtmiştir.⁴⁴⁶ Bununla beraber Taberî bu âyetin, Kur'an'ın müteşâbih âyetlerini te'vil ederek Hak ehliyle tartışmaya giren, muhkem âyetleri bırakıp müteşâbih âyetlerle müminlerin kafasını karıştıran ve İslâm'a bid'at sokmak isteyen Hıristiyan, Yahudi, Mecûsî, Sebeî vs. herkesi içine aldığı ifade etmiştir.⁴⁴⁷ İbn Kesîr de İbn İshâk'tan nakille hem Yahudilerin Hz. Peygamber (s.a.s.) ve ümmetinin ömrü hakkındaki diyaloglarını (bu rivayetin zayıf olduğunu belirtmekle beraber)⁴⁴⁸ hem de Hz. Peygamber'le (s.a.s.) Necdî Hıristiyanları arasında geçen hadiseyi mezkûr âyetin nüzûl sebebi olarak belirtmiştir.⁴⁴⁹

Görülmektedir ki, İbn Hişâm'ın Âl-i İmrân sûresinin 7. âyetine göstermiş olduğu iki sebab-i nüzûl, rivayet tefsirinin önde gelen iki eserinde de yer almıştır. İbn Hişâm da mezkûr müfessirler de bu iki sebab-i nüzûl rivayeti arasında tercih yapmamışlardır.

Sebeb-i nüzûl ana başlığı altında verilen bütün örnekler göstermektedir ki İbn Hişâm,

⁴⁴³ İbn Hişâm, I, 510-513.

⁴⁴⁴ Bkz. İbn Hişâm, I, 489.

⁴⁴⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, I, 215, 216. Bu konuda yukarıda geçen İbn Hişâm'ın İbn İshâk kanalıyla İbn Abbâs'tan rivayet ettiği haberi Taberî, İbn İshâk'ın da içinde bulunduğu isnad zinciriyle aynen nakletmiştir.

⁴⁴⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VI, 195, 196.

⁴⁴⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VI, 198.

⁴⁴⁸ İbn Kesîr, *Tefsîr*, II, 161.

⁴⁴⁹ İbn Kesîr, *Tefsîr*, III, 50, 51.

ulûmü'l-Kur'ân'ın mühim konularından biri olan nüzûl sebeplerine sıklıkla yer vermiştir.⁴⁵⁰ Hadiseleri aktarırken bir yandan da Kur'ân ile alaka kurmuş, hangi olay üzerine hangi âyetlerin indiğini açıklığa kavuşturmuştur. Siyer sahasında maruf ve muteber olan *es-Siretü'n-nebeviyye*, büyük bir yekûna ulaşan sebab-i nüzûl malumatıyla tefsir sahasına da büyük bir katkı sağlamıştır.

2.2.2. Garîbü'l-Kur'ân

Garîb kelimesi lügatte; yurdundan uzakta olan, içerisinde yaşadığı toplumdaki olmayan kimse,⁴⁵¹ manası kapalı olup anlaşılması kolay olmayan söz,⁴⁵² tek, nadir ve mübhem olan, bilinmeyen,⁴⁵³ manalarına gelmektedir. İstilahî olarak ise “Az kullanılması sebebiyle manası sözlüklere başvurulmadan bilinmeyen kelime” demektir.⁴⁵⁴

Kur'ân, Kureyş lehçesiyle nâzil olması yanında, diğer Arap lehçelerinden gelen veya yabancı dillerden alınıp Arapçalaştırılan kelimeleri de ihtiva etmektedir. İşte bu kelimeler, Kur'ân'daki garîb kelimeler bağlamında ele alınmıştır.⁴⁵⁵

⁴⁵⁰ Başka örnekler için bkz. İbn Hişâm, I, 298, 299, 330, 331, 333, 334, 335, 336, 359, 360, 361, 375, 379, 380-382, 429-430, 437, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 475-487, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 512-518, 535, 536, 584, 590; II, 44, 45-46, 98-99, 150-151, 166-168, 177-178, 184-185, 202-204, 253, 259, 314, 338, 388, 438, 445, 449, 459-460, 462-463, 473-479, 481, 527, 543.

⁴⁵¹ el-Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd (ö. 400/1009'dan önce), *es-Sihâh tâcu'l-luğah ve sihâhu'l-arabiyyeh*, Beyrut: Dârü'l-ilm li'l-melâyîn, 1987, I, 191; İbn Manzûr, I, 640; ez-Zebîdî, Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed el-Hüseynî (ö. 1205/1791), *Tâcu'l-arûs*, tahk. Hey'et, y.y.: Dârü'l-hidâye, t.y., III, 480.

⁴⁵² İbn Manzûr, I, 640; Gümüş, Sadreddin, “Garîbü'l-Kur'ân Tefsirinin Doğuşu”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1987-1988, Sayı: 5-6, s. 10; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 151.

⁴⁵³ Elmalı, Hüseyin, Arslan, Şükrü, “Garîb”, *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 1996, XIII, 374.

⁴⁵⁴ er-Râzî, Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir (ö. 666/1268'den sonra), *Muhtâru's-sihah*, tahk. Yusuf eş-Şeyh Muhammed, Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye-ed-dârü'n-nemûzeciyye, 1999, I, 255, 305; el-Cürcânî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerîf (ö. 816/1413), *Kitâbu't-ta'rifât*, tahk. Hey'et, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1403/1983, s. 161; Elmalı, Hüseyin, Arslan, Şükrü, XIII, 374; Gümüş, “Garîbü'l-Kur'ân Tefsirinin Doğuşu”, s. 10.

⁴⁵⁵ es-Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî (ö. 911/1505), *el-Mühezzeb fî mâ veka'a fî'l-Kur'ân mine'l-mu'arreb*, tahk. et-Tihâmî er-Râcî el-Hâşimî, Matbaatü fedâle (Biişrâfî sundüki ihyai't-türâsi'l-İslâmîyyi, el-Müşterek beyne'l-memleketi'l-Mağribiyyeti ve Devleti'l-İmarâti'l-Arabiyyeti'l-Müttehîdeh), t.y., I, 61-62; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 151.

Kur'ân'da farklı dillerden ve diğer Arap lehçelerinden gelen kelimelerin varlığı izah gerektirmiş ve “Garîbü'l-Kur'ân” adlı Kur'ân ilminin doğmasına sebep olmuştur. Zaten Hz. Peygamber de (s.a.s.) “Kur'ân'ın garîblerini araştırınız.”⁴⁵⁶ buyurarak bu konuya dikkat çekmiştir. Ayrıca Kur'ân'ı tefsir eden bir müfessirin muhtaç olduğu ilimlerden birinin de Garîbü'l-Kur'ân olduğu belirtilmiştir.⁴⁵⁷ Mücâhid bu konunun ehemmiyetini: “Allah'a ve ahiret gününe inanan bir kimsenin, Arap dilini bilmeden Allah'ın kitabını açıklaması caiz değildir.” cümlesiyle ifade etmiştir.⁴⁵⁸

Garîbü'l-Kur'ân, “Kur'ân-ı Kerim'deki kapalı lafızları tefsir eden ve lafızların manalarını Arapların lügat ve kelimelerindeki hususlarla açıklayan bir ilim” olarak tarif edilmiştir.⁴⁵⁹ Daha kapsamlı bir tarife göre de: “Kur'ândaki muğlak, üstü kapalı, anlaşılması güç, muhtelif Arap lehçelerine ait veya aslen yabancı olup Arapçalaştırılmış kelimelerin açıklanması ve izahına “Garîbü'l-Kur'ân'ın Tefsiri”, bunları bir araya getiren ve manalarını açıklayan tefsir kitaplarına “Garîbü'l-Kur'ân Tefsirleri (lügatleri)” ve bu kelimelerin açıklanmasıyla uğraşan ilme de “Garîbü'l-Kur'ân İlmi” denilmiştir.”⁴⁶⁰

Hz. Peygamber'in (s.a.s.) yaşadığı dönemde, Kur'ân'la alakalı sorular karşılığını onda bulurken⁴⁶¹ vefatından sonra Kur'ân'ı açıklama vazifesi sahâbenin olmuştur. Kur'ân'ın

⁴⁵⁶ Ebû Bekr b. Ebî Şeybe, Abdullâh b. Muhammed b. İbrâhim, (ö. 235/849), *el-Kitâbü'l-musannef fi'l-ehâdîsi ve'l-âsâr*, tahk. Kemâl Yûsuf el-Hût, 1. Basım, Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1409/1988, VI, 116, (29912); el-Mevsilî, Ebû Ya'lâ Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ et-Temîmî (ö. 307/919), *Müsnedü Ebî Ya'lâ*, tahk. Hüseyin Selim Esed, 1. Basım, Dımeşk: Dârü'l-me'mûn li't-türâs, 1404/1984, XI, 436, (6560); el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali (ö. 458/1066), *Şuabü'l-îmân*, tahk. Abdülalî Abdülhumeyd Hâmid, 1. Basım, Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 2003/1423, III, 546, (2092).

⁴⁵⁷ Süyûtî, *el-İtkân*, II, 3-5; ez-Zehabî, Muhammed Hüseyin (ö. 1397/1977), *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, Beyrut: Dârü'l-kalem, t.y., I, 278.

⁴⁵⁸ Zerkeşî, I, 292; el-Kattân, Menna' b. Halîl (ö. 1420/1999), *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'ân*, Mektebetü'l-meârif, 1421/2000, s. 331; Cerrahoğlu, “Garîbü'l-Kur'ân”, *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 1996, XIII, 379.

⁴⁵⁹ el-Kaysî, Ebû Muhammed Mekki b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045), *el-Umde fi ğarîbi'l-Kur'ân*, tahk. Yûsuf Abdurrahmân Mar'aşlî, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1984, s. 14.

⁴⁶⁰ Gümüş, “Garîbü'l-Kur'ân Tefsirinin Doğuşu”, s. 11.

⁴⁶¹ İbn Teymiyye, *Mukaddime*, s. 39; Zerkeşî, II, 175.

nüzûlüne şahit olan sahâbe,⁴⁶² sahip oldukları Kur'ân kültürüyle, sünnet-i seniyye ve Arap dili ve geleneklerine olan hakimiyetleriyle⁴⁶³ Kur'ân'ı tefsir etmişlerdir. Fakat bazen onlar da Kur'ân'da manasını bilemedikleri kelimelere rastlamışlar ve onları anlama gayreti göstermişlerdir.⁴⁶⁴ Sahabeden İbn Abbâs, Garîbü'l-Kur'ân hakkındaki rivayetleriyle tefsirin gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Ondan rivayet edilen *Sahîfetü Ali b. Ebî Talha*⁴⁶⁵, *Mesâilü Nâfi' b. el-Ezrak*⁴⁶⁶ ve *Garîbü'l-Kur'ân*⁴⁶⁷ adlı eserler bu sahada ortaya çıkan ilk ve önemli eserlerdir. İbn Abbâs, Kur'ân'da manası muğlak olan kelimeleri izah etmiş ve müteradiflerini vermiştir. Onun Nâfi' b. el-Ezrak'ın (ö. 65/685) sorularına verdiği cevaplar, kelimelerin delaletleri konusunda yapılan ilk araştırma olarak kabul edilmiştir. İbn Abbâs'tan gelen bu rivayetler, sonraki dönemlerde yapılan Garîbü'l-Kur'ân tefsirlerine ilham kaynağı olmuştur.⁴⁶⁸

Tâbiîn döneminde yapılan tefsirlerde ise daha ziyade Kur'ân kelimelerinin lügavî manaları üzerinde durulduğu görülmektedir. Mesela Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713 [?]),

⁴⁶² Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, I, 80; İbn Teymiyye, *Mukaddime*, s. 40; Zerkeşî, II, 157, 176.

⁴⁶³ Zehebi, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 61, 62.

⁴⁶⁴ Mesela Hz. Ebû Bekr'e "وفاكهة واية" "...meyveler ve çayırlar bitirdik" (Abese, 80/31) âyetinin manası sorulduğunda "Allah'ın kitabında manasını bilmediğim bir kelime hakkında konuşursam, hangi gök beni gölgelendirir, hangi yer beni üzerinde barındırır?" cevabını vermiş ve böylece âyette geçen kelimeyi bilmediğini ifade etmiştir. Hz. Ömer de âyette geçen "اية" kelimesinin manasını bilmediğini dile getirenlerdendir (Süyûtî, *el-İtkân*, II, 4). İbn Abbâs da Meryem sûresi 1. âyette geçen "حنانا" kelimesi için "Allah'a yemin ederim, bu kelimenin ne manaya geldiğini bilmiyorum." demiştir (Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XVIII, 157). Yine İbn Abbâs "فاطر السماوات" âyetinin ne manaya geldiğini bilmediğini, bir kuyu hakkında münakaşa eden iki bedevîden birinin "انا فطرتها" "kuyuyu ilk ben kazdım" yani kuyuyu ilk açan benim, dediğini duyduktan sonra bu âyetin manasını anladığını ifade etmiştir (Süyûtî, *el-İtkân*, II, 4).

⁴⁶⁵ Buhârî'nin *Sahîh*'ine aldığı bu eseri M. Fuat Abdülbaki tahrîc etmiş ve *Mu'cemu ğaribi'l-Kur'ân mustahracen min sahihi'l-Buhârî* adıyla 1950 yılında Kahire'de neşretmiştir.

⁴⁶⁶ Süyûtî, *el-İtkân*, II, 67-105, M. Fuat Abdülbaki bu eseri *Mu'cemu ğaribi'l-Kur'ân* adlı eserle birlikte neşretmiştir.

⁴⁶⁷ Bu eserin bir nüshası Süleymâniye Kütüphanesi'nde (Atıf Efendi, no: 2815/8 vr. 102a-107a) bulunmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Cerrahoğlu, İsmâil, "Tefsirde Atâ b. Ebî Rabah ve İbn Abbâs'tan rivayet ettiği Ğaribu'l-Kur'ân'ı", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1978, c. 22, Sayı: 1, s. 23, ss.17-104.

⁴⁶⁸ Sezgin, Fuat, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, Arapçaya terc. Mahmûd Fehmi Hicâzî, Suudi Arabistan, 1983, I, 66-68.

Mücâhid (ö. 103/721), İkrime (ö. 105/723) ve Atâ b. Ebî Rebâh'ın (ö. 114/732) garîb kelimeler hakkında pek çok izahı bulunmaktadır.⁴⁶⁹ Sahâbe ve tâbiînin çoğu, garîb kelimeleri cahiliye şiirinden faydalanarak tefsir etmişlerdir. Hatta bu konuda, şiiri Kur'ân'a asıl kabul etmekle tenkit edilen müfessirler, kendilerinin sadece Kur'ân'ın garîb kelimelerini açıklamak niyetiyle, şiirden istifade ettiklerini dile getirmişlerdir.⁴⁷⁰

Bu sahada yazılan ve günümüze ulaşan müstakil eserlerin başında Ahfeş (ö.215/830?) ve Ferrâ'nın (ö.207/822) *Me'âni'l-Kur'ân* adlı eserleri gelmektedir. Bu iki eserde âyetler sarf, nahiv, kıraat yönünden ele alınmış ve yeri geldikçe kelimelerin manaları üzerinde durulmuştur. Ebû Ubeyde'nin (ö. 209/824 [?]), *Mecâzü'l-Kur'ân*'ı ve İbn Kuteybe (ö. 276/889)'nin *Garîbü'l-Kur'ân*'ı ise Kur'ân'daki sûre sıralamasına göre garîb kelimelerin tefsirinin yapıldığı eserlerdir. Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224/838) "*Garîbü'l-Kur'ân*" ve "*el-Garîbü'l-Musannef*"ı, Abdullâh b. Yahyâ b. Mübarek b. el-Yezîdî'nin (ö. 237/851) "*Garîbü'l-Kur'ân*"ı da bu sahada yazılan önemli eserlerdendir.

Görülmektedir ki mezkûr eserlerin bir kısmı İbn Hişâm'ın (ö. 218/833) çağdaşı olan müelliflere aittir. Yani İbn Hişâm'ın yaşadığı dönemde Garîbü'l-Kur'ân, bir ilim halini almış ve hakkında müstakil eserler yazılmıştır. İbn Hişâm, belki de döneminde Garîbü'l-Kur'ân'ın bu öneminden dolayıdır ki, eserinde geçen âyetlerdeki garib kelimelerin izahına da yer vermiştir. Konuyla ilgili sadece âyetleri vermekle kalmamış, aynı zamanda içerisinde geçen garib kelimelerin üzerinde de durarak âyetlerdeki kapalılığı gidermiştir. Bu da onun sadece rivayetleri aktaran bir tarihçi olmadığını, aynı zamanda rivayetlerin kapalılığını da gideren dirayet yönünü gösterir. İbn Hişâm, eserinde azımsanmayacak ölçüde bu konuya önem vermiş ve kendisinden sonrakilere ciddi anlamda kaynak oluşturmuştur.

İbn Hişâm'ın Garîbü'l-Kur'ân'a Yaklaşım Metodu

İbn Hişâm âyetlerdeki kelimeleri izah ederken farklı metotlar kullanmıştır. Kelimenin

⁴⁶⁹ Mücâhid, I, 196, 203; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, I, 336; VIII, 462-463; XV, 433; İbn Ebî Hatim, VI, 2068; Şevkânî, V, 602.

⁴⁷⁰ Süyûtî, *el-İtkân*, II, 67.

sadece manasını izah ettiği gibi kelimeyle ilgili rivayetlere yer verdiği de görülmektedir. Bazen müfredini, cemi'ini verdiği kelimenin bazen de yapısıyla alakalı bilgiler vermiştir. Şimdi onun Garîbü'l-Kur'ân'ı nasıl ele aldığını örneklerle inceleyelim.

Kelimenin Sadece Manasını Açıklaması

İbn Hişâm, âyette garîb olarak gördüğü kelimeyi açıklarken, bazen herhangi bir ayrıntıya girmeksizin, sadece manasını vermektedir.

1. Örnek:

وَقَالَتِ الْيَهُودُ عَزَّيْرُ ابْنُ اللَّهِ وَقَالَتِ النَّصَارَى الْمَسِيحُ ابْنُ اللَّهِ ذَلِكَ قَوْلُهُمْ بِأَفْوَاهِهِمْ يُضَاهِئُونَ قَوْلَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَبْلُ قَاتَلَهُمُ اللَّهُ أَنَّى

*يُؤْفَكُونَ” Yahudiler “Üzeyr, Allah'ın oğludur.” dediler. Hıristiyanlar ise “İsa Mesih

Allah'ın oğludur.” dediler. Bu onların ağızlarıyla söyledikleri (gerçeği yansıtmayan) sözleridir. Onların bu sözleri daha önce inkâr etmiş kimselerin söylediklerine benziyor.

Allah onları kahretsin. Nasıl da haktan çevriliyorlar.”⁴⁷¹ âyetindeki “يُضَاهِئُونَ” kelimesini

İbn Hişâm “Yani onların sözleri, kâfir olanların sözlerine benzer. Bu, şunun gibidir: Sen bir söz söylersin, bir başkası da onun bir benzerini söyler. İşte o, sana benzer (söz söyler).”⁴⁷² şeklinde açıklamıştır.

İbn Hişâm'ın çağdaşı olan Abdürrezzâk (ö.211/826-27), -Ma'amer kanalıyla- Katâde'ye (ö. 117/735) isnadla, bu kelimenin “Hıristiyanların sözleri, Yahudilerin önceden söylediklerine benzedi. Yahudiler ‘Üzeyr, Allah'ın oğludur.’ dediği gibi, Hıristiyanlar da ‘Mesih, Allah'ın oğludur.’ dediler.” şeklinde açıklamıştır.⁴⁷³ Garîbü'l-Kur'ân eserinin sahibi İbn Kuteybe, (ö. 276/889) mezkûr kelimenin “benzer” manasına geldiğini belirtmiş, “Yahudi ve Hıristiyanlar'dan Hz. Peygamber (s.a.s.) asrında olan kimseler, kendilerinden öncekilerin söylediğini söylerler.” demiştir.⁴⁷⁴

⁴⁷¹ Tevbe, 9/30.

⁴⁷² İbn Hişâm, I, 508.

⁴⁷³ Abdürrezzâk es-San'ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî (ö. 211/826-27), *Tefsîru Abdürrezzâk*, tahk. Mahmûd Muhammed Abduh, 1. Basım, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1419/1998, II, 141.

⁴⁷⁴ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 276/889), *Garîbü'l-*

Zeccâc (ö. 311/923) ise bu kelimeyi, Hıristiyan ve Yahudiler'in bu sözleri, kendilerinden önceki kâfirlerinin sözlerine benzemektedir, şeklinde tefsir etmiştir. Yani bunlar, onların sözüne ittibaen bu sözü söylemişlerdir. Buna delil Cenab-ı Hakk'ın: "Onlar ahbar ve ruhbanlarını Allah'dan başka rabler edindiler." sözüdür. Yani Üzeyr'i ve Mesih'i Allah'ın iki oğlu olarak kabul ettiler. İşte bu izah, "يُضَاهِئُونَ قَوْلَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَبْلِهِ" ifadesinin manasıdır.⁴⁷⁵

Görülüyor ki, İbn Hişâm'ın çağdaşı olan Abdürrezzâk ve ondan sonra yaşamış olan İbn Kuteybe ve Zeccâc da "يُضَاهِئُونَ" kelimesine İbn Hişâm gibi, benzerlik manası vermişlerdir.

2. Örnek:

İbn Hişâm, *وَإِذْ قُلْنَا ادْخُلُوا هَذِهِ الْقَرْيَةَ فَكُلُوا مِنْهَا حَيْثُ شِئْتُمْ رَغَدًا وَاَدْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا وَقُولُوا حِطَّةٌ نَعْفِرْ لَكُمْ خَطَايَاكُمْ*

وَسَنَزِيدُ الْمُحْسِنِينَ* "Hani 'Şu memlekete girin. Orada dilediğiniz gibi, bol bol yiyin. Kapısından eğilerek tevazu ile girin ve "hıtta" (Ya rabbi! Bizi affet) deyin ki, biz de sizin hatalarınızı bağışlayalım. İyilik edenlere ise daha fazlasını vereceğiz' demiştik."⁴⁷⁶ âyetindeki "حِطَّةٌ" kelimesini açıklarken İbn İshâk'tan rivayetle bunun "Size emrettiğim şeyi söyleyiniz ki, onunla sizin günahlarınızı sizden sileyim, indireyim" manasına geldiğini belirtmiştir.⁴⁷⁷

İbn Hişâm'dan önce yaşamış olan Mukâtil b. Süleymân ve İbn Hişâm'ın çağdaşı olan Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' el-Himyeri, bu kelimenin "Bizden günahlarımızı sil." manasında olduğunu belirtmişlerdir.⁴⁷⁸

Kur'an, tahk. Saïd el-Lihâm, y.y., t.y., I, 161. İbn Kuteybe bu kelimeyi açıklarken kimseden rivayette bulunmamıştır.

⁴⁷⁵ Zeccâc, III, 443. Zeccâc bu kelimeyi açıklarken kimseden bir rivayette bulunmamıştır.

⁴⁷⁶ Bakara, 2/58.

⁴⁷⁷ İbn Hişâm, I, 480.

⁴⁷⁸ Mukâtil, I, 51; Abdürrezzâk es-San'ânî, I, 272. Mukâtil, bu mana için herhangi bir rivayet zinciri nakletmemişken, Abdürrezzâk, Ma'mer ve Hasen aracılığıyla bu manayı Katâde'den nakletmiştir.

İbn Kuteybe, bu kelimenin istiğfar manasında söylemekle emrolundukları bir kelime olduğunu, “Bizim günahlarımızı bağışla.” anlamına geldiğini belirtmiş,⁴⁷⁹ Zeccâc da mezkûr kelimeyi “Bizim talebimiz “حَطَّةٌ”dır. Yani ‘Bizden günahlarımızı sil.’ demektir.” şeklinde açıklamıştır.⁴⁸⁰

Bu örnekte de İbn Hişâm ile gerek önceki ve gerek sonraki dönemin meşhur müfessirlerinin mezkûr kelimeye hemen hemen aynı anlamı verdikleri gözlenmektedir.

3. Örnek:

“Bunun üzerine Rabbi onu güzel bir şekilde kabul etti ve onu güzel bir şekilde yetiştirdi. Zekeriya’yı da onun bakımıyla görevlendirdi.”⁴⁸¹ âyetinde geçen “كَمَلَهَا” kelimesini İbn Hişâm, “Onun bakımını ona ait kıldı; onu, onun hanesine yazdı.” diyerek sadece manasını açıklamakla yetinmiştir.⁴⁸²

Ebû Ubeyde (ö. 209/824 [?]) ve İbn Kuteybe (ö. 276/889), bu kelimenin manasını “Onu aldı, kendisine ekledi (yani bakımını üstlendi)” olarak ifade etmişlerdir.⁴⁸³ Zeccâc (ö. 311/923) ise bu kelimeyi açıklarken Zekeriyyâ kelimesi merfu okunduğunda, Ebû Ubeyde’ye isnadla “Zekeriyyâ, onun işlerini bütünüyle üzerine aldı.” manasını vermiştir. Mansub okunduğunda ise “Allahu Teâlâ Zekeriyyâ’ya (a.s.) yükledi.”⁴⁸⁴ manasına geldiğini belirtmiştir. Neticede mezkûr kelimeye, “bütün işleri üzerine almak, yüklenmek” manası vermiştir.

İbn Hişâm ile onun çağdaşı olan müfessirlerin ve sonraki dönem müfessirlerinin “كَمَلَهَا”

⁴⁷⁹ İbn Kuteybe, I, 50. Bu manayı rivayet ettiği kimse yoktur.

⁴⁸⁰ Zeccâc, I, 139. Bu manayı rivayet ettiği kimse yoktur.

⁴⁸¹ Âl-i İmrân, 3/37.

⁴⁸² İbn Hişâm, I, 515.

⁴⁸³ Ebû Ubeyde, Ma‘mer b. el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî (ö. 209/824 [?]), *Mecâzü'l-Kur‘ân*, tahk. Mehmed Fuat Sezgin, Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1381/1961, I, 91; İbn Kuteybe, I, 93. Ebû Ubeyde de İbn Kuteybe de bu kelimenin manasını kimseden rivayet etmemiştir.

⁴⁸⁴ Zeccâc, I, 403.

kelimesine aynı anlamı verdikleri görülmektedir.

Konuyla İlgili Rivayetleri Vermesi

İbn Hişâm, bazen de âyette geçen garîb kelimeleri açıklarken Hasan el-Basrî ve Ebû Ubeyde'nin rivayetlerine yer vermiştir.

1. Örnek:

“(Ey Muhammed!) Bunlar sana vahyettiğimiz gayb haberlerindedir. Meryem’i kim himayesine alıp koruyacak diye kalemlerini (kura için) atarlarken sen yanlarında değildin.”⁴⁸⁵ âyetinde geçen “أَفَلَا مَهُمُ” kelimesini İbn Hişâm, Hasan el-Basrî'nin rivayetine göre açıklamaktadır. Buna göre bu kelime kendileriyle, Meryem'in kim tarafından himaye edileceği üzerine kura çektikleri okları demektir. Kurada Hz. Zekeriyâ'nın (a.s.) oku çıkmış ve Meryem’i, o himayesine almıştır.⁴⁸⁶

2. Örnek:

İbn Hişâm, “فَأَعْرَضُوا فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ سَيْلَ الْعَرْمِ *” “Fakat onlar yüz çevirdiler. Biz de üzerlerine arım selini gönderdik.”⁴⁸⁷ âyetinde geçen “الْعَرْمِ” kelimesini açıklarken Ebû Ubeyde'den rivayetle bunun “set” manasına geldiğini ve müfredinin عَرْمَةٌ olduğunu belirtmiştir. Ardından da bu kelimenin kullanımına şiirden örnek vermiştir.⁴⁸⁸ Bu durumda mana; “Fakat onlar yüz çevirdiler. Biz de üzerlerine setin suyunu gönderdik.” olur. Bundan da setin yıkılması sonucu oluşan selin gönderildiği anlaşılabilir. İbn Hişâm bu kelimeye verdiği manayı Ebû Ubeyde'nin kendisine rivayet ettiğini belirtmiş ve onu kaynak olarak göstermiştir. Fakat o, her zaman anlamını verdiği kelimenin kaynağını belirtmemiştir. Kaynak göstermediği yerlerde onun Ebû Ubeyde'den etkilenip

⁴⁸⁵ Âl-i İmrân, 3/44.

⁴⁸⁶ İbn Hişâm, I, 515.

⁴⁸⁷ Sebe', 34/16.

⁴⁸⁸ Bkz. İbn Hişâm, I, 36.

etkilenmediğini yahut hangisinin kelimeyi ilk olarak açıkladığını tespit etmek ise zordur.

Kelime Hakkında Rivayetler Verdikten Sonra Değerlendirme Yapması

İbn Hişâm, bazen de âyetteki garîb kelimeyi açıklarken ilgili rivayetlere yer vermekle yetinmemiş, aynı zamanda kelime hakkında değerlendirmelerde de bulunmuştur. Bu da İbn Hişâm'ın sadece rivayetleri aktarmakla yetinmeyip, bu rivayetleri kritiğe tabi tuttuğunu yani rivayetin yanında dirayeti de kullandığını gösterir.

1. Örnek:

فَمَنْ حَاجَّكَ فِيهِ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ فَقُلْ تَعَالَوْا نَدْعُ آبَاءَنَا وَأَبْنَاكُمْ وَنِسَاءَنَا وَنِسَاءَكُمْ وَأَنْفُسَنَا وَأَنْفُسَكُمْ ثُمَّ نَبْتَهِلْ فَنَجْعَلْ

* لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الْكَاذِبِينَ* “Sana (gerekli) bilgi geldikten sonra artık kim bu konuda seninle tartışacak olursa, de ki: Gelin oğullarımızı ve oğullarımızı, kadınlarımızı ve kadınlarımızı çağıralım. Biz de siz de toplanalım. Sonra gönülden dua edelim de Allah'ın lanetini (aramızdan) yalan söyleyenlerin üstüne atalım.”⁴⁸⁹ âyetinde bulunan “نَبْتَهِلْ” kelimesini açıklarken İbn Hişâm, Ebû Ubeyde'nin bu kelimeye “Lânet ile dua edelim, beddua edelim.” manasını verdiğini belirtmiştir. İbn Hişâm, Ebû Ubeyde'nin rivayetinin ardından A'sâ Benî Kays b. Sa'lebe'nin bir şiirinden de konuyla ilgili istişhâdda bulunmuştur:

لَا تَقْعُدَنَّ وَقَدْ أَكَلْتَهَا حَطَبًا ... نَعُودُ مِنْ شَرِّهَا يَوْمًا وَنَبْتَهِلُ

Bir gün onun şerrinden sığınır ve lanet ile dua ederiz.”

İbn Hişâm, Arapların اللَّهُ فُلَانًا بِهَلِّهِ (Allah ona lanet etti.), وَعَلَيْهِ بِهَلَّةُ اللَّهِ (Allah'ın laneti onun üzerine olsun.) ve بِهَلَّةُ اللَّهِ (Allah'ın lâneti) gibi kullanımlarına dikkat çekmiş ve ardından bu kelimenin başka bir manasının da “duada ısrar edelim.” olduğunu belirtmiştir.⁴⁹⁰

⁴⁸⁹ Âl-i İmrân, 3/61.

⁴⁹⁰ İbn Hişâm, I, 517.

2. Örnek:

İbn Hişâm, وَأَرْسَلَ عَلَيْهِمْ طَيْرًا أَبَابِيلَ * تَرْمِيهِمْ بِحِجَارَةٍ مِنْ سِجِّيلٍ * “Üzerlerine, balçıktan pişirilmiş taşlar atan sürü sürü kuşlar gönderdi.”⁴⁹¹ âyetindeki “السِّجِّيلِ” kelimesini, Yûnus en-Nahvî (ö. 182/798) ve Ebû Ubeyde’ye dayandırarak Arapçada “çok sert” manasına geldiğini belirtmiş ve bir şiirle kelimenin kullanımına örnek vermiştir. Sonra bu kelimenin bazı müfessirlerin ifade ettiğine göre; Farsça olan “سَنَج” ve “چل” kelimelerinin birleşiminden meydana geldiğini, Arapların onları tek kelime yaptığını ve “سَنَج” ile taş, “چل” ile çamurun kastedildiğini belirtmiştir. Yani âyette, bu iki cinsten oluşan taş murad edilmiştir.⁴⁹²

3. Örnek:

İbn Hişâm, فَلَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَفْسَكَ عَلَى آثَارِهِمْ إِنْ لَمْ يُؤْمِنُوا بِهَذَا الْحَدِيثِ أَسَفًا * “Demek sen bu söze (Kur’ân’a) inanmazlarsa arkalarından üzülererek adeta kendini harap edeceksin.”⁴⁹³ âyetindeki “بَاخِعٌ” kelimesini açıklarken Ebû Ubeyde’nin rivayetine dayanarak بَاخِعٌ نَفْسَكَ ifadesinin “Nefsini helak edicisin” manasına geldiğini belirtmiştir. İbn Hişâm bu rivayetten sonra, onu destekler mahiyette Zü’r-Rimme’nin (ö. 117/735) şiirine yer vermiş, ardından mezkûr kelimenin cemi’inin بَاخِعُونَ وَبَجَعَةٌ olduğunu belirtmiş ve Arapların bu kelimeyi “ben ona herşeyimi feda ettim, yani onun için tükendim” manasında kullandığını da ilave etmiştir.⁴⁹⁴

Kelime Hakkında Rivayetler Verdikten Sonra Farklı Bir Mana İlave Etmesi

İbn Hişâm, bir yerde âyetteki kelimeyle ilgili rivayetleri vermiş; ardından, kendi tercihini delillerle ortaya koymuştur. أَوْلَا يَعْلَمُونَ أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا يُسْرُونَ وَمَا يُعْلِنُونَ * وَمَنْهُمْ أُمِّيُونَ لَا يَعْلَمُونَ

⁴⁹¹ Fil, 105/4.

⁴⁹² Bkz. İbn Hişâm, I, 71-72.

⁴⁹³ Kehf, 18/6.

⁴⁹⁴ Bkz. İbn Hişâm, I, 285.

إِلَّا يَظُنُّونَ “Onlar bilmiyorlar mı ki Allah onların gizli tuttuklarını da bilir, açığa vurduklarını da. Bunların bir de ümmî birtakımı vardır; Kitabı (Tevrat’ı) bilmezler. Onların bütün bildikleri bir sürü kuruntulardır. Onlar sadece zanda bulunurlar.”⁴⁹⁵ âyetinde geçen *إِلَّا أَمَانِيَّ* kelimesinin açıklamasında durum böyledir. İbn Hişâm, Ebû Ubeyde’den rivayetle bu kelimenin *إِلَّا قِرَاءَةً* yani “Ancak okumasını bilirler.” manasına geldiğini belirtmiştir. Çünkü ümmî, okuyan ama yazamayan kimsedir. Böylece âyet, “Yazmayı bilmezler, onlar ancak onu okurlar.” manasına gelir. İbn Hişâm, Yûnus b. Habîb en-Nahvî ve Ebû Ubeyde’nin ve bu kelimeyi Arapların kullanımına göre tevil ettiğini belirtmiş ve “Yûnus b. Habîb ve Ebû Ubeyde’nin haber verdiği göre Araplar “قَرَأَ” okudu manasında “تَمَنَّى” derlerdi.” demiştir.

İbn Hişâm, bu kelimeyle ilgili Ebû Ubeyde en-Nahvî’nin şu şiirini örnek verir:

تَمَنَّى كِتَابَ اللَّهِ فِي اللَّيْلِ خَالِيًا ... تَمَنَّى دَاوُدَ الرَّبُّورَ عَلَى رِسْلٍ
Davud da Zebûr’u teenni üzere okudu.” Yûnus en-Nahvî ve Ebû Ubeyde’nin mezkûr kelimeye okumak manası verdiği belirten İbn Hişâm onlara ilaveten; Kur’ân’da *وَمَا* *أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ إِلَّا إِذَا تَمَنَّى أَلْقَى الشَّيْطَانُ فِي أُمْنِيَّتِهِ** “Senden önce hiçbir resûl ve nebî göndermedik ki, bir şey temenni ettiği zaman şeytan onun bu temennisine dair vesvese vermiş olmasın.”⁴⁹⁶ buyurulduğuna değinmiş ve *أَمَانِيَّ* kelimesinin müfredinin *أَمْنِيَّةٌ*, bu kelimenin bir manasının da “Bir adamın mal veya başka şeyi temenni etmesidir.” demiştir.⁴⁹⁷ Görülmektedir ki İbn Hişâm, getirdiği delillerle mezkûr kelimeye okumak manası dışında, temenni ve istek manası da vermiştir. Buna göre mana; “Onlar kitabı bilmezler, bildikleri sadece boş temennilerdir.” olur.

⁴⁹⁵ Bakara, 2/77-78.

⁴⁹⁶ Hac, 22/52.

⁴⁹⁷ İbn Hişâm, I, 482.

Kelimenin Manasını Açıkladıktan Sonra Rivayetlere Yer Vermesi

İbn Hişâm, bazen kelimeye önce kendisi anlam vermiş, ardından onunla ilgili rivayetleri dile getirmiştir.

1. Örnek:

İbn Hişâm, “Evet, بَلَىٰ إِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا وَيَأْتُوكُم مِّن فَوْرِهِمْ هَذَا يُمْدِدْكُمْ رَبُّكُمْ بِخَمْسَةِ آلَافٍ مِّنَ الْمَلَائِكَةِ مُسَوِّمِينَ*”⁴⁹⁸ âyetindeki “مُسَوِّمِينَ”

kelimesinin “işaretlenmiş” manasına geldiğini ifade etmiştir. O, bu manayı te’yid eder mahiyette, Hasan el-Basrî’nin “O melekler, atlarının kuyrukları ve perçemleri üzerine beyaz yün ile işaret koydular” rivayetini naklettikten sonra İbn İshâk’ın rivayetine yer vermiştir. Buna göre “Bedir gününde onların simaları (tanınma alametleri) beyaz sarıklar idi. Sima, “alâmet” demektir. Allah Teâlâ Kur’ân’da سِيمَاهُمْ فِي وُجُوهِهِمْ مِنْ أَثَرِ السُّجُودِ*”⁴⁹⁹

“Onların nişanları yüzlerindeki secde izidir.”⁴⁹⁹ buyurmaktadır. İbn İshâk, “Secde izi onların alâmetidir.” açıklamasını yaptıktan sonra وَأَفْطَرْنَا عَلَيْهَا حِجَابًا مِّن سَجِيلٍ مِّنْ صُورٍ*⁵⁰⁰ “Üzerine de Rabbinin katında işaretlenmiş pişirilmiş balçıktan taşlar yağdırdık.”

âyetini delil olarak getirmiştir.⁵⁰⁰ Hasan el-Basrî de bu âyeti “O taşlarda alamet vardır. Onlar dünyanın taşlarından değildir. Onlar azab taşlarıdır.” şeklinde açıklamıştır. İbn Hişâm bu kelimeyi açıklarken Rü’be b. Accâc’ın (ö. 145/762) şiirine de yer vermiştir:

فَالآنَ تُبَلَىٰ بِي الْحَيَاةِ السَّهْمِ ... وَلَا تُجَارِبُنِي إِذَا مَا سَوَّمُوا

وَأَجَدَمُوا “Şimdi harbin şiddetinden değişmiş asık suratlı iyi vasıflı atlar beni deniyorlar. İşaret edildiklerinde benimle beraber koşmuyorlar. Onların gözleri döndü ve hızlandılar.”

⁴⁹⁸ Âl-i İmrân, 3/125.

⁴⁹⁹ Feth, 48/29.

⁵⁰⁰ Hûd, 11/82, 83.

Bu açıklamalardan sonra İbn Hişâm, الْمُسَوَّمَةُ kelimesinin otlatılan hayvan manasına da gelebileceğini belirtir ve bu manayı وَالْحَيْثِلُ الْمُسَوَّمَةُ “Otlatılmış atlar”⁵⁰¹, “Bir ağaç ki onunla otlatırsınız.”⁵⁰² âyetleriyle delillendirir. Ardından da bunu Arapların سَوَّمَ şeklinde kullandığını ve bunun أَسَامَهَا “atları ve develeri otlattı” manasına geldiğini belirtmiştir. Son olarak el-Kümeyt b. Zeyd’in (ö. 126/744) şiiri ile bu kelime hakkındaki bilgileri noktalar:

رَاعِيًا كَانَ مُسْحَجًا فَقَدْنَاهُ ... وَفَقَدُ الْمَسِيمِ هُلُكُ السَّوَامِ
“İyi siyaset güden bir çoban oldu. Biz ise onu kaybettik. Otlatanın kaybı, otlayanların helaki demektir.”⁵⁰³

Görülmektedir ki İbn Hişâm, kelimenin manasını belirttikten sonra Hasan el-Basrî ve İbn İshâk’ın rivayetlerine ve onların değindiği delillere yer vermiş, ardından kelimenin başka bir manasını daha ifade etmiştir. Her iki mana için şiirle istişhâdda bulunan İbn Hişâm, aynı zamanda Arapların kelimeyi kullanımına da örnek vermiştir.

2. Örnek:

İbn Hişâm, وَلَا يَأْتَلِ أُولُو الْفَضْلِ مِنْكُمْ وَالسَّعَةِ أَنْ يُؤْتُوا أُولِي الْقُرْبَىٰ وَالْمَسَاكِينَ وَالْمُهَاجِرِينَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ* “İçinizden varlık ve servet sahibi kimseler yakınlarına, düşkünlere ve Allah yolunda hicret edenlere (kendi mallarından bir şey) vermeyeceklerine yemin etmesinler.”⁵⁰⁴ âyetinde geçen وَلَا يَأْتَلِ kelimesinin وَلَا يَأْتَلِ manasında olduğunu, bunun “kısmak” anlamına geldiğini belirtmiş, ardından İmruülkays b. Hucr el-Kindî’nin (ö. 540 dolayları) bir şiirine yer vermiştir. Hasan el-Basrî’nin وَلَا يَأْتَلِ وَلَا يَحْلِفُ “yemin etmesinler” şeklinde mana verdiğini ekleyen İbn Hişâm sonra da bu manayı destekleyen مِنَ نِسَائِهِمْ “Eşlerine

⁵⁰¹ Âl-i İmrân, 3/14.

⁵⁰² Nahl, 16/10.

⁵⁰³ İbn Hişâm, II, 92-93.

⁵⁰⁴ Nûr, 24/22.

yaklaşmamaya yemin edenler...” âyetini⁵⁰⁵ dile getirmiştir. Bu açıklamalardan sonra bu manadaki kelimenin الأَلِيَّةُ’den türediğini, bunun ise “yemin” manasına geldiğini beyan etmiş ve bunu bir şiirle delillendirmiştir.⁵⁰⁶

Kelimenin Farklı Manalarını Vermesi

İbn Hişâm, bazen incelediği kelimenin bir manasını vermekle kalmamış, aynı zamanda onun farklı manaları üzerinde de durmuştur.

1. Örnek:

“وَسْتَأْذِنُ فَرِيقٌ مِنْهُمْ النَّبِيَّ يَقُولُونَ إِنَّ بُيُوتَنَا عَوْرَةٌ وَمَا هِيَ بِعَوْرَةٍ إِن يُرِيدُونَ إِلَّا فِرَارًا*” ‘evlerimiz açık’ (korumasız) diyerek Hz. Peygamber’den (s.a.s.) izin istiyorlardı. Oysa evleri açık (korumasız) değildi. Onlar sadece kaçmak istiyorlardı.”⁵⁰⁷ âyetinde geçen “عَوْرَةٌ” kelimesine İbn Hişâm “düşmana açık ve zayı olan” manasını verdiği gibi bu kelimenin “insanın namusu, dokunulmazlığı” ve “gösterilmesi ayıp olan yerler” anlamına da geldiğini belirtmiştir.⁵⁰⁸

2. Örnek:

“لِيَقْطَعَ طَرَفًا مِّنَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَوْ يَكْتَسِبُهُمْ فَيُنْقَلِبُوا خَائِبِينَ*” (Allah bu yardımı) inkâr edenlerden bir kısmını kessin veya onları baş aşağı çevirsin de umutsuz olarak dönüp gitsinler (diye yaptı).⁵⁰⁹ âyetindeki “يَكْتَسِبُ” kelimesine İbn Hişâm, hem “şiddetli gamla onları kederlendirmek ve istedikleri şeylerden men etmek” hem de “yüzlerini yere çalmak” anlamını vermiştir.⁵¹⁰

⁵⁰⁵ Bakara, 2/226.

⁵⁰⁶ Bkz. İbn Hişâm, II, 259.

⁵⁰⁷ Ahzâb, 33/13.

⁵⁰⁸ İbn Hişâm, II, 470-471.

⁵⁰⁹ Âl-i İmrân, 3/127.

⁵¹⁰ İbn Hişâm, II, 93.

3. Örnek:

İbn Hişâm, “سَأَلُونَكَ حَفِيًّا عَنْهَا قُلْ إِنَّمَا عَلَّمَهَا عِنْدَ اللَّهِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ*” “Sanki senin ondan haberin varmış gibi sana soruyorlar. De ki: “Onun bilgisi sadece Allah katındadır. Fakat insanların çoğu bilmiyorlar.”⁵¹¹ âyetindeki “حَفِيًّا عَنْهَا” kelimesini açıklarken, “lütufkâr, iyiliksever” manasını vermiş ve bunu “إِنَّهُ كَانَ بِي حَفِيًّا” “Çünkü o, bana karşı çok lütufkârdır.”⁵¹² âyetiyle delillendirmiştir. Bu âyette حَفِيًّا kelimesi Allah’ın lütufkâr oluşu manasında kullanılmıştır. Buna göre “حَفِيًّا عَنْهَا”, “sanki sen onunla ilgili iyilik yapacaktıydın gibi...” manasına gelir. İbn Hişâm, bu kelimenin başka bir anlamı olarak da “bir ilmin talebinde mübalağalı bir şekilde gayret eden kimse” manasını vermiştir.⁵¹³ Buna göre de “kıyametle alakalı bilgiye sahip olmak için gayret etmiş ve ondan tümüyle haberdar olmuş” manası anlaşılabilir.

Mezkûr örneklerde görülmektedir ki İbn Hişâm, âyetlerdeki kelimelerin farklı anlamları üzerinde de durmuştur. Onun kelimelerin manaları ile bu derece ilgilenmesi ve eserinde buna yer ayırması tarih sahasında maruf olan *es-Sîretü'n-nebeviyye*'yi tefsir sahasında da müracaat edilecek kaynaklar arasına sokmuştur.

Kelimenin Müfred veya Cemi'ini Vermesi

İbn Hişâm'ın kullandığı yöntemlerden biri de; açıkladığı kelime eğer müfred ise bunun cemi'ini vermek, cemi'se müfredini vermektir.

1. Örnek:

“وَإِنْ يَظْهَرُوا عَلَيْكُمْ لَا يَقْرَبُوا فِيكُمْ إِلَّا وَلَا ذَمَّةٌ*” “Size üstün gelselerdi ne bir yakınlık, ne de bir ahd gözetirlerdi.”⁵¹⁴ âyetindeki “إِلَّا” kelimesinin “yeminleşme” anlamına geldiğini belirten

⁵¹¹ A'râf, 7/187.

⁵¹² Meryem, 19/47.

⁵¹³ İbn Hişâm, I, 507.

⁵¹⁴ Tevbe, 9/8.

İbn Hişâm, bu kelimenin cemi'inin "آل" olduğunu belirtmiş, bu kelimenin hem müfret hem cemi' olarak kullanılmasına şiirden örnek vermiştir. Aynı âyetteki "الدِّمَّةُ" kelimesinin "ahit" anlamına geldiğini belirten İbn Hişâm, bu kelimenin cemi'inin de "دِمَمٌ" olduğunu ifade etmiştir.⁵¹⁵

2. Örnek:

İbn Hişâm, "Çünkü bizim yanımızda (kâfirler için) bukağılar vardır, cehennem vardır."⁵¹⁶ âyetindeki "الْأُنْكَالُ" kelimesinin "bukağılar" manasına geldiğini belirtmiş, ardından bu kelimenin müfredinin "نُكْلٌ" olduğunu dile getirmiştir.⁵¹⁷

3. Örnek:

"De ki: قُلْ لِّئِنِ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَالْجِنُّ عَلَىٰ أَنْ يَأْتُوا بِمِثْلِ هَذَا الْقُرْآنِ لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِ وَلَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِيرًا* "Andolsun, insanlar ve cinler bu Kur'ân'ın bir benzerini getirmek üzere toplansalar ve birbirlerine de destek olsalar, yine onun benzerini getiremezler."⁵¹⁸ âyetindeki "الظَّهِيرُ" kelimesini açıklayan İbn Hişâm, bunun "yardımcı" manasına geldiğini ve cemi'inin de "ظَهْرَاءُ" olduğunu belirtmiştir.⁵¹⁹

İbn Hişâm bütün örneklerde bu açıklamalarla beraber, şiirden de örnekler vermiştir.

Kelimenin Yapısıyla İlgili Bilgi Vermesi

İbn Hişâm bazen de âyetteki garîb kelimenin mâzîsini, muzârîsini veya mastarını belirtmek suretiyle çekimine yer vermektedir.

⁵¹⁵ İbn Hişâm, II, 461.

⁵¹⁶ Müzzemmil, 73/12.

⁵¹⁷ İbn Hişâm, I, 591.

⁵¹⁸ İsrâ, 17/88.

⁵¹⁹ İbn Hişâm, I, 508.

1. Örnek:

* أَوْ كَصَيِّبٍ مِّنَ السَّمَاءِ فِيهِ ظُلُمَاتٌ وَرَعْدٌ وَبَرْقٌ*
karanlıklar, gök gürlemesi ve şimşek(ler) bulunan bir yağmur(a tutulmuşun hali) gibidir.”⁵²⁰ âyetindeki “الصَّيِّبُ” kelimesinin “yağmur” manasına geldiğini belirten İbn Hişâm daha sonra bu kelimenin صَابٌ يَصُوبُ olarak mâzî ve muzârîsine yer vermiştir. السَّيِّدُ ve المَيْتُ kelimelerinin mâzî ve muzârîsinin de سَادَ يَسُودُ : مَاتَ يَمُوتُ، السَّيِّدُ : سَادَ يَسُودُ şeklinde geldiğini ifade eden İbn Hişâm, mezkûr kelimenin cemi‘inin صَيَّابٌ olduğunu belirtmiş, aynı zamanda bu kelimenin mâzî sigasıyla kullanımına şiirle örnek vermiştir.⁵²¹

2. Örnek:

* أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تُتْرَكُوا وَلَمَّا يَعْلَمِ اللَّهُ الَّذِينَ جَاهَدُوا مِنْكُمْ وَلَمْ يَتَّخِذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلَا رَسُولِهِ وَلَا الْمُؤْمِنِينَ وَلِجَنَّةٍ*
sizden, cihad edenleri ve Allah’tan, peygamberinden ve müminlerden başkasını sırdaş edinmeyenleri ortaya çıkarmadan kendi halinize bırakılacağınızı mı sandınız.”⁵²² âyetinde geçen “وَلِجَنَّةٍ” kelimesinin “sırdaş” manasına geldiğini belirten İbn Hişâm, bu kelimenin cemi‘inin وَلَا يَلِجُ، mâzî ve muzârîsinin de يَلِجُ وَجَّ olduğunu ifade etmiş, mâzî sigasıyla kullanımına âyetten örnek vermiştir.⁵²³ Garîb kelimenin âyetle tefsiri kısmında bu kelime üzerinde ayrıca durulacaktır.

3. Örnek:

İbn Hişâm, “وَلَقَدْ نَعْلَمُ أَنَّهُمْ يُلْقُونَ إِيمَانًا يُعَلِّمُهُ بَشَرٌ لِّسَانُ الَّذِي يُلْحِدُونَ إِلَيْهِ أَعْجَمِيٌّ وَهَذَا لِسَانٌ عَرَبِيٌّ مُبِينٌ*
olsun ki biz onların: “Kur’ân’ı ona bir insan öğretiyor” dediklerini biliyoruz. İma ettikleri kimsenin dili yabancısıdır. Bu Kur’ân ise gayet açık bir Arapça’dır.”⁵²⁴

⁵²⁰ Bakara, 2/19.

⁵²¹ Bkz. İbn Hişâm, I, 478.

⁵²² Tevbe, 9/16.

⁵²³ Bkz. İbn Hişâm, II, 462.

⁵²⁴ Nahl, 16/103.

âyetindeki “يُلْحِدُونَ إِلَيْهِ” ibaresini “ona meyl ederler” şeklinde manalandırmış ve mastarı olan الإِلْحَاد kelimesinin de “haktan meyl etmek” manasına geldiğini belirtmiştir. Ayrıca bu kelimenin ismi fâilinin içinde geçtiği bir şiiri de dile getirdiği görülmektedir.⁵²⁵

4. Örnek:

* تَبَّتْ يَدَا أَبِي هَبٍ وَتَبَّ *⁵²⁶ “Ebû Leheb’in elleri kurusun...” âyetindeki تَبَّتْ kelimesinin “ziyana uğradı” manasına geldiğini belirten İbn Hişâm, bu kelimenin mastarı olan التَّبَابُ kelimesine yer vermiş ve bunun da “hüsrân” manasına geldiğini ifade etmiştir.⁵²⁷

Garîb Kelimenin Benzer Kullanımlarından Faydalanması

Şu ana kadar İbn Hişâm’ın garîb kabul ettiği kelimeyi açıklarken uyguladığı genel metot üzerinde durduk. Bundan sonra ise kelimenin kullanımına getirdiği delilleri inceleyeceğiz. İbn Hişâm, garîb kelimeye mana verdikten sonra, onun kullanımına bazen âyetten, bazen hadisten, bazen sahâbe ve tâbiîn sözünden, bazen de şiirden deliller getirmiştir. Şimdi bunlara örnekler verelim.

Âyeti Delil Getirmesi

Müellif bazen âyette geçen garîb bir kelimeyi açıklamak için bu kelimenin aynı manada kullanıldığı başka bir âyete müracaat etmektedir.

1. Örnek:

İbn Hişâm’ın Bakara sûresi 89. âyette geçen يَسْتَفْتِحُونَ kelimesini A‘râf sûresi 89. âyetle tefsir ettiği görülmektedir: وَلَمَّا جَاءَهُمْ كِتَابٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ وَكَانُوا مِنْ قَبْلُ يَسْتَفْتِحُونَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا فَلَمَّا جَاءَهُمْ مَا عَرَفُوا كَفَرُوا بِهِ *⁵²⁵ “Ne zaman ki, onlara Allah katından, yanlarında bulunan (Tevrat)ı doğrulayıcı bir Kitap (Kur’ân) geldi, daha önce inkar edenlere karşı (fetih)

⁵²⁵ Bkz. İbn Hişâm, I, 361.

⁵²⁶ Mesed, 111/1.

⁵²⁷ İbn Hişâm, I, 326.

yardım isteyip dururlarken o bildikleri (Kur'ân) kendilerine gelince onu inkar ettiler.”⁵²⁸ İbn Hişâm âyette geçen “يستفتحون” kelimesinin “yardım istiyorlardı.” ve يتحاكمون “zorla hükmediyorlardı.” manalarına geldiğini ifade etmiş,⁵²⁹ رَبَّنَا افْتَحْ * يتحاكمون manasını “Ey Rabbimiz! Bizimle kavmimiz arasında gerçekte hükmet (feth et).”⁵³⁰ âyetiyle delillendirmiştir.⁵³¹ İbn Hişâm’dan önceki ve sonraki müfessirlere baktığımızda يستفتحون kelimesine يستتصرون manasının verildiğini, يتحاكمون manasını verenin olmadığını görüyoruz.⁵³² Taberî, “Ey Rabbimiz! Bizimle kavmimiz arasında gerçekte hükmet (feth et). Çünkü sen hükmedenlerin (fethedenlerin) en hayırlısıdır.” âyetindeki “aç” anlamına gelen افْتَحْ kelimesini, “hükmet” anlamına gelen احكم lafzı ile tefsir etmiştir.⁵³³

Dil bilimi sahasında meşhur olan isimlerden Râgıb el-İsfahânî de يستفتحون kelimesini يستتصرون ile açıklamış, burada “Muhammed’in (s.a.s.) gönderilmesiyle Allah’tan yardım istiyorlardı” manasının kastedildiğini belirtmiş, bununla beraber “الإستفتاح” kelimesini “fetih veya hüküm istemek” şeklinde açıklamıştır. İsfahânî, “fetih” kelimesinin manasını açıklarken pek çok âyete yer vermiş, Nasr sûresinin ilk âyetinde geçen “fetih” kelimesinin nusret, zafer, hüküm ve Allah’ın, ilimden insanlara nasib ettiği her şey anlamına geldiğini ifade etmiştir.⁵³⁴

⁵²⁸ Bakara, 2/89.

⁵²⁹ İbn Hişâm, I, 207.

⁵³⁰ A‘râf, 7/89.

⁵³¹ İbn Hişâm, I, 207.

⁵³² Mücâhid, I, 209; Mukâtil, I, 63; Taberî, *Câmi ‘u’l-beyân*, II, 332; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 326.

⁵³³ Taberî, *Câmi ‘u’l-beyân*, XII, 563.

⁵³⁴ er-Râgıb el-İsfahânî, Ebü’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal (ö. V./XI. Yüzyılın ilk çeyreği), *el-Müfredât fi ğaribi’l-Kur’ân*, tahk. Safvan Adnan ed-Dâvedî, Dimeşk-Beyrut: Dârü’l-kalem-Dârü’ş-Şâmiye, 1412/1991, I, 622.

Taberî **يَسْتَفْتِيحُونَ** kelimesine **يتحاكمون** manası vermese de başka âyetlerde geçen fetih kelimesine hüküm manası vermiştir. Ayrıca İsfahânî'nin verdiği anlam da İbn Hişâm'ınkiyle aynıdır. İbn Hişâm'ın **يَسْتَفْتِيحُونَ** kelimesine verdiği anlam kendisinden önceki müfessirlerden farklılık göstermiş, aynı zamanda sonraki müfessirler tarafından da tercih edilmemiştir. Her ne kadar İbn Hişâm'ın görüşü tercih edilmemişse de fetih kelimesine hüküm manasının verilmesi ve dilbilim sahasının önde gelen isimlerinden İsfahânî'nin de aynı manayı vermesi, İbn Hişâm'ın verdiği mananın isabetsiz olmadığına ve belki de İsfahânî'ye de tesir ettiğine delil olabilir. Böylece İbn Hişâm'ın tefsir sahasındaki orijinalitesi ortaya çıkmakta ve bahsi geçen müfessirlerden farklı olarak, Bakara sûresi 89. âyeti, A'râf sûresi 89. âyetle açıklaması da onun Kur'ân'a olan vukufiyetini göstermektedir.

2. Örnek:

Konuyla ilgili ikinci örnek, **فَلْيَدْعُ نَادِيَهُ*** “Haydi, taraftarlarını (kendi meclisini) çağırın.”⁵³⁵ âyetindeki **نَادِيَهُ** kelimesidir. İbn Hişâm, burada geçen **النَّادِي** kelimesinin “Kavmin kendisinde toplandığı ve işlerini karara bağladıkları meclis” anlamına geldiğini belirtmiş ve **وَأَحْسَنُ نَدِيًا***, **وَتَأْتُونَ فِي نَادِيكُمُ الْمُنْكَر*** “Meclislerinizde çirkin işler yaparsınız.”⁵³⁶, “meclisce daha güzel”⁵³⁷ âyetlerini, verdiği bu manaya delil getirmiştir. Ayrıca İbn Hişâm, burada “Meclisini çağırın.” cümlesinden muradın, “Meclisinin üyelerini çağırın.” olduğunu belirtmiş; buna Kur'ân'dan **وَاسْأَلِ الْقَرْيَةَ*** “Köyden sor.”⁵³⁸ âyetini misal vermiş, bunun “Köy halkından sor.” manasına geldiğini belirtmiştir.⁵³⁹

Taberî'ye göre de **النَّادِي** kelimesi meclis manasına gelmektedir. Ona göre bu lafızla

⁵³⁵ Alak, 96/17.

⁵³⁶ Ankebût, 29/29.

⁵³⁷ Meryem, 19/73.

⁵³⁸ Yûsuf, 12/82.

⁵³⁹ İbn Hişâm, I, 420-421.

tefsir eden Taberî, bu kelimeyi “başkasının sonuna dahil olan bir şey” şeklinde tanımlamış, âyette müşriklere sırdaş olunmasının kastedildiğini belirtmiştir. Allah, müşriklerden olan düşmanlarını, müminlerin dost edinmelerini bu âyetle yasaklamıştır.”⁵⁴⁶ İbn Kesîr de وَلِيَجَّةً kelimesinin sırdaş manasına geldiğini belirtmiştir.⁵⁴⁷

Bu örnekte de görüldüğü gibi İbn Hişâm, âyetteki bir kelimeyi açıklamak için başka bir âyetten istifade yolunu tercih etmiştir. Böylece âyetteki anlamı yine başka bir âyetle desteklemiştir. *Sîre*'de bunun başka örneklerine de rastlamak mümkündür.⁵⁴⁸ İbn Hişâm'ın bu yola başvurması, aynı zamanda onun Kur'ân'a bütüncül bakışının da bir göstergesidir.

Hadisi Delil Getirmesi

İbn Hişâm'ın âyetteki garip bir kelimeyi bazen de hadisle açıkladığı görülmektedir. Burada bunun örnekleri üzerinde duracağız.

1. Örnek:

İbn Hişâm, وَإِنَّا لَجَاعِلُونَ مَا عَلَيْهَا صَعِيدًا جُرُزًا* “Ve biz oradaki her şeyi mutlaka kupkuru bir toprak yapacağız.”⁵⁴⁹ âyetindeki “الصَّعِيدُ” kelimesinin yer manasına geldiğini, cemi'inin “صُعْدٌ” olduğunu belirttikten sonra diğer bir manasının yol olduğuna değinmiş, buna Hz. Peygamber'in (s.a.s.) إِيَّاكُمْ وَالْمَغُودَ عَلَى الصُّعَدَاتِ “Sizi yolların üzerinde oturmaktan sakındırırım.” hadisini delil getirmiştir.⁵⁵⁰

Taberî ve İbn Kesîr bu kelimeye “جُرُزًا” kelimesiyle beraber boş, ıssız çöl, kendisinde ağaç ve bitkinin olmadığı arazi olarak mana vermişlerdir.⁵⁵¹ İbn Kesîr bu manaya Secde

⁵⁴⁶ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, XIV, 163-164.

⁵⁴⁷ İbn Kesîr, *Tefsîr*, IV, 118.

⁵⁴⁸ Bkz. İbn Hişâm, I, 332; II, 151, 259, 462.

⁵⁴⁹ Kehf, 18/8.

⁵⁵⁰ İbn Hişâm, I, 285.

⁵⁵¹ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, XVII, 599-600; İbn Kesîr, *Tefsîr*, V, 137.

sûresi 27. âyeti⁵⁵² delil olarak getirirken⁵⁵³, İbn Hişâm bu iki müfessirden farklı olarak mezkûr kelimeye yol manası vermiş ve bunu bir hadisle delillendirmiştir.

2. Örnek:

İbn Hişâm, içerisinde geçtiği sûreye adını veren Kevser'in ne olduğunu Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hadisleriyle tefsir etmiş, ardından “الْكَوْثُرُ” kelimesinin manasını açıklamıştır. Bu konuda İbn Hişâm şu hadislere yer vermiştir:

“Enes b. Malik diyor ki: Resulullah (s.a.s.)’den dinledim. O’na denildi ki: Ya Resûlallah! Allah’ın sana verdiği Kevser nedir? O da şöyle buyurdu: San’a ile Eyke arası mesafe uzunluğunda bir nehirdir. Onun su kapları semanın yıldızlarının sayısı kadardır. Ona devenin boynu gibi boyunları olan kuşlar gelirler. Ömer b. el-Hattâb: Ya Resûlallah, onlar elbette güzeldirler, der. Hz. Peygamber de (s.a.s.): Onları yiyenler onlardan daha güzeldirler, buyurur.”⁵⁵⁴

Allah Resûlü başka bir hadisinde: “Kim ondan (Kevser’den) içerse asla bir daha susamaz.” buyurmuştur.⁵⁵⁵ Hz. Peygamber’in (s.a.s.) bu beyanında da Kevser’in bir diğer özelliği ortaya çıkmaktadır.

İbn Hişâm bu hadisleri nakletmekle beraber Arap şiirinden de örnekler vererek Kevser lafzının “büyük hayır, çok olan şey” anlamlarına geldiğini ve “الْكَبِيرُ” lafzından türediğini belirtmiştir. Hz. Peygamber’in (s.a.s.) hadislerine yer veren İbn Hişâm’ın Kevser’i cennette bir nehir şeklinde tefsir ettiğini söylememiz mümkündür.

Görüldüğü gibi mezkûr hadislerde Hz. Peygamber (s.a.s.), âyette geçen Kevser kelimesinin lügat manası üzerinde durmaktan ziyade onu tasvire yönelmiştir. Teferruatlı

⁵⁵² “Görmediler mi ki biz, kupkuru yerlere suyu ulaştırıyoruz da onunla gerek hayvanlarının gerekse kendilerinin yediği ekini çıkarıyoruz. Hâlâ ibret gözüyle bakmayacaklar mı?” Secde, 32/27.

⁵⁵³ İbn Kesîr, *Tefsîr*, V, 137.

⁵⁵⁴ İbn Hişâm, I, 362; Buhârî “Rikâk” 53, “Tefsîr” 108; Müslim “Salât” 53; İbn Mâce “Zühd” 39; Tirmizî “Tefsîr” 90.

⁵⁵⁵ İbn Hişâm, I, 362, 363; Buhârî “Rikâk” 53.

olarak yapılan bu tasvir, hem insan ruhunu okşamakta hem de Kevser'i görme ve ondan istifade etme konusunda merak ve ilgi uyandırmaktadır. Bu konuyla alakalı Hz. Peygamber'in (s.a.s.) daha pek çok hadisi vardır.⁵⁵⁶

Nitekim müfessirler de Kevser kelimesi üzerinde durmuş, onun ne olduğu ile ilgili çeşitli değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Mesela Taberî, Kevser'in anlamıyla ilgili farklı görüşlerin olduğunu belirtmiştir. İbn Ömer, İbn Abbâs, Hz. Âişe ve Enes b. Mâlik'e dayandırılan haberlere göre Kevser, Hz. Muhammed'e (s.a.s.) verilen cennetteki bir nehrin adıdır. Ebü'l-Âliye (ö. 90/709) ve Mücâhid bu fikre sahipken; Atâ, Kevser'in cennette bir havuz olduğunu belirtmiş, Saîd b. Cübeyr ve İkrime ise İbn Abbâs'a isnad edilen hadislere dayanarak onun "çok hayır" anlamına geldiğini ifade etmiştir. Kevser'in nübüvvet, Kur'ân, hikmet gibi manalara geldiğini belirtenler de vardır. Taberî, bu görüşlerin arasından, Kevser'in cennette Hz. Peygamber'e (s.a.s.) verilen bir nehir olduğu görüşünü tercih etmiştir. O da İbn Hişâm gibi Kevser kelimesini Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hadislerine dayanarak açıklamıştır.⁵⁵⁷ Aynı şekilde İbn Kesîr de Kevser'i açıklarken Hz. Peygamber'in (s.a.s.) pek çok hadisine yer vermiştir.⁵⁵⁸

Her iki müfessirin naklettiği rivayetler İbn Hişâm'ın naklettiği hadislerle metin olarak bire bir aynı olmasa da mana bakımından birbirine yakındır. Bu hadisler sened bakımından da farklılık arz etmektedir. Bununla beraber, İbn Hişâm ve mezkûr müfessirlerin Kevser'i aynı şekilde tefsir ettiğini söylemek mümkündür.

Sahâbe Sözüünü Delil Getirmesi

İbn Hişâm'ın, bazen de âyetteki garîb bir kelimeyi Kur'ân'ın nüzûlüne şahid olan, âyetlerin nüzûl sebeplerini bilen ve Hz. Peygamber'in (s.a.s.) rahle-i tedrisinden geçmiş olan sahâbilerin sözüyle açıkladığı görülmektedir. Aşağıda bunun bir örneğini vereceğiz.

İbn Hişâm, *إِنَّ شَجَرَةَ الرَّقُومِ * طَعَامُ الْأَنْبِيَاءِ * كَالْمُهَلِّ يَغْلِي فِي الْبُطُونِ * كَعَلْيِ الْحَمِيمِ ** "Şüphesiz zakkum ağacı,

⁵⁵⁶ Bkz. Buhârî, "Tefsîr" 108/1; Müslim, "Salât" 14, 53, "Fezâil" 9, "Tahâret" 12; Tirmizî, "Tefsîr" "Sûretü'l-Kevser" 90, "Kıyâmet" 15; Nesâî, "İftitâh" 21.

⁵⁵⁷ Detaylı bilgi için bkz. Taberî, *Câmi 'u l-beyân*, XXIV, 645-649.

⁵⁵⁸ İbn Kesîr, *Tefsîr*, VIII, 498-500.

günahkarların yemeğidir. O, maden eriyiği gibidir. Kaynar suyun kaynaması gibi karınlarda kaynar.”⁵⁵⁹ âyetindeki “maden eriyiği” manasına gelen “mühl” kelimesini açıklarken sahabeden İbn Mes‘ûd (r.a.) ve Ebû Bekr es-Sıddîk’ın (r.a.) açıklamalarına yer vermiştir. Abdullâh b. Mes‘ûd Kûfe valisi iken bir miktar gümüşün eritilmesini emretmiş ve eritilen gümüş birtakım renklere bürününce: “Şüphesiz ki mühle benzediğini gördüğünüz şeylerin en aşağı derecesi işte budur.” demiştir.

Ebû Bekr es-Sıddîk da (r.a.) ölüm vakti geldiği zaman, giyilmiş iki elbisenin yıkandıktan sonra getirilmesini ve kendisinin onunla kefenlenmesini emretmiş, bunun üzerine Hz. Âişe: “Babacığım! Allah seni onlardan müstağni kılmıştır. Bir kefen satın alsan ya!” demiştir. Hz. Ebû Bekr de cevaben “kefen mühl’e dönüşünceye kadar ancak bir müddet kalır” diyerek⁵⁶⁰ kısa zamanda kefenin eriyeceğine dikkat çekmiştir. Buna göre İbn Hişâm, âyette geçen garîb bir kelimeyi iki sahâbîden nakille açıklamıştır.

Sonraki müfessirlerden Taberî, aynı kelimeyi; “Şüphesiz meyvesi Cehennem’de kâfirin yemeği kılınan zakkum ağacı, kurşun, gümüş veya ateşte eritilen herhangi bir madde gibidir. O madde eritildiği zaman sıcaklığı çok şiddetlenir.” şeklinde açıklamıştır. Taberî de “mühl” kelimesini açıklarken sahâbîlerin açıklamalarına yer vermiştir. Meselâ İbn Abbâs’a dayandırdığı rivayetlerde, mühlün “yağın tortusu, yağın eriyiği” manalarına geldiğini belirten Taberî; İbn Mes‘ûd’un Beytü’l-mâl sorumlusu iken “mühl” için yaptığı açıklamayı da farklı rivayetlerle ele almıştır.⁵⁶¹ İbn Hişâm’ın naklettiği bu hadiseyi İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938),⁵⁶² Beğavî,⁵⁶³ İbn Atıyye (ö. 541/1147),⁵⁶⁴ İbn Âdil (ö. 880/1475),⁵⁶⁵ Süyûtî⁵⁶⁶ ve Şevkânî⁵⁶⁷ gibi müfessirler de tefsirlerinde değişik

⁵⁵⁹ Duhân, 44/43-46.

⁵⁶⁰ İbn Hişâm, I, 335-336.

⁵⁶¹ Taberî, *Câmi ‘u’l-beyân*, XXII, 43-45.

⁵⁶² İbn Ebî Hâtim, IX, 200.

⁵⁶³ Beğavî, V, 168.

⁵⁶⁴ İbn Atıyye, VI, 94.

⁵⁶⁵ İbn Âdil, Ebû Hafs Ömer b. Ali ed-Dimeşkî el-Hanbelî (ö. 880/1475), *el-Lübâb fî ulûmi’l-kitâb*, tahk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavviz, Beyrut: Dârü’l-ilmîyye, 1419/1997, XII, 477-478.

rivayetlerle aktarmışlardır. İbn Hişâm'ın mühl'ü açıklarken yer verdiği Hz. Ebû Bekr'in açıklamasına ise Kurtubî ve Âlûsî'nin tefsirlerinde rastlamaktayız.⁵⁶⁸ Zemahşerî mühl kelimesinin eriyen bakır için kullanıldığını, eriyen ve cesedden akan irin manasına da geldiğini belirtmiştir. O, bu manaları destekler mahiyette hem Hz. Ebû Bekr'in hem de İbn Mes'ûd'un sözlerini nakletmiştir.⁵⁶⁹ Lügatçılardan Cevherî (ö. 400/1009'dan önce); "mühl" kelimesinin yağ tortusu, maya ve irin gibi anlamlara geldiğini belirterek Hz. Ebû Bekr'in " Bu iki elbiseyle beni kefenleyin. Onlar ancak mühl ve toprağa aittir." sözüne yer vermiştir.⁵⁷⁰ Ebû Ubeyd (ö. 224/838) ise mühl kelimesinin Hz. Ebû Bekr'in hadisinde irin manasına geldiğini, bunun dışında kullanıldığı yerlerde ise eritilmiş maden anlamında olduğunu belirtmiştir. Buna delil olarak da İbn Mes'ûd'un mühl kelimesini anlatmak için gümüş eritmesini örnek göstermiştir.⁵⁷¹ Ezherî de (ö. 370/980) bu kelimenin açıklamasında aynı rivayetlere yer vermiştir.⁵⁷²

Görülmektedir ki İbn Hişâm, aktardığı konuyla ilgili âyetteki garîb kelimeyi, sahâbe sözüyle delillendirmiştir. Pekçok müfessir ve dilci de onun ileri sürdüğü bu delilleri, farklı isnatlarla mezkûr kelimenin izahında kullanmışlardır.

Tâbiîn Sözüne Delil Getirmesi

İbn Hişâm, bazen de âyetteki garîb kelimeyi, sahâbeden sonra Kur'ân'ı anlama hususunda önde gelen tâbiîn sözüyle açıklamaktadır.

Meselâ; *وَإِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ* * "Eğer onlar barışa yanaşırlarsa sen de yanaş ve

⁵⁶⁶ Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, VI, 360.

⁵⁶⁷ Şevkânî, IV, 388.

⁵⁶⁸ Kurtubî, X, 395; Âlûsî, XVIII, 477.

⁵⁶⁹ ez-Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî (ö. 538/1144), *el-Fâik fî ġarîbi'l-hadîs ve'l-eser*, tahk. Ali Muhammed el-Bicâvî, Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim, 2. Basım, Lübnan: Dârü'l-ma'rife, t.y., III, 395.

⁵⁷⁰ Cevherî, V, 1822.

⁵⁷¹ Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî (ö. 224/838), *Garîbü'l-hadîs*, tahk. Muhammed Abdülmüid Hân, 1. Basım, Haydarâbâd: Matbaatu dâireti'l-meârifî'l-Osmâniyye, 1384/1964, III, 217.

⁵⁷² el-Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevî (ö. 370/980), *Tehzîbü'l-luġa*, tahk. Muhammed Ivaz Mür'ib, 1. Basım, Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 2001, VI, 171.

Allah'a tevekkül et.”⁵⁷³ âyetindeki “سلم” kelimesini açıklayan İbn Hişâm; bunun sulh, barış manasına geldiğini belirtmiş ve buna *فَلَا تَهِنُوا وَتَدْعُوا إِلَى السَّلْمِ وَأَنْتُمْ الْأَعْلَوْنَ** “Sakın za’f göstermeyin. Üstün olduğunuz halde barışa çağırmayın.”⁵⁷⁴ âyetini delil olarak göstermiştir. İbn Hişâm, bu kelime hakkında tâbiinden Hasan el-Basrî’nin görüşüne de yer vermiş ve onun delil olarak getirdiği âyeti de nakletmiştir. Hasan el-Basrî’ye göre “Eğer onlar barışa yanaşırlarsa” âyeti, “İslâm’a yanaşırlarsa” demek olduğu gibi Kur’ân-ı Kerim’de geçen *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ادْخُلُوا فِي السِّلْمِ** “Ey iman eden kimseler, hepiniz silme dahil olunuz”⁵⁷⁵ âyetinde de kastolunan İslâm’dır.⁵⁷⁶

“Selm” kelimesinin “barış” anlamına geldiğini belirten Taberî de İbn Hişâm’la aynı anlamı vermiştir.⁵⁷⁷ “Ey iman eden kimseler, hepiniz silme dahil olunuz” âyetinin tefsirinde ise Taberî, “silm” kelimesinin manası hakkında ihtilaf olduğunu dile getirmiş ve bu kelimeye İslâm, barış ve taat gibi anlamların verildiğini belirtmiştir. Konuyla ilgili bütün rivayetleri nakleden Taberî, “silm” kelimesi için İslâm anlamını tercih etmiştir.⁵⁷⁸ İbn Kesîr de Taberî’yle aynı görüştedir.⁵⁷⁹

Görüldüğü üzere İbn Hişâm, tâbiinden konuyla ilgili rivayeti nakletmekle beraber kendisi bu görüşü tercih etmemiştir. Başta da belirtildiği gibi İbn Hişâm, “selm” kelimesine barış, sulh anlamı vermiştir. Nitekim Taberî ve İbn Kesîr de İbn Hişâm ile aynı fikirdedir. Aslında “Eğer onlar barışa meylederlerse sen de ona yaş ve Allah’a tevekkül et.” âyetindeki “selm” kelimesine “barış” veya “İslâm” manası vermek bir çelişki değildir. Zira İslâm, barış demektir. İslâmiyet, barışın tanımını tam olarak ortaya koyabilen bir dindir. Dolayısıyla bu âyet hakkındaki farklı fikirler, birbirine muhalif

⁵⁷³ Enfâl, 8/61.

⁵⁷⁴ Muhammed, 47/35.

⁵⁷⁵ Bakara, 2/208.

⁵⁷⁶ İbn Hişâm, I, 594.

⁵⁷⁷ Taberî, *Câmi ‘u’l-beyân*, XIV, 40.

⁵⁷⁸ Taberî, *Câmi ‘u’l-beyân*, IV, 251-254.

⁵⁷⁹ İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 565; IV, 83.

olmaktan ziyade muhtevaya zenginlik katmaktadır.

Şiirden Delil Getirmesi

İleride tefsir yöntemi açısından *es-Sîretü'n-nebeviyye*'yi incelerken, “Ayetleri Şiirle Tefsiri” başlığı altında, İbn Hişâm'ın, âyetlerin içindeki kelimeleri tefsirine yer verilecektir. Bu yüzden burada “Garîbü'l-Kur'ân” bağlamında birkaç misal üzerinde duracağız.

1. Örnek:

الله الصَّمَدُ “Allah, Samed'dir.”⁵⁸⁰ âyetindeki “الصَّمَدُ” kelimesine İbn Hişâm, “kendisine ihtiyaç duyulan ve sığınılan kimse” anlamı vermiş ve bu anlamı Hind binti Ma'bed b. Nadle'nin, öldürülen iki amcasına (Amr b. Mes'ûd ve Hâlid b. Nadle'ye) ağlarken, okuduğu şiir ile delillendirmiştir: *أَلَا بَكَرَ النَّاعِي بِحَيْرِي بَنِي أَسَدٍ ... يَعْمُرُونَ مَسْجِدَ وَالسَّيِّدِ الصَّمَدِ* “Haberiniz ola ki, Beni Esed'in iki hayırlısı olan Amr b. Mesûd ile kendisine sığınılan efendinin ölüm haberini veren kişi, erkenden geldi.”⁵⁸¹

2. Örnek:

İbn Hişâm, *هُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَالْهَدْيِ مَعْكُوفًا أَنْ يَبْلُغَ حَجَّهُ** “Onlar, inkâr edenler ve sizi Mescid-i Haram'ı ziyaretten ve (ibadet amacıyla) bekletilen kurbanlıkları yerlerine ulaşmaktan alıkoyanlardır.”⁵⁸² âyetinde geçen “الْمَعْكُوفُ” kelimesinin, hapsedilen manasına geldiğini belirtmiş, bu manayı te'yid için de A'sâ benî Kays b. Sa'lebe'nin şu şiirine yer vermiştir: *وَكَأَنَّ السُّمُوطَ عَكَفَهُ السِّلْكُ ... بَعْطُفِي جَيْدَاءَ أُمِّ عَزَالِ* “Sanki gerdanlığı, ceylanın annesinin boynunun yanlarına asılan, inci dizilen ip hapsetti.”⁵⁸³

⁵⁸⁰ İhlâs, 112/2.

⁵⁸¹ İbn Hişâm, I, 509.

⁵⁸² Feth, 48/25.

⁵⁸³ İbn Hişâm, II, 274.

3. Örnek:

“İki taraf فَلَمَّا تَرَأَتِ الْفُتَاتَانَ نَكَصَ عَلَى عَقَبَيْهِ وَقَالَ إِنِّي بَرِيءٌ مِنْكُمْ إِنِّي أَرَى مَا لَا تَرَوْنَ إِنِّي أَخَافُ اللَّهَ وَاللَّهُ شَدِيدُ الْعِقَابِ* (savaş alanında) yüz yüze gelince (şeytan) gerisin geriye dönüp “Ben sizden uzağım. Çünkü ben sizin görmediğiniz şeyler (melekler) görüyorum. Ben Allah’tan korkarım. Allah cezası çetin olmandır.” demişti.”⁵⁸⁴ âyetindeki “نَكَصَ” kelimesinin “döndü” manasına geldiğini belirten İbn Hişâm, bu manayı Evs b. Hacer’in şu şiiriyle desteklemektedir: “Güçlü bir ordunun نَكَصْتُمْ عَلَى أَعْقَابِكُمْ يَوْمَ جُنْتُمْ ... تُرْجَوْنَ أَنْفَالَ الْحَمِيسِ الْعَرْمَرَمِ” “Güçlü bir ordunun ganimetlerini sevketmeye geldiğiniz gün, topuklarınızın üzerine gerisin geriye dönüverdiniz.”⁵⁸⁵

Görüldüğü üzere İbn Hişâm, âyetteki garîb kelimeyi açıklarken önce kelimenin anlamını belirtmiş, sonra da verdiği anlamı te’yid eder mahiyette şiirlere yer vermiştir.

Hülasa, İbn Hişâm Hz. Peygamber’in (s.a.s.) hayatındaki olaylarla ilgili âyetleri ele alırken âyetlerde geçen ve manasının kapalı olduğunu düşündüğü kelimelere şiirden istişhâdda bulunmuştur. Onun âyetlerdeki garîb kelimeler için bu kadar yoğun olarak Arap şiirinden delil getirmesi, tarihin yanında Arap şiiri ve edebiyatına da ciddi bir şekilde vâkıf olduğunu göstermektedir.

Bu sebeptendir ki İbn Hişâm’ın Garîbü’l-Kur’ân konusundaki katkılarından istifade eden ve onu kaynak gösteren müfessirler de bulunmaktadır. Kurtubî, İbn Kesîr, Bikâî ve Elmalılı Hamdi Yazır gibi pek çok müfessir âyetlerdeki garîb kelimeleri açıklarken *es-Sîretü’n-nebeviyye*’ye müracaat etmiştir.⁵⁸⁶ Tespit edebildiğimiz kadarıyla İbn Hişâm, yüze yakın garîb kelimeyi bu anlamda açıklamış,⁵⁸⁷ hadiseleri aktarmaya verdiği önem

⁵⁸⁴ Enfâl, 8/48.

⁵⁸⁵ İbn Hişâm, I, 584.

⁵⁸⁶ Bkz. Kurtubî, X, 348, 349-351; İbn Kesîr, *Tefsîr*, VIII, 487; Bikâî, V, 153; VIII, 399; Elmalılı, IX, 454.

⁵⁸⁷ İbn Hişâm, I, 36, 55, 61, 71, 72-73, 202, 207, 231, 232, 250, 257, 258, 285, 286, 287, 291, 292, 293, 326, 329, 330, 332, 335, 361, 362, 437, 467, 471, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 485, 488, 490, 492, 495, 498, 500, 501, 507, 508, 509, 515, 516, 517, 584, 590, 591, 593; II, 92, 93, 98, 151, 167, 186, 210, 211, 213, 259, 274, 277, 461, 462, 464.

kadar, olaylarla ilgili âyetlerdeki kelimelerin anlamlarına da önem vermiştir.⁵⁸⁸

2.2.3. Nâsîh-Mensûh

Ulûmü'l-Kur'ân'ın önemli konularından “Nesh”, İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren, hakkında farklı görüşlerin ileri sürüldüğü bir konudur.

Nesh, lügatte yok etmek, gidermek, değiştirmek ve nakletmek gibi anlamlara gelir. İstılahta ise; şer'î bir hükmün, daha sonra gelen şer'î bir hükümle ortadan kaldırılmasına denir.⁵⁸⁹ Sonra gelip, hükmü kaldıran âyete nâsîh, hükmü kaldırılan âyete de mensûh adı verilir. Bu ilmin bilinmesiyle, hükmü yürürlükte olan âyetlerle, mensûh olup hükmüyle amel edilmeyecek âyetler birbirinden ayırd edilir.⁵⁹⁰

Kur'ân'da neshin varlığı Mûtezile'den bazı âlimler dışında ittifakla kabul edilen bir konudur.⁵⁹¹ Ancak konuyla ilgili âyetlerin sayısı hakkında bir ittifak söz konusu değildir. Bu sayı 500 ile 5 arasında değişmektedir.⁵⁹² Süyûtî mensûh olduğu belirtilen âyetleri tetkik ettikten sonra, bunların ancak 20'sinin mensûh olduğunu ifade etmiş⁵⁹³, Şah Veliyyullâh ed-Dihlevî de (ö. 1176/1762) bu sayıyı 5'e düşürmüştür.⁵⁹⁴

İbn Hişâm *Sîre*'nin sadece bir yerinde Kur'ân'daki nesh konusundan bahsetmiştir. Buna göre; savaş hükümleriyle ilgili nâzil olan Enfâl sûresi 65. âyette Allah Teâlâ: يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَرِّضِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى الْقِتَالِ إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عِشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتِينَ وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِئَةٌ يَغْلِبُوا أَلْفًا مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَّا يَفْقَهُونَ* “Ey Peygamber! Müminleri savaşa teşvik et. Eğer içinizde sabırlı yirmi kişi bulunursa iki yüz kişiye galip gelir. Eğer içinizde (sabırlı) yüz kişi bulunursa inkâr

⁵⁸⁸ Bkz. Cerrahoğlu, “İbn Hişâm ve Sîresindeki Garibü'l-Kur'ân'ı”, s. 1-29.

⁵⁸⁹ Cürçânî, s. 240; Ayrıca bkz. Zerkeşî, II, 29; Süyûtî, *el-İtkân*, III, 66-67; Zürcânî, II, 175, 176; Bkz. Zeyd, Mustafa, *en-Nesh fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, y.y: Dârü'l-vefâ, 1407/1987, I, 55-62.

⁵⁹⁰ Çetin, Abdurrahman, *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*, İstanbul: Dergâh yay., 1. Basım, 1982, s. 261.

⁵⁹¹ Doğrul, Ömer Rıza (ö. 1371/1952), *Tanrı Buyruğu*, İstanbul: Ahmet Halit Kitabevi, 1947, I, 49-54; Çetin, Abdurrahman, “Nesih”, *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 2006, XXXII, 580.

⁵⁹² Doğrul, I, 52.

⁵⁹³ Süyûtî, *el-İtkân*, III, 77.

⁵⁹⁴ Doğrul, I, 52.

edenlerden bin kişiye galip gelir. Çünkü onlar anlamayan bir kavimdir.” buyurmuştur. İbn Hişâm, İbn İshâk’tan rivayet ettiği haberde Abdullâh b. Abbâs’ın, bu âyet nâzil olduğunda buradaki hükmün Müslümanlara ağır geldiğini; yirmi kişinin iki yüz kişi ile yüz kişinin de bin kişi ile savaşmalarını çok gördüklerini belirtmiştir. Bunun üzerine Allah Teâlâ, sayıyı indirmiş ve böylece bu âyeti *الآن خَفَّفَ اللَّهُ عَنْكُمْ وَعَلِمَ أَنَّ فِيكُمْ ضَعْفًا فَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ* * *مِئَةٌ صَابِرَةٌ يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِ وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ أَلْفٌ يَغْلِبُوا أَلْفَيْنِ بِإِذْنِ اللَّهِ وَاللَّهُ مَعَ الصَّابِرِينَ* “Şimdi ise Allah yükünüzü hafifletti ve sizde muhakkak bir za’f olduğunu bildi. Eğer içinizde sabırlı yüz kişi olursa iki yüz kişiye galip gelir. Eğer içinizde (sabırlı) bin kişi olursa Allah’ın izniyle iki bin kişiye galip gelir. Allah sabredenlerle beraberdir.”⁵⁹⁵ âyetiyle neshetmiştir.⁵⁹⁶

Anlaşıldığı kadarıyla İbn Hişâm, eserinin bir yerinde nesh konusuna değinmiş ve konunun akışı içerisinde, inen bir âyetin hükmünün, sonra inen bir âyetle kaldırılmış olduğunu ifade etmiştir. Onun nesh edildiğini belirttiği âyet, Kur’ân’da neshi kabul edenlerin bahsettiği mensûh âyetlerin⁵⁹⁷ içerisinde yer almaktadır. Buradan hareketle, İbn Hişâm’ın neshi kabul ettiğini söyleyebiliriz.

2.2.4. Muhkem-Müteşâbih

Kendisiyle neyin kastedildiği anlaşılabilir derecede açık olan, nazım ve telifi itibariyle herhangi bir ihtilafa yol açmayan ve tek bir anlama delalet eden âyet “muhkem” lafzıyla ifade edilirken, manaları bilinemeyen yahut herhangi bir sebeple anlamlarında kapalılık olan ya da birden çok mana ihtimali olup, bu manalardan birisini tercihte zorluk bulunan âyet, kelime veya harfler “müteşâbih” olarak

⁵⁹⁵ Enfâl, 8/66.

⁵⁹⁶ İbn Hişâm, I, 594-595.

⁵⁹⁷ Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî (ö. 224/838), *en-Nâsîh ve'l-mensûh fi'l-Kur'âni'l-azîz vemâ fihi mine'l-ferâizi ve's-sünen*, tahk. Muhammed b. Sâlih el-Müdeyfir, Riyad: Mektebetü'r-rüşd/şirketü'r-Riyad, 1418/1997, s.193; İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd el-Endelüsî el-Kurtubî (ö. 456/1064), *en-Nâsîh ve'l-mensûh fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, tahk. Abdülgaflâr Süleymân el- Bündârî, 1. Basım, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1406/1986, s. 39; İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 597/1201), *Nevâsihu'l-Kur'ân (Nâsihu'l-Kur'ân ve mensûhuhû)*, tahk. Ebû Abdillâh el-Âmilî es-Selefi ed-Dânî b. Münîr, 1. Basım, Beyrut: Şirketü ebnâi Şerifi'l-Ensârî, 1422/2001, s. 150.

nitelendirilmiştir.⁵⁹⁸

Kur'ân'da hem muhkem hem de müteşâbih kelimeleri farklı bağlamlarda geçmekte olup, yerine göre farklı anlamlara gelmektedir. Kur'ân'ın tamamının muhkem olduğu ifade edilen âyette şöyle beyan edilir: *الر كِتَابٌ أُخْكِمَتْ آيَاتُهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ خَبِيرٍ** “Elif lâm râ, (bu) öyle bir kitaptır ki âyetleri, hikmet sahibi ve her şeyden haberi olan (Allah) tarafından muhkem kılınmış sonra da güzelce açıklanmıştır.”⁵⁹⁹

Kur'ân'ın tamamının müteşâbih olduğu beyan edilen âyette ise şöyle buyurulmaktadır: *اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُتَشَابِهًا** “Allah sözün en güzelini (Kur'ân'ı) müteşâbih bir kitap halinde indirdi.”⁶⁰⁰

Âl-i İmrân sûresi 7. âyet ise Kur'ân'daki âyetlerin bir kısmının muhkem, bir kısmının ise müteşâbih olduğunu bildirmektedir: *هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخْرَى** “Habibim sana kitabı indiren O'dur. Ondan bir kısım âyetler muhkemdir ki, bunlar kitabın anası (temeli)dir. Diğer bir kısmı da müteşâbihlerdir.”

Mezkûr âyetler arasında zahiren bir çelişki gözükse de aslında herhangi bir tenakuz söz konusu değildir. Çünkü Hûd sûresi 1. âyetteki muhkem kelimesi sağlam, lafız ve manasında zayıflığın olmadığı,⁶⁰¹ pek çok hikmet içeren,⁶⁰² nazım ve icâz bakımından mükemmel⁶⁰³ ve lafız ve mana açısından âyetler arasında herhangi bir bozukluk ve zıtlığın olmadığı⁶⁰⁴ manalarına gelmektedir. Zümer sûresi 23. âyette Kur'ân'ın tamamının müteşâbih oluşundan maksat; âyetlerin belâğat, fesâhat ve i'câz bakımından

⁵⁹⁸ Bkz. Zerkeşî, II, 68-70; Zürcânî, II, 270-275.

⁵⁹⁹ Hûd, 11/1.

⁶⁰⁰ Zümer, 39/23.

⁶⁰¹ es-Sâlih, Subhi (ö. 1407/1986), *Mebâhis fi ulûmi 'l-Kur'ân*, y.y., Dârü'l-ilm li'l-melâyîn, 2000, s. 281.

⁶⁰² Elmalılı, IV, 513.

⁶⁰³ Sâlih, s. 281.

⁶⁰⁴ Zürcânî, II, 271.

birbirine benzemesi⁶⁰⁵ ve birbirini tasdik etmesidir.⁶⁰⁶ Âl-i İmrân sûresi 7. âyet ise bazı Kur'ân âyetlerinin muhkem, bazılarının da müteşâbih olduğunu beyan etmektedir.⁶⁰⁷ Buna göre; Hûd, 11/1 ve Zümer 39/25 ayetlerinde muhkem ve müteşâbih kelimeleri lugat anlamında, Âl-i İmrân 3/7 ayetinde ise ıstılâh anlamında kullanılmıştır.

İbn Hişâm, Âl-i İmrân sûresi 7. âyetle ilgili olarak iki sebab-i nüzûle yer vermektedir.

Birincisine göre; Yahudilerden Ebû Yâsir b. Ahtab, Hz. Peygamber'den (s.a.s.) ^{الم} ذَلِكْ "Bu öyle bir kitaptır ki, onda asla şüphe yoktur" âyetini işitmiş ve bunu kardeşi Huyey b. Ahtab'ın da içinde bulunduğu Yahudi bir topluluğa iletmiştir. Onlar da bu haber üzerine Hz. Peygamber'in (s.a.s.) yanına gitmişler ve kendisine bu âyeti okuyup okumadığını sormuşlardır. Hz. Peygamber (s.a.s.) okuduğunu belirtince, onu Cebrail mi getirdi sorusunu yöneltip, ondan evet cevabını alınca "Muhakkak ki Allah senden önce Peygamberler gönderdi, ama onun, senin dışında saltanatının müddetinin ve ümmetinin rızkının ne kadar olduğunu açıkladığı başka bir peygamber bilmiyoruz" demişlerdir. Huyey b. Ahtab beraberindekilere dönerek: "Elif birdir. Lâm otuzdur. Mîm kırktır. Bunlar yetmiş bir senedir. Saltanatının müddeti ve ümmetinin rızkı yetmiş bir sene olan bir dine girer misiniz?" demiş, sonra Allah Resûlüne dönüp "Ya Muhammed! Bununla beraber başkası var mıdır?" diye sormuştur. Hz. Peygamber de (s.a.s.) ^{المص} olduğunu söyleyince, bunların daha ağır ve daha uzun olduğunu belirten Huyey b. Ahtab, "elif bir, lâm otuz, mîm kırk, sâd doksandır. Bunlar yüz altmış bir senedir. Bununla beraber başkası var mıdır ey Muhammed?" demiş, Hz. Peygamber (s.a.s.) ^{الر} olduğunu belirtmiştir. Bunların daha ağır ve uzun olduğunu ifade eden Huyey, elifin bir, lâmin otuz, rânın ikiyüz, toplam iki yüz otuz bir ettiğini ve bununla beraber başkasının

⁶⁰⁵ İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî (ö. 728/1328), *Mecmû'u'l-fetâvâ*, tahk. Abdurrahmân b. Muhammed b. Kasım, Suudi Arabistan: Mecmeu'l-melek, 1416/1995, XIV, 407; eş-Şâtibî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ el-Lahmî (ö. 790/1388), *el-Muvâfakât*, tahk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âlü Selmân, y.y.: Dâru b. Affan, 1417/1997, III, 308.

⁶⁰⁶ İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, XVII, 384; Şâtibî, III, 308.

⁶⁰⁷ Zürcânî, II, 271.

olup olmadığını sormuştur. Resûlullah (s.a.s.) المر olduğunu belirtince Huyey, “elif bir, lâm otuz, mîm kırk, râ ikiyüzdür. Bu iki yüz yetmiş bir senedir. Ey Muhammed! Senin işin bize karışık görünüyor. Bilmiyoruz sana çok mu verildi, az mı verildi.” demiştir. Hz. Peygamber’in (s.a.s.) yanından ayrılan bu Yahudi topluluk, kendi aralarında konuşmaya devam ederken Ebû Yâsir, onlara bunların hepsinin toplamının, yani yedi yüz otuz dört senenin verilmiş olabileceğini söyleyince, onlar da “onun durumu bize şüpheli görünüyor” demişlerdir. İşte bu olay üzerine مِنْهُ آيَاتٌ مُّحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخْرُ * مُتَشَابِهَاتٌ “Ondan bir kısım âyetler muhkemdir ki, bunlar kitabın anası (temeli)dir. Diğer bir kısmı da müteşâbihlerdir.”⁶⁰⁸ âyeti nâzil olmuştur.⁶⁰⁹

İkinci rivayete göre ise Necran’dan Hıristiyan bir heyet Hz. Muhammed’in (s.a.s.) yanına gelmiş ve kendisiyle görüşmüştür. Bu görüşmede kendi inançlarını ve bunların delillerini Hz. Peygamber’e (s.a.s.) sunmuşlardır. Hz. İsa’nın dini üzere olduklarını bildiren Necran Heyeti, bazılarının “İsa Allah’dır.”, bazılarının “O Allah’ın oğludur.”, bazılarının da “O için üçüncüsüdür.” dediğini dile getirmişlerdir. Hz. İsa’nın Allah olduğuna delil olarak ölülerini diriltmesini, hastaları iyileştirmesini, gaybdan haber vermesini, çamurdan kuş suretinde mahlûk yapıp içine üfleyince onun kuş oluvermesini göstermişlerdir. Hâlbuki bunların hepsi Allah Teâlâ’nın emriyledir. Zira Meryem sûresi 21. âyette “Onu insanlara bir mûcize kılmak için böyle takdir ettik.” buyurulmuştur. Onlar, Hz. İsa’nın Allah’ın oğlu olduğunu, onun bilinen bir babasının olmaması ve beşikteyken konuşmasıyla delillendirmişler, Allah’ın “yaptık, ettik, halkettik, kaza ettik” gibi ifadelerini de Hz. İsa’nın için üçüncüsü olduğuna delil getirmişlerdir. Yani Allah’ın bu fiilleri Meryem ve İsa ile beraber yaptığına hükmetmişlerdir. Hz. Peygamber (s.a.s.), onlardan Müslüman olmalarını istemiştir. Onlar, kendilerinin ondan evvel Müslüman olduklarını söyleyince Hz. Peygamber (s.a.s.), onlara yalan konuştuklarını, Allah’a çocuk isnad etmelerinin, haça ibadet etmelerinin ve domuz yemelerinin onları İslâm’dan men ettiğini belirtmiştir. Bunun üzerine onlar, Allah

⁶⁰⁸ Âl-i İmrân, 3/7.

⁶⁰⁹ İbn Hişâm, I, 488-489.

Resûlü'ne “Ey Muhammed! Öyleyse onun babası kimdir? sorusunu yöneltince Hz. Peygamber (s.a.s.) susmuş ve cevap vermemiştir. Bunun üzerine Allah Teâlâ, Âl-i İmrân sûresinin başından seksen küsur âyeti, bu konuyla alakalı inzal buyurmuştur. هُوَ

الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ *

O, sana Kitab'ı indirendir. Onun (Kur'ân'ın) bazı âyetleri muhkemdir, onlar kitabın anasıdır. Diğerleri de müteşâbihdir. Kalplerinde bir eğrilik olanlar, fitne çıkarmak ve onun olmadık yorumlarını yapmak için müteşâbih âyetlerinin ardına düşerler. Oysa onun gerçek manasını ancak Allah bilir. İlimde derinleşmiş olanlar: ‘O’na inandık, hepsi Rabbimiz katındandır.’ derler. (Bu inceliği) ancak akıl sahipleri düşünüp anlarlar.’⁶¹⁰ âyeti de bu âyetlerin içerisinde. ⁶¹¹ Mezkûr âyet için iki sebep-i nüzûlden bahseden İbn Hişâm, bu rivayetleri İbn İshâk’tan nakletmiştir. ⁶¹² İbn İshâk bu âyetin nüzûl sebebi hakkında iki rivayet olduğunu, doğrusunu Allah’ın bildiğini ifade etmiş ve yukarda bahsi geçen iki rivayet arasında herhangi bir tercihte bulunmamıştır. ⁶¹³

İbn Hişâm, İbn İshâk’tan nakille ilgili âyet bağlamında açıklamalar yapmış, âyetteki muhkem ve müteşâbihin anlamlarıyla ilgili değerlendirmelerde bulunmuştur. Buna göre muhkem âyetlerde Allah’ın hücceti, kulların korunması, hasımların ve batılın defî olduğu gibi; onlarda konuldukları manadan bir sapma ve tahrif söz konusu değildir, demiştir. Müteşâbihler için ise tasrif (farklı mana algısı) ve tahrif bulunduğunu, Allah’ın onlarla kullarını imtihan ettiğini vurgulamıştır. Helaller ve haramlar hakkında imtihana tâbi tutulan kullar, müteşâbihleri batıla dönüştürme ve tahrif etme konusunda da imtihanadırlar. Hidayetten sapma eğiliminde olanlar onun müteşâbih olanına, yani farklı şekillerde anlaşılabilen âyetlerine tâbi olurlar. Böylece bidat olarak ortaya koydukları ve ihdas ettikleri şeyleri onunla tasdik ettirip kendilerine bir hüccet oluştururlar. Onlar sırf fitne aramak ve onun teviline yeltenmek için onun müteşâbih

⁶¹⁰ Âl-i İmrân, 3/7.

⁶¹¹ İbn Hişâm, I, 510-513.

⁶¹² İbn Hişâm, I, 488-489, 510-513.

⁶¹³ İbn Hişâm, I, 489.

olanına tâbi olurlar. Biz yarattık, biz kaza ettik sözlerinde olduğu gibi... “Hâlbuki onun tevilini Allah’tan başkası bilemez. İlimde yüksek payeye erenler ise: Biz O’na inandık. Hepsi Rabbimiz katındandır, derler.” Tek olan ve tek Rab’den gelen bir sözde nasıl çelişki olabilir? Bu sebepten dolaydır ki, ilimde derinleşmiş olanlar müteşâbihin tevilini muhkemden bildiklerine hamletmişlerdir. Kitap da zaten onların bu sözünü teyit etmektedir. Onun âyetleri birbirini tasdik etmiş, delil onunla yerini bulmuş, müteşâbihi anlayamamaktaki özür ortadan kalkmış, batıl zail olmuş ve küfre galip gelinmiştir.⁶¹⁴

İbn Hişâm’ın muhkem ve müteşâbih konusuyla alakalı mezkûr âyetin tefsirinde konuyu bu şekilde ele aldığı görülmektedir. Muhkemi açık ve tek bir tevil olan lafız şeklinde ifade eden İbn Hişâm’ın⁶¹⁵ bu açıklamalarından, müteşâbihi ancak Allah’ın bildiği, ilimde derinleşmiş olanların ise müteşâbihi muhkeme irca etmek suretiyle anlayabileceği düşüncesinde olduğu anlaşılmaktadır. İbn Hişâm’ın muhkem-müteşâbih konusunda İbn İshâk’tan yapmış olduğu bu nakil, İbn Kesîr tarafından da takdir görmüş ve bu konuda yapılan açıklamaların en güzeli olarak nitelendirilmiştir.⁶¹⁶ İbn Hişâm, bu değerli bilgiyi İbn İshâk’tan nakletmekle ilim dünyası için mazi ve müstakbel arasında bir köprü vazifesi görmüştür. Muhkem-müteşâbih konusuna bu denli geniş yer vermesi ve konuyla ilgili tarihî rivayetleri detaylıca aktarması, tefsir açısından eserine büyük önem kazandırmıştır.

2.2.5. İ‘câzü’l-Kur’ân

İ‘câz, “aczin ortaya çıkarılması” demektir. Acz ise “bir şeyi yapmaya güç yetirememek” manasında, kudretin zıttıdır.⁶¹⁷ Bu fiilin if‘âl vezninden gelen “mûcize” lafzı ism-i fâil olup, âciz bırakan demektir. Kelimenin çoğulu “mûcizât”dır.⁶¹⁸ Istilâhta ise mûcize: “Peygamberlik iddiası esnasında, kendisiyle Allâh’ın elçisi olduğunu iddiâ eden zâtın,

⁶¹⁴ İbn Hişâm, I, 513.

⁶¹⁵ İbn Hişâm, I, 513.

⁶¹⁶ İbn Kesîr, *Tefsîr*, III, 7-8.

⁶¹⁷ Kattân, s. 265.

⁶¹⁸ Fîrûzâbâdî, s. 516.

doğruluğunu ispat etmesi kastedilen ve hayra, saâdete vesile olan hârikulâde bir iştir.”⁶¹⁹

“İ‘câzü’l-Kur’ân” kavramı ise Hz. Peygamber’in (s.a.s.) ebedî mûcizesi olan Kur’ân’ın, kendisine muaraza etmede insanların aczini ortaya çıkararak Resûlullâh’ın risâlet davasını tasdik etmesi anlamına gelir. Yani Kur’ân, Hz. Peygamber’in (s.a.s.) bir mûcizesi olarak bütün insanları kendi benzerini getirmekten âciz bırakmış ve onun risâlet davasını güçlendirmiştir.⁶²⁰

Hz. Muhammed (s.a.s.), “Her peygambere ümmetinin imanına vesile olan bir mûcize verilmiştir. Bana verilen mûcize ise Allah’ın gönderdiği vahydir. Bundan dolayı en çok tâbiî (uyulanı) olan peygamber olacağımı umuyorum.”⁶²¹ hadîsiyle Kur’ân’ın mûcize oluşuna dikkat çekmiştir. Hz. Peygamber’in (s.a.s.) gösterdiği mûcizelerle, diğer peygamberlerin gösterdiği mûcizeler farklılık arz eder. Meselâ önceki peygamberlerin mûcizeleri geçici ve hissî iken, Hz. Peygamber’in (s.a.s.) mûcizeleri çoğunlukla sürekli ve aklîdir. Allah Resûlü’nün en büyük ve dâimî mûcizesi Kur’ân’dır. Muhataplarını kendisine benzer bir eser getirmekten âciz bırakan Kur’ân’ın hükmü, kıyamete kadar câridir.⁶²²

Bir peygamber gönderildiğinde hangi mesele revaçta ise verilen mûcize genellikle o cinsten olmuştur. Her peygambere kendi zamanının kültür ve fikir yapısına göre mûcize verilmiştir ki, daha etkili ve güçlü olsun. Aynı zamanda doğruluğu kanıtlanabilsin.⁶²³ Meselâ Hz. Mûsâ’nın zamanında sihir yaygın olduğu için, gösterdiği mûcizeler de bu alandadır.⁶²⁴ Hz. Mûsâ’dan sonra ise felsefe yaygınlaşıp sebepler ön plana çıktığı için bu dönemde gelen peygamberlerin gösterdiği mûcizeler, esbâb-müsebbep perdesini yırtacak cinsten olmuştur. Hz. Süleymân’ın karınca ve kuş gibi hayvanlarla konuşması,

⁶¹⁹ Cürcânî, s. 219.

⁶²⁰ Kattân, s. 265.

⁶²¹ Buhârî, “Fedâilü’l-Kur’ân” 1.

⁶²² Bkz. Süyûtî, *el-İtkân*, IV, 3; Bulut, Halil İbrahim, “Mûcize”, *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 2005, XXX, 350-351.

⁶²³ Bkz. Bulut, Halil İbrahim, *DİA*, XXX, 351; Bulut, Zübeyir, “Peygamberleri Tasdik Aracı Olarak Mucizeler”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, c. 3, Sayı: 5, s. 11.

⁶²⁴ Bkz. Tâhâ, 20/65-70.

kuşların ve cinlerin onun emrine verilmesi,⁶²⁵ tıp ve felsefenin rağbet gördüğü bir dönemde Hz. İsa'nın bu alanda göstermiş olduğu mucizeleri,⁶²⁶ herşeyin sebeplerden meydana geldiği düşüncesini yok edip, sebepleri yaratanın ve onlara hükmedenin Allah olduğunu isbat edecek niteliktedir. İsa'nın (a.s.) babasız olarak dünyaya gelişi ve beşikteyken konuşması bile en başta bu kabilden sayılabilecek mucizelerdendir.⁶²⁷ Hz. Muhammed (s.a.s.), peygamber olarak gönderildiğinde ise edebiyatın, toplum hayatında büyük bir önemi bulunmaktadır. Fesâhat, belâğât, şiir, hitâbet ve kâhinlik o dönemde ziyadesiyle dikkat çeken ve rağbet gören işlerdir. Bu sebeple Allah Teâlâ, Resûlüne bilhassa bunlarla ilgili mucizeler vermiş, ona nâzil olan Kur'an, muarızlarını aciz bırakmış, edebiyat sahasında en önde gelen ediplerin ve şairlerin hayranlığını kazanmış ve onun bir benzerini asla getiremeyeceklerini anlamalarını sağlamıştır.⁶²⁸

Kur'an'ın ilâhî menşeli olduğunu kabullenmek istemeyenler ona sihir, şiir, esâtîrû'l-evvelîn (öncekilerin efsaneleri) gibi yakıştırmalar yapmış⁶²⁹ ve hakikatin böyle olmadığını bile bile onu gözden düşürmeye çalışmışlardır.⁶³⁰ Fakat Allah (c.c.), Kur'an âyetleriyle bu gibi insanlara meydan okuyarak, Kur'an'dan daha üstün bir kitap getirmelerini istemiş,⁶³¹ buna karşılık gelmeyince Kur'an'ın bir benzerini ortaya koymalarını teklif etmiştir.⁶³² Buna güç yetiremedikleri takdirde ise onun on sûresini,⁶³³ buna da güç yetiremeyince bir sûresini getirmelerini⁶³⁴ isteyerek tehdâde bulunmuştur. Kur'an'daki bu meydan okumalara karşı herhangi bir muarız, Kur'an'ın bir benzerini ya

⁶²⁵ Bkz. Neml, 27/16-44, Sebe', 34/12-14.

⁶²⁶ Bkz. Âl-i İmrân, 3/49.

⁶²⁷ Ebû Zehra, Muhammed b. Ahmed b. Mustafa (ö. 1394/1974), *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, y.y.: Dârü'l-fikri'l-Arabî, t.y., s. 293-294; Müslim, Mustafa, *Mebâhis fî i'câzi'l-Kur'an*, Dimeşk, Dârü'l-kalem, 1426/2005, s. 26-29.

⁶²⁸ Bkz. Zerkeşî, II, 90-91; Süyûtî, *el-İtkân*, IV, 6.

⁶²⁹ Zerkeşî, II, 91.

⁶³⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXIV, 25; İbn Kesîr, *Tefsîr*, VIII, 266, 267.

⁶³¹ Kasas, 28/49.

⁶³² İsrâ, 17/88.

⁶³³ Hûd, 11/13.

⁶³⁴ Yûnus, 10/38.

da onun bir sûresinin benzerini dahi getirememiştir. Getirmeye çalışanlar da gülünç duruma düşmüşlerdir.⁶³⁵

İbn Hişâm, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) müşriklerle ilişkisini anlatırken Kur'ân'ın i'câzıyla alakalı âyetlere yer vermiştir. Meselâ Bakara sûresinin başından 100. âyete kadar nâzil olan âyetlerin Yahudi âlimleri ve Evs ve Hazrec kabilesinin münafıkları hakkında nâzil olduğunu belirten İbn Hişâm, bu âyetlerin arka planı, sebab-i nüzûlleri ve anlamları üzerinde durmuştur.⁶³⁶ Allah'ın müşriklere meydan okuduğu وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا

نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّثْلِهِ وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ* "Eğer kulumuza (Muhammed'e) indirdiğimiz (Kur'ân) hakkında şüphede iseniz, haydi onun benzeri bir sûre getirin ve eğer doğru söyleyenler iseniz, Allah'tan başka şahitlerinizi çağırın (ve bunu isbat edin)."⁶³⁷ âyetini dile getiren İbn Hişâm, âyetin geniş tefsirinden ziyade, eserinin özelliği açısından nüzûl ortamıyla ilgilenmiş, ilgili âyetlerin içeriğiyle değil de kim için ve hangi bağlamda indiği konusuna odaklanmıştır.⁶³⁸

Bu anlamda İbn Hişâm, Yahudiler ile Hz. Peygamber (s.a.s.) arasında geçen bir diyalogu aktarırken tehadî âyetlerinden birine daha yer vermiştir. Bu rivayete göre, Yahudilerden bir grup Allah Resûlü'nün yanına gelmiş ve Allah'tan geldiğini söylediği bu Kur'ân'ın hak olup olmadığını sormuş ve onu Tevrat gibi intizamlı, uygun görmediklerini ifade etmiştir. Hz. Peygamber (s.a.s.) bunun üzerine: "Vallâhi siz onun Allah tarafından olduğunu kesinlikle biliyorsunuz. Onun birtakım özelliklerini kendi kitaplarınızda yazılı olarak buluyorsunuz. Şayet insanlar ve cinler onun benzerini getirmek üzere toplansalar onu getiremezler." şeklinde cevap vermiştir. Yahudiler bu defa da Kur'ân'ı Hz. Peygamber'e (s.a.s.) insanların ve cinlerin öğretip öğretmediğini sormuş, Hz. Peygamber de (s.a.s.) tekrar Kur'ân'ın Allah tarafından indirildiğini,

⁶³⁵ Bkz. el-Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm el-Büstî (ö. 388/998), *Beyânü i'câzi'l-Kur'ân*, tahk. Muhammed Halefullah Ahmed ve Muhammed Zağlûl Sellâm, 3. Basım, Mısır: Dârü'l-meârif, 1976, s. 55.

⁶³⁶ Bkz. İbn Hişâm, I, 475-487.

⁶³⁷ Bakara, 2/23.

⁶³⁸ Bkz. İbn Hişâm, I, 479.

kendisinin Allah'ın resûlü olduğunu ve onların Kur'ân hakkındaki bilgiyi yazılı olarak Tevrat'ta bulduklarını belirtmiştir. Yahudiler bunun üzerine Allah'ın peygamber gönderdiği zaman dilediği şeyi yapabileceğini ve kendilerine gökten bir kitap indirmesini, aksi takdirde Kur'ân'ın bir benzerini getirebileceklerini dile getirmişler de bunun üzerine *قُلْ لَئِنِ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَالْجِنُّ عَلَىٰ أَنْ يَأْتُوا بِمِثْلِ هَذَا الْقُرْآنِ لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِ وَلَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِيرًا** “De ki: Andolsun, insanlar ve cinler bu Kur'ân'ın bir benzerini getirmek üzere toplansalar ve birbirlerine de destek olsalar, yine onun benzerini getiremezler.”⁶³⁹ âyeti nâzil olmuş ve Yahudilerin bu konuda asla başarılı olamayacakları beyân edilmiştir.⁶⁴⁰

Taberî de mezkûr âyetin nüzûl sebebinin bu hadise olduğunu belirtmiş ve bu rivayeti içerisinde İbn İshâk'ın bulunduğu isnad zinciriyle nakletmiştir.⁶⁴¹ İbn Kesîr ise İbn İshâk'ın bu haberini naklettikten sonra “Bu rivayete dikkat etmek gerekir. Çünkü bu sûre Mekkîdir. Konuları bütünüyle Kureyş'lileri muhatap alır. Yahudiler ise ancak Medine'de bu hitaba karşı yer almışlardır. Allah en iyisini bilendir.” demiştir.⁶⁴² Bazı müfessirler ise mezkûr âyetin tefsirinde bu nüzûl sebebine yer vermemiş, sadece Kur'ân'ın mu'ciz oluşu üzerinde durmuş ve onun benzerinin getirilemeyeceğini belirtmişlerdir.⁶⁴³

Aslında âyetin muhtevası ve tarihî seyri içerisindeki yerleri açısından bakıldığında İbn Hişâm'ın ve bu rivayeti nakledenlerin değil, İbn Kesîr'in bakışının daha doğru olduğu düşünülebilir. Fakat âyetin muhatabı kim olursa olsun, konusunun Kur'ân'a muhalif olanlara meydan okuma olduğu ortadadır. Bu âyet Kur'ân'ın bir benzerinin getirilemeyeceğini ifade eden tehadî âyetlerindedir.⁶⁴⁴ İbn Hişâm, gerek Bakara sûresi 23. âyete, gerek İsrâ sûresi 88. âyete yer vermek suretiyle Kur'ân'ın bu mücizevî yönüne dikkat çekmiştir. Tarihî olayların nakli sırasında bir yandan da ulûmü'l-

⁶³⁹ İsrâ, 17/88.

⁶⁴⁰ İbn Hişâm, I, 508.

⁶⁴¹ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, XVII, 548.

⁶⁴² İbn Kesîr, *Tefsîr*, V, 117.

⁶⁴³ Sa'lebî, VI, 132; Beğavî, IV, 160-161.

⁶⁴⁴ Zerkeşî, II, 110; Suyûtî, *el-İtkân*, II, 312; Zürcânî, I, 312-313.

Kur'ân'ın önemli konularından biri olan i'câzü'l-Kur'ân'a dair verilen bu bilgi, *es-Sîretü'n-nebeviyye*'nin tefsir ilmi açısından değer kazanmasına sebep olmuştur.

BÖLÜM 3: TEFSİR YÖNTEMİ AÇISINDAN ES-SÎRETÜ'N-NEBEVİYYE

İkinci bölümde Târîhu'l-Kur'ân ve Ulûmü'l-Kur'ân açısından elde ettiğimiz verilerin *es-Sîretü'n-nebeviyye*'ye tefsir açısından kazandırdığı değeri ortaya koymaya çalışmıştık. Bu bölümde ise İbn Hişâm'ın, âyetleri hangi yöntemle tefsir ettiğini ele alacağız.

3.1. Âyetleri Âyetle Tefsiri

Bilindiği gibi Kur'ân-ı Kerim'in anlaşılmasını sağlayan birinci kaynak, yine kendisidir. Kur'ân'daki bazı âyetlerde mücmel, mutlak ve mübhem bırakılan birtakım meseleler, başka âyetlerde açıklanmış; bazen de kısa olarak anlatılan konular başka yerlerde geniş bir şekilde ele alınmıştır.⁶⁴⁵ Bu da Kur'ân'ın kendisini açıkladığının bir delilidir. Zaten Yüce Allah, Kur'ân'ı Hz. Peygamber'e (s.a.s.) bizzat kendisinin açıklayacağını إِنَّ عَلَيْنَا *
**Şüphesiz onu (Kur'ân'ı) toplamak ve okumak bize aittir. O halde, biz onu okuduğumuz zaman, onun okunuşuna uy. Sonra onu açıklamak da bize aittir.*"⁶⁴⁶ âyetiyle beyan etmiştir. Elmalılı Hamdi Yazır bu âyeti tefsir ederken, ihtiyaç duyulduğunda beyan üsluplarından biriyle maksadı açıklayıp izah etmenin Allah'a ait olduğunu ve Kur'ân âyetlerinin pek çoğunun birbirini açıkladığını belirtmiştir.⁶⁴⁷

Meselâ Maide sûresi 1. âyette: أَحَلَّتْ لَكُمْ بَهِيمَةَ الْأَنْعَامِ إِلَّا مَا يُنْتَلَىٰ عَلَيْكُمْ * "Okunacak (bildirilecek) olanların dışındaki hayvanlar size helâl kılındı" buyurulmakta, fakat haram kılınan hayvanların neler olduğu belirtilmemektedir. Surenin devamında حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالِدًا وَالْحَمَامُ *
**Leş, الخنزير وما أهل لغير الله به والمُنْحَنِفَةُ وَالْمَوْفُوذَةُ وَالْمُتَرَدِّيَةُ وَالنَّطِيحَةُ وَمَا أَكَلَ السَّبُعُ إِلَّا مَا ذَكَّيْتُمْ وَمَا ذُبِحَ عَلَى النَّصْبِ **

⁶⁴⁵ İbn Teymiyye, *Mukaddime*, s. 39; İbn Kesîr, I, 7 (İbn Kesîr'in Mukaddimesi); Zerkeşi, II, 175; Cerrahoğlu, İsmâil, *Tefsir Tarihi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 1988, I, 42; Gümüş, Sadreddin, *Kur'ân Tefsirinin Kaynakları*, İstanbul: Kayıhan Yay., 1990, s. 32-44.

⁶⁴⁶ Kıyâme, 75/17-19; Ayrıca bkz. Furkân, 25/33.

⁶⁴⁷ Elmalılı, VIII, 443.

kan, domuz eti, Allah'tan başkası adına boğazlanan, boğulmuş, (taş, ağaç vb. ile) vurulup öldürülmüş, yukarıdan yuvarlanıp ölmüş, boynuzlanıp ölmüş (hayvanlar ile) canavarların yediği hayvanlar -ölmeden yetişip kestikleriniz müstesna- dikili taşlar (putlar) üzerine boğazlanmış hayvanlar size haram kılındı.”⁶⁴⁸ âyetiyle haram kılınan hayvanlar tek tek açıklanmıştır.⁶⁴⁹ Görülmektedir ki, Kur’ân’ın bir yerinde mücmel olarak geçen bir âyet, başka bir âyetle tafsil edilmiştir.

Kur’ân’ın en doğru tefsiri elbetteki kendi içerisindeki bütünlüğü iledir. Zira âyetler birbiriyle sıkı irtibatlıdır. Bir bütün olarak bakılmadığında doğru anlaşılması bazen zorlaşır bazen de imkânsız hale gelir. Kur’ân’ın bir âyetini başka bir âyetle tefsir yöntemini ilk kullanan şüphesiz Hz. Peygamber’dir (s.a.s.). Meselâ الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ

الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ * “İman edip imanlarına zulüm bulaştırmayanlar var ya, işte korkudan emin olma onların hakkıdır, doğru yolda olanlar da onlardır.”⁶⁵⁰ âyeti inince, ashab endişelenmiş ve Resûlullah’a “İçimizde nefesine zulmetmeyen kim var?” sorusunu yöneltmişlerdir. Hz. Peygamber de (s.a.s.) onlara zannettikleri gibi olmadığını, buradaki zulmün şirk anlamına geldiğini Lokmân sûresi 13. âyete⁶⁵¹ dayanarak açıklamıştır.⁶⁵²

Hız. Peygamber’den (s.a.s.) sonra gelen müfessirler de Kur’ân âyetlerini tefsir ederken bu metoda başvurmuşlardır. Mesela Muhammed b. Ka’b el-Kurezî (ö. 108/726 [?]) İhlas sûresindeki اللَّهُ الصَّمَدُ * “Allah, sameddir.” lafzını, arkasından gelen مَّ يَلِدْ * وَمَمْ يُولَدْ * وَمَمْ يَكُنْ * “O’ndan çocuk olmamıştır (kimsenin babası değildir). Kendisi de doğmamıştır (kimsenin çocuğu değildir). O’nun hiçbir dengi yoktur.” âyetiyle tefsir

⁶⁴⁸ Mâide, 5/3.

⁶⁴⁹ Süyûtî, *el-İtkân*, III, 61.

⁶⁵⁰ En’âm, 6/82.

⁶⁵¹ يَا بَنِيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ * “Evladım sakın Allah’a eş, ortak uydurma! Çünkü şirk pek büyük bir zulümdür.” (Lokmân, 31/13).

⁶⁵² Buhârî, “İstîtâbetü’l-mürteddîn” “Mâ câe fi’l-müteevvilîn” 9; Müslim, “İman” “Sıdku’l-imân ve ihlâsuh” 56; Tirmizî, “Tefsîr” “Sûretü’l-En’âm” 7; Taberî, XI, 495; İbn Kesîr, *Tefsîr*, III, 294.

etmiştir.⁶⁵³ Tefsirlerde böyle pek çok örneğe rastlamak mümkündür. Âyetin âyetle tefsirine yer veren eserler, bu örnekleri de detaylı olarak ele almışlardır.⁶⁵⁴

İbn Hişâm da eserinde zaman zaman bu yöneme müracaat etmiştir. Bazen âyetlerde geçen bir kelimeyi başka bir âyetin manasıyla açıklamıştır ki, biz bu konuyu Garîbü'l-Kur'ân bahsinde incelemiştik. Bazen de konunun başka yönlerini ele alan âyetleri bir arada vermek suretiyle âyeti, diğer âyetlerle tefsir etmiş, târihî süreç içerisindeki konuyla ilgili âyeti belirttikten sonra onu te'yit eden veya açıklayan başka bir âyete yer vermiştir. *Sîre*'de bu türün ancak iki örneğini tespit edebildik.

1. Örnek:

İbn Hişâm, Yûsuf sûresindeki وَمَا يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُمْ بِاللَّهِ إِلَّا وَهُمْ مُشْرِكُونَ* "Onların çoğu Allah'a ancak ortak koşarak inanırlar."⁶⁵⁵ âyetindeki Arapların Allah'a ortak koşma meselesini, Nûh sûresinin 23. ve 24. âyetleriyle ilişkilendirmiştir.⁶⁵⁶

İbn Hişâm, bu âyetlere geçmeden önce İbn İshâk'ın, Arapların puta tapmalarının başlangıcı hakkındaki rivayetini aktarmaktadır. Buna göre; Mekke, İsmâiloğullarına artık yeterli gelmeyince, halk ister istemez Mekke dışına çıkmaya başlamıştır. Mekke dışına çıkanlar Kâbe'ye saygı sebebiyle oradaki taşlardan birini yanlarına alıp, gittikleri yerde bu taşı yere koyar ve sanki Kâbe'nin etrafında dönüyormuş gibi taşın etrafında dönerlerdi. Böylece beğendikleri taşlara tapma adeti başlamış ve zamanla eski dinlerini unutan İsmâiloğullarında, taşa tapma adeti iyice yerleşmiş oldu. Bu şekilde Araplar aslı tevhid olan dinlerini putperestlikle değiştirmiş oldular. Fakat Hz. İbrâhim'den bu yana devam eden Kâbe'ye saygı göstermek, tavafta bulunmak, hac ve umre amacıyla oraya gitmek, Arafat ve Müzdelife'de vakfe yapmak, kurbanlar kesmek, telbiye getirmek gibi

⁶⁵³ Zerkeşi, II, 186.

⁶⁵⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Zerkeşi, II, 186,187; et-Tabatabâî, Muhammed Hüseyin (ö. 1401/1981), *el-Mizân fi tefsiri'l-Kur'ân*, terc. Vahdettin İnce, İstanbul: Kevser yay., 2005, I, 24-26; Koçyiğit, Talat, Cerrahoğlu, İsmâil, *Kur'ân-ı Kerim Meâl ve Tefsiri*, Ankara: TDV Yayın-Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 1985, I, 39-40.

⁶⁵⁵ Yûsuf, 12/106.

⁶⁵⁶ İbn Hişâm, I, 91-92.

gelenekleri terketmediler. Nitekim Kinane ve Kureyş kabilelerinin telbiye sırasında söyledikleri şu cümleler, bu konuya ışık tutmaktadır: “Sana geldik ey Allah’ım sana geldik. Sana geldik ki senin bir ortağın yoktur; ancak bir ortağın vardır; sen ona hükmedersin, o ise sana hükmedemez.”⁶⁵⁷ Böylece onlar hem Allah’a inandıklarını iddia eder hem de putlara taparlardı. Şirk içerisindeyken, kendilerinin hakiki iman içinde olduklarını sanırlardı. Bununla ilgili olarak Yüce Allah, Kur’ân’da: * وَمَا يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُمْ *

“Onların çoğu Allah’a ancak ortak koşarak inanırlar.”⁶⁵⁸ buyurmuştur.

İbn Hişâm bu âyeti ifade ettikten sonra Hz. Nûh’un kavminin de taptığı birtakım putları olduğunu belirtmiş ve bunu وَقَالُوا لَا تَدْرِيْنَ أَهَلَكُمْ وَلَا تَدْرِيْنَ وَدًّا وَلَا سُوَاعًا وَلَا يَٰعُوثَ وَيَعُوقَ وَنَسْرًا وَقَدْ أَضَلُّوا كَثِيرًا*

“Şöyle dediler: ‘Sakin ilâhlarınızı bırakmayın. Hele hele Vedd’i, Süvâ‘ı, Yeğus’u, Ye‘ûk’u ve Nesr’i hiç bırakmayın.’ Onlar gerçekten birçoğlarını saptırdılar.”⁶⁵⁹ âyetiyle desteklemiştir.⁶⁶⁰

İbn Hişâm, konuyla ilgili âyetleri birbiriyle irtibatlandırarak, yani Kur’ân’ı Kur’ân’la tefsir ederek cahiliye Araplarının içine düştüğü hatanın büyüklüğüne dikkat çekmiş; Allah’a ortak koşarak inananların, hem kendilerinin saptığını hem de başkalarının sapmasına sebep olduklarını vurgulamak istemiştir.

Taberî, aynı âyetin tefsirinde kâfirlerin çoğunun -kendilerini yaratan ve onlara rızık verenin Allah olduğunu ikrar etmek suretiyle- O’na inandıklarını ama beraberinde putlara da taptıklarını ifade etmiştir. Bu düşüncesini dile getiren Taberî, arkasından bunu destekleyen rivayetlere ve âyetlere de⁶⁶¹ yer vermiştir.⁶⁶² İbn Kesîr de aynı

⁶⁵⁷ el-Kelbî, Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib el-Kûfî (ö. 204/819 [?]), *Kitâbu'l-esnâm*, tahk. Muhammed Abdulkadir Ahmed, Ahmed Muhammed Ubeyd, Kahire: Mektebetü'n-nahda el-Mısıriyye, t.y., s. 22-23; İbn Hişâm, I, 91-92; İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Ömer b. Kesîr, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, tahk. Mustafa Abdülvâhid, Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1395/1976, I, 63.

⁶⁵⁸ Yûsuf, 12/106.

⁶⁵⁹ Nûh, 71/23, 24.

⁶⁶⁰ İbn Hişâm, I, 91-92.

⁶⁶¹ * وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ قُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ تَبَّ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ * “Andolsun, eğer onlara, “Gökleri ve yeri kim yarattı diye sorsan, mutlaka “Allah” derler. De ki “hamd, Allah’a mahsustur”. Fakat onların çoğu bilmezler.” (Lokmân, 31/25); وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ قُلِ أَرَأَيْتُمْ مَا تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ أَرَادَنِيَ اللَّهُ بِضُرٍّ هَلْ هُنَّ

doğrultuda olan rivayetleri ele almış, konuyla ilgili farklı âyetlere değinmiştir.⁶⁶³ Râzî ise bu âyetin tefsirinde sadece Lokmân sûresi 25. âyete⁶⁶⁴ yer vermiş ve putperestlerin, Yahudiler'in, Hıristiyanlar'ın, aya ve güneşe tapanların Allah'a ortak koşmak suretiyle O'na inandıklarını ifade etmiştir.⁶⁶⁵ Görülüyor ki, her müfessir kendi anlayışına göre alaka kurduğu âyeti kullanmayı tercih etmiştir. Mezkûr müfessirlerin tercih ettiği âyetler mana bakımından birbirine yakındır. İbn Hişâm ise âyetin tefsirinde diğer müfessirlerin bahsetmediği bir âyeti kullanmıştır. O, Mekke müşrikleri gibi şirk içinde ibadet eden Nûh kavmini hatırlatarak Mekke'li müşriklerin şirkine temsil yoluyla açıklık getirmiştir. Başka bir tarihî vaka ile kıyas yapmıştır. İbn Hişâm'ın dile getirdiği âyet, âyetin tarihî yönüyle ilgili iken, diğer müfessirlerin belirttiği âyetler daha çok tefsiri yapılan âyetle ilgilidir.

2. Örnek:

Kureyş kabilesi, fil vakasından önce veya sonra “Hums” adı altında bir gelenek⁶⁶⁶

* كَاشِفَاتِ ضُرِّهِ “Andolsun, eğer onlara “Gökleri ve yeri kim yarattı? diye sorsan elbette, “Allah” derler. De ki: “Peki söyleyin bakalım, Allah'ı bırakıp da ibadet ettikleriniz var ya; eğer Allah bana herhangi bir zarar dokundurmak isterse, onlar Allah'ın dokundurduğu zararı kaldıracaktır mi?” (Zümer, 39/38). Zuhurif sûresi 87. âyet de Taberî'nin konuyla ilgili bahsettiği yakın manadaki diğer bir âyettir.

⁶⁶² Bkz. Taberî, XVI, 286-289.

⁶⁶³ Bkz. İbn Kesîr, *Tefsîr*, IV, 418. İbn Kesîr'in konuyla ilgili ele aldığı âyetler: وَإِذْ قَالَ لُقْمَانُ لِابْنِهِ وَهُوَ يَعِظُهُ يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ* “Hani Lokman oğluna öğüt vererek şöyle demişti: “Yavrum! Allah'a ortak koşma! Çünkü ortak koşmak elbette büyük bir zulümdür.” (Lokmân, 31/13); إِنَّ الْمُنَافِقِينَ يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَهُوَ خَادِعُهُمْ* “Münafıklar, Allah'ı aldatmaya çalışırlar. Oysa O, onları aldatır. (Münafıklar) namaza kalktıkları zaman tembel tembel kalkarlar, insanlara gösteriş yaparlar ve Allah'ı pek az anarlar.” (Nisâ 4/142).

⁶⁶⁴ “Andolsun, eğer onlara, “Gökleri ve yeri yarattı? diye sorsan, mutlaka “Allah” derler. De ki: “hamd, Allah'a mahsustur”. Fakat onların çoğu bilmezler.” (Lokmân, 31/25).

⁶⁶⁵ Bkz. Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, XVIII, 520.

⁶⁶⁶ Hums: Kureyş ve onun dini üzere olanlara verilen isimdir. Onlar Müzdelife'de vakfe yapıyorlar ve “Biz Harem ehliyiz.” diyorlardı. Diğer Araplar ise Arafat'ta vakfe yapıyorlardı. Allah Teâlâ bunun üzerine “Sonra insanların akın ettiği yerden (Arafat'tan) siz de akın edin.” âyetini inzal buyurdu. el-Buhârî, “el-Vukûf bi Arafât” 91; Müslim, “el-Vukûf” 21; et-Tirmizî, “el-Vukûf bi Arafât” 53; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, III, 557, 560; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 522.

oluşturmuş ve ona göre davranmaya başlamıştır. Bu geleneğe göre, Hz. İbrâhim'in soyundan gelen, Harem⁶⁶⁷ halkı olan, Kâbe'ye hizmet edip onu koruyan ve Mekke'de barınan Kureyş, hiçbir kabilenin erişemeyeceği bir şerefe sahiptir. Onlara tanınan haklar, başkalarına tanınmamıştır. Bu sebeple Kureyş, Harem'e gösterilen saygının Hill bölgesine⁶⁶⁸ gösterilmesini istememiştir. Böylece kendilerine gösterilen saygıyı korumaya çalışmıştır. Fakat Araplar, Harem bölgesine gösterdikleri saygıyı Hill bölgesine de göstermiştir. Bunu gören Kureyş kabilesi, Arafat'ta vakfeyi ve hacca oradan inerek başlamayı terk etmiştir. Oysa onlar bu adetlerin haccın şartlarından ve Hz. İbrâhim'in dininden geldiğini bilir ve diğer Arapların böyle yapmalarını da hoş karşılarlardı. Buna rağmen birbirlerine: "Biz Harem ehliyiz. Bunun için biz harem ehli olan Humslar bu bölgeden çıkmamalıyız. Bu bölgeye gösterdiğimiz saygıyı da başka yerlere göstermemeliyiz." derlerdi.⁶⁶⁹ Câhiliye döneminde hac böyle yapılırken, Allah (c.c.) Hz. Peygamber'i (s.a.s.) gönderdikten sonra, hayatın her alanında olduğu gibi hac ile de alakalı düzenleme yaptı ve ona haccın kurallarını bildirdi. İşte İbn Hişâm bu câhiliye adetlerini anlattıktan sonra konuyla ilgili; *لَمْ أَفِيضُوا مِنْ حَيْثُ أَفَاضَ النَّاسُ وَاسْتَغْفِرُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ*

"Sonra insanların akın ettiği yerden (Arafat'tan) siz de akın edin. Ve Allah'ın affını dileyin. Allah çok affedici, merhamet edicidir."⁶⁷⁰ âyetini dile getirir ve der ki: "İbn İshâk'a göre bu âyette Allah Kureyşliler'i kastetmiştir. İnsanlardan kasıt da Araplardır. Bu âyetle Kureyşliler'e, yaptıklarının aksine Arafat'a gitmek, orada vakfe

⁶⁶⁷ Harem: Mekke çevresinde kalan bir miktar alana harem denir. Harem bölgesi Mekke'ye, Medine yolundan üç mil, Irak ve Taif'den yedi mil, Cidde'den yedi mil, Ci'rane'den dokuz mil olan mesafeyi içine alan bölgedir (İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer el-Hüseynî ed-Dimeşkî (ö. 1252/1836), *Reddü'l-muhtâr ale'd-dürri'l-muhtâr*, terc. Ahmed Davudoğlu, İstanbul: Şamil Yayınevi, 1983, IV, 464). *Mu'cemü'l-büldân*'da da Harem'in sınırları şöyle belirtilmektedir. Batı yolu yani Ten'im'den üç mil, Irak yolundan dokuz mil, Yemen yolundan yedi mil, Taif yolundan on mil, Cidde yolundan on mildir (Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihabüddin Yâkût b. Abdillâh, (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-büldân*, 2. Basım, Beyrut: Dâr-u sâdir, 1995, II, 244).

⁶⁶⁸ Hill: Hac veya umre için ihrama girme yeri olan mikatlarla, Kâbe'nin Harem bölgesi arasında kalan yerdir (İbn Âbidîn, IV, 462, 464). Hill: Harem'in hudutlarını geçmeyen yerdir (Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, XXVIII, 327).

⁶⁶⁹ İbn Hişâm, I, 196-197.

⁶⁷⁰ Bakara, 2/199.

yapmak ve oradan hareketle hacca başlamak emredilmiştir.”⁶⁷¹

Kureyşliler’in hac ile alakalı belirlemiş olduğu kuralların arasında, erkeklerin Kâbe’yi çıplak, kadınların da yukardan aşağı inen yırtmaçlı bir gömlekle tavaf etmesi, hac veya umre için bu bölgeye dışardan gelen kimselerin yanlarında getirdikleri yemekleri yememesi gibi kurallar da vardı.⁶⁷² İslâm geldikten sonra Cahiliye Araplarının öteden beri uygulamış oldukları adetlerin bir kısmı değiştirildi, bir kısmı da kaldırıldı. Nitekim İbn Hişâm da yine İbn İshâk’tan naklen bu kaldırılan adetlerle ilgili Cenab-ı Hakk’ın şu âyeti indirdiğini belirtmektedir: يَا بَنِي آدَمَ خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ* قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللَّهِ الَّتِي أَخْرَجَ لِعِبَادِهِ وَالطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ قُلْ هِيَ لِلَّذِينَ آمَنُوا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا خَالِصَةً يَوْمَ الْقِيَامَةِ كَذَلِكَ الْمُسْرِفِينَ* نُفَصِّلُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ* “Ey Âdem oğulları! Her mescid huzurunda ziynetinizi (elbisenizi) giyin. Yiyin, için, ama israf etmeyin. Çünkü Allah israf edenleri sevmez. De ki: ‘Allah’ın kulları için çıkardığı ziyneti ve rızkın helal, hoş olanlarını kim haram etmiş? De ki: Onlar, dünya hayatında, özellikle kıyamet gününde müminlerindir. İşte bilen bir topluluk için âyetleri böyle açıklıyoruz.”⁶⁷³ Yüce Allah, Hums meselesini ve Kureyş’in gelenek haline getirdiği birtakım uygulamaları İslâm diniyle ortadan kaldırmıştır.⁶⁷⁴ İbn Hişâm da Araplarda yerleşmiş olan yanlış inançların, Kur’ân tarafından ortadan kaldırılışını iki farklı âyetle nazara vermektedir.

Taberî de, Hums konusunda İbn Hişâm’ın İbn İshâk’tan aktardığı aynı rivayeti senediyle ele almış, bununla birlikte benzer rivayetlere de yer vermiştir. O, Humsluların yaptığı uygulama üzerine, bunun yanlışlığını beyan için Bakara sûresi 199. âyetin indiğini ifade etmiş ve müfessirlerin çoğunun bu konuda ittifak ettiğini belirtmiştir.⁶⁷⁵ Taberî, A’raf sûresi 31. âyette ise Cenab-ı Hakk’ın Kâbe’yi çıplak olarak tavaf eden ve Allah’ın helal kıldığı yiyecekleri haram kılan müşrik Araplara hitap ettiğini belirtmiş ve

⁶⁷¹ İbn Hişâm, I, 196-197.

⁶⁷² İbn Hişâm, I, 199.

⁶⁷³ A’raf, 7/31, 32.

⁶⁷⁴ İbn Hişâm, I, 199-200.

⁶⁷⁵ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, IV, 188-190.

onların yanlış uygulamalarının kaldırıldığını beyan etmiştir.⁶⁷⁶ İbn Kesîr de Buhârî'nin Hz. Âişe'den naklettiği benzer bir rivayetle Hums konusunu açıklarken⁶⁷⁷, A'raf sûresi 31. âyetin Beytullah'ı çıplak olarak tavaf eden müşriklere karşı bir reddiye olduğunu ve onlara giyinmenin emredildiğini beyan etmiştir.⁶⁷⁸ Bununla beraber İbn Kesîr, her namazda olabildiğince güzel, temiz ve beyaz elbise giymeyi tavsiye eden rivayetlere de yer vermiştir.⁶⁷⁹ İbn Hişâm, mezkûr müfessirlerden farklı olarak İbn İshâk'tan gelen bir rivayetle Hums meselesini detaylıca ele almış, ardından onunla ilgili gördüğü Bakara sûresi 199. ayet ile A'raf sûresi 31. ve 32. âyetin tefsirine yer vermiştir. Böylece o, cahiliye döneminin kötü adet ve an'anelerini ortadan kaldıran, yerlerine güzel ve insan tabiatına uygun esaslar getiren ilgili âyetlere temas ederek konunun bir bütün halinde anlaşılmasını sağlamıştır.

Buraya kadar İbn Hişâm'ın âyeti âyetle tefsir metodunu incelerken, onun konuyla ilgili âyetleri bir arada ele alışına örnekler verdik. Birinci örnekte İbn Hişâm, Arapların Allah'a inanmakla beraber O'na ortak koştuklarını belirtmiş, bunu ifade eden âyete yer vermiştir. Sonra da Nûh'un (a.s.) kavminin de aynı şeyi yaptığından bahsederek buna işaret eden Kur'ân âyetini dile getirmiştir. Böylece Hz. Peygamber (s.a.s.) dönemini ele almakla beraber önceki dönemlere atıfta bulunarak âyetlerin işaret ettiği olaylar arasındaki sıkı irtibata dikkatleri çekmiştir. İkinci örnekte ise; Hums meselesini ele alan İbn Hişâm, konuyla ilgili âyetleri belirtmiş, böylece konunun daha net bir şekilde anlaşılmasına fayda sağlamıştır. İki örnekte de tefsir ilminin önde gelen isimlerinin bir arada anmadıkları ayetleri İbn Hişâm'ın, konuyu vuzuha kavuşturmak için beraber ele aldığı görülmektedir.

3.2. Âyetleri Sünnetle Tefsiri

Kur'ân-ı Kerim'i doğru bir şekilde anlamayı sağlayan ikinci kaynak, şüphesiz kendisine inen kitabın birinci muhatabı olan Hz. Peygamber'dir (s.a.s.). Zira Kur'ân değişik

⁶⁷⁶ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, XII, 389.

⁶⁷⁷ İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 555.

⁶⁷⁸ İbn Kesîr, *Tefsîr*, III, 405.

⁶⁷⁹ İbn Kesîr, *Tefsîr*, III, 406.

vesilelerle Hz. Peygamber'e (s.a.s.) müracaat edilmesini tavsiye etmiş, ayrıca hadislerde konu üzerinde özellikle durulmuş ve sahâbe neslinden itibaren bütün İslâm âlimleri Sünnet'in Kur'ân'ın açıklayıcısı olduğu konusunda konsensüse varmışlardır.⁶⁸⁰ Kur'ân'ın muhatabı olması sebebiyle şüphesiz onu en iyi bilen, anlayan ve anlatan Hz. Peygamber'dir (s.a.s.). Ona Cenab-ı Hak tarafından Kur'ân'ı tebliğ etme ve açıklama vazifesi verilmiştir.

يا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَغْتَ رِسَالَتَهُ وَاللَّهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ

*“Ey Peygamber! Rabbinden sana indirileni tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan onun verdiği peygamberlik görevini yerine getirmemiş olursun. Allah seni insanlardan korur. Şüphesiz ki Allah, kâfirler topluluğunu hidayete erdirmeyecektir.”⁶⁸¹ âyetinde Hz. Peygamber'in (s.a.s.) tebliğ vazifesine vurgu yapılırken;

وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ

*“Biz sana Kur'ân'ı indirdik. Ta ki insanlara, kendilerine ne indirildiğini

açıkça anlataşın ve ta ki insanlar da iyice fikirlerini kullansınlar.”⁶⁸² ,

وَمَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ إِلَّا ،⁶⁸² *
*“Ey Rasûlüm, sana bu kitabı indirmemiz, sırf onların hakkında ihtilaf ettikleri gerçekleri açıklaman ve sırf iman edecek kimselere hidayet ve rahmet olması içindir.”⁶⁸³ âyetlerinde de Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Kur'ân'ı açıklama görevi beyan edilmiştir.

İbn Teymiyye, Nahl sûresi 44. âyete dayanarak Hz. Peygamber'in (s.a.s.), ashabına Kur'ân'ın manalarını bildirmesi ve açıklamasının farz olduğunu belirtirken⁶⁸⁴ Taberî aynı âyet için “Cenab-ı Hak'ın beyanından anlaşılmaktadır ki, Kur'ân'ın bir kısmının te'viline, yüce Resûlün izahı olmaksızın ulaşmak mümkün değildir. Vücub, nedb, irşad şeklindeki emir çeşitleri, nehiy neveleri, hak ve hadleri, mahlûkatın birbirlerine karşı

⁶⁸⁰ İbn Teymiyye, *Mukaddime*, s. 39; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 7 (İbn Kesîr'in Mukaddimesi); Zerkeşî, II, 175.

⁶⁸¹ Mâide, 5/67.

⁶⁸² Nahl, 16/44.

⁶⁸³ Nahl, 16/64.

⁶⁸⁴ İbn Teymiyye, *Mukaddime*, s. 39.

lazım gelen hükümleri ve emsali âyetlerin ahkâmı bu cümledendir. Allah'ın Resûlünden bir nass olmadıkça yahut ümmetini te'viline irşad edecek bir delalet varid olmadıkça, bu hususlarda hiç kimsenin söz söylemesi caiz olmaz.”⁶⁸⁵ demiştir.

Peygamberimizin Kur'an'ı tefsiri, onun mücmel olan âyetlerini tafsil, umûmî hükümlerini tahsis, müşkilini tavih, neshi beyan, mutlakı takyid, mübhemi beyan vs. şeklinde olmuştur.⁶⁸⁶ Mesela Kur'an'da mücmel olarak bulunan namaz vakitleri, zekâtın miktarı, hac menâsiki Hz. Peygamber'in (s.a.s.) sünnetinde tafsilatıyla ele alınmıştır.⁶⁸⁷ Yine Kur'an-ı Kerim'de umumî olarak bulunan hükümler Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hadisleriyle tahsis edilmiştir. Mesela, *الرَّائِيَةُ وَالرَّائِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا مِئَةَ جَلْدَةٍ* * “Zina eden kadın ve erkeğin her birine yüz sopa vurun.”⁶⁸⁸ âyeti umum ifade ederken Hz. Peygamber (s.a.s.) bu emrin bekârlara mahsus olduğunu belirtmiş, evli olan kadın ve erkek için recm cezasının geçerli olduğunu bildirmiştir.⁶⁸⁹ Yine Allah (c.c.), Kur'an'da namazlara, özellikle salât-ı vustâyâ dikkat edilmesini emretmiş,⁶⁹⁰ fakat salât-ı vustânın ne olduğunu açıklamamıştır. Hz. Peygamber (s.a.s.) ise onunla ikinci namazının kastedildiğini vurgulayarak âyetteki mübhemi beyan etmiştir.⁶⁹¹ Allah Resûlü'nün bu izahları Kur'an'ın mana ve hikmetinin insanlar tarafından daha kolay anlaşılmasını sağlamıştır. Böylece Allah Resûlü hem tebliğ vazifesini yapmış hem de ilâhî fermanın emir ve hükümlerinin uygulanmasını kolaylaştırmıştır.

İslâm âlimleri ilk dönemden itibaren sünnetin, Kur'an'ın anlaşılmasında vazgeçilmez bir yeri olduğuna dikkat çekmişlerdir. Meselâ, tâbiinden Mekhûl (ö. 112/730):

⁶⁸⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, I, 74.

⁶⁸⁶ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 48-49.

⁶⁸⁷ Bkz. İbn Abdi'l-Berr, Ebû Amr Yûsuf b. Abdillâh b Muhammed (ö. 463/1071), *Câmi'u beyâni'l-ilm ve fadhli*, (tahk. Ebi'l-Eşbal ez-Züheyrî), Suudi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzî, 1414/1994, II, 1192.

⁶⁸⁸ Nûr, 24/2.

⁶⁸⁹ Müslim, “Hudûd” 7; İbn Mâce, “Hudûd” 7; Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî (ö. 275/889), *es-Sünen*, tahk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamît, İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, t.y., “Hudûd” 23.

⁶⁹⁰ Bakara, 2/238.

⁶⁹¹ Ahmed b. Hanbel, I, 125; Ebû Dâvûd, “Salât” 4.

“Kur’ân’ın sünnete olan ihtiyacı, sünnetin Kur’ân’a olan ihtiyacından daha fazladır.”⁶⁹², Yahya b. Ebî Kesîr (ö. 129/747): “Sünnet Kur’ân’a kâdidir. Kitap ise sünnete kâdi değildir.”⁶⁹³ İbn Huzeyme (ö. 311/924) “Allah Teâlâ hususî ve umûmî olarak resûlüne indirdiği Kitab’ını açıklama işini yine resûlüne havale etmiştir.”⁶⁹⁴ diyerek Kur’ân tefsirinde Hz. Peygamber’e (s.a.s.) yüklenen misyonu ortaya koymuşlardır.

Sünnetin Kur’ân’ı tefsiri açısından İbn Hişâm’ın eserini incelediğimizde onun, zaman zaman sünnetten istifade ettiğini görmekteyiz. Târihî olaylarla ilgili âyetlerin daha doğru ve net bir şekilde anlaşılması için yeri geldiğinde Hz. Peygamber’in (s.a.s.) hadislerine yer vermiştir. Şimdi *Sîre*’de bulunan Hz. Peygamber’in (s.a.s.) tefsir örneklerini ele alalım.

3.2.1. Hz. Peygamber’in Hadisiyle Tefsiri

Bedir Savaşı’nda, esirlerin ne yapılacağı hususunda, konuyla ilgili vahiy henüz gelmediği için Hz. Peygamber (s.a.s.), ashabıyla istişare yolunu seçmişti. Bu hususta fikir beyan eden Hz. Ebû Bekr, esirlerin affedilip serbest bırakılmasını teklif ederken; Hz. Ömer, onların öldürülmesinin İslâm’ın güçlenmesi açısından daha iyi olacağını belirtmişti. Allah Resûlü, Hz. Ebû Bekr’in fikrini daha uygun bulmuş ve esirleri fidye karşılığında salıvermişti. Bunun üzerine مَا كَانَ لِنَبِيِّ أَنْ يَكُونَ لَهُ أُسْرَى حَتَّى يُشَجَرَ فِي الْأَرْضِ تُرِيدُونَ عَرَضَ الدُّنْيَا وَاللَّهُ يُرِيدُ الْآخِرَةَ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ* “Yeryüzünde düşmanı tamamıyla sindirip hâkim duruma gelmedikçe hiçbir peygambere esir almak yakışmaz. Siz geçici dünya menfaatini istiyorsunuz. Hâlbuki Allah ahireti (kazanmanızı) istiyor. Allah mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.”⁶⁹⁵ لَوْلَا كِتَابٌ مِنَ اللَّهِ سَبَقَ لَمَسَّكُمْ فِيمَا أَخَذْتُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ* “Eğer Allah’ın daha önce verilmiş bir hükmü olmasaydı, aldığınız şey (fidye) den dolayı size büyük bir

⁶⁹² İbn Abdi’l-Berr, II, 1194.

⁶⁹³ ed-Dârimî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdirrahmân b. el-Fazl (ö. 255/869), *Sünenü’l-Dârimî*, tahk. Hüseyin Süleym Esed ed-Dârânî, Suudi Arabistan: Dârü’l-muğnî, 1. Basım, 1412/2000, I, 474; Kurtubî, I, 39.

⁶⁹⁴ İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nisâbûrî (ö. 311/924), *Sahih*, tahk. Muhammed Mustafa el-A’zamî, Beyrut: Mektebü’l-İslâmî, 1395/1975, I, 9 (Vudû, 10).

⁶⁹⁵ Enfâl, 8/67.

azap dokunurdu.”⁶⁹⁶ âyetleri, ilâhî ikaz olarak nâzil oldu. Savaşta esir almanın meşrûiyetini, güçlenip kuvvetlenme şartına bağlayan Cenâb-ı Hak, Hz. Peygamber’in (s.a.s.) uygulamasını tamamen hatalı bulsaydı, bunu ortadan kaldıran başka bir hüküm verirdi. Yani esirlerin öldürülmesini ve onlardan alınanların geri verilmesini emrederdi. Hâlbuki O, böyle bir emir vermemiş, hatta “فَكُلُوا مِمَّا غَنِمْتُمْ حَلَالًا طَيِّبًا*” “Artık elde ettiğiniz ganimetten helal ve temiz olarak yiyin.”⁶⁹⁷ buyurarak ganimeti helal kılmıştır.⁶⁹⁸ Görülmektedir ki Yüce Rabbimiz Enfâl sûresinin 67. ve 68. âyetlerinde, önce istişareyle alınan kararın doğru olmadığına işaret etmiş, 69. âyetiyle de Hz. Peygamber’in (s.a.s.) yapmış olduğu bu uygulamaya onay vermiştir. Böylece Cenab-ı Hak, Peygamberinin insanlar nazarındaki konumunu da muhafaza etmiştir.

İbn Hişâm, bu konuyu ele alırken önce Yüce Allah’ın, Hz. Peygamber’e (s.a.s.) ganimeti helal kıldığını belirten hadise, ardından da ilgili âyetlere yer vermiştir. İbn Hişâm’ın İbn İshâk’tan naklettiği hadiste Hz. Peygamber (s.a.s.): نُصِرْتُ بِالرُّعْبِ، وَجُعِلَتْ لِي الْأَرْضُ مَسْجِدًا وَطَهُورًا، وَأُعْطِيتُ جَوَامِعَ الْكَلِمِ، وَأُحِلَّتْ لِي الْمَغَانِمُ، وَمَ تَخْلَلْ لِيَّيَّ كَانَ قَبْلِي، وَأُعْطِيتُ الشَّفَاعَةَ، خَمْسٌ لَمْ يُؤْتَهُنَّ نَبِيٌّ قَبْلِي “Ben, düşmanların korkutulmasıyla yardım olundum. Yeryüzü benim için mescid ve pâk kılındı. Bana Cevâmiu’l-Kelim verildi. Benden önce hiçbir peygambere helal kılınmayan ganimetler bana helal kılındı.”⁶⁹⁹ Bana şefaât verildi. İşte bu beş şey, benden

⁶⁹⁶ Enfâl, 8/68. Bu âyette esirlere muamele hakkında geçen Allah’ın devamlı ve yazılı hükmü -kitabı-; savaşta gerekirse esirlerin alınması ve sonra onlara adaletle uygun işlemin yapılmasıdır. Muhammed sûresi 4. âyet de bu hükmü beyan etmektedir: فَإِذَا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا فَضَرْبَ الرِّقَابِ حَتَّىٰ إِذَا أَتَخْتَمُوهُمْ فَشُدُّوا الْوَتَانَ فِإِمَّا مَنًّا بَعْدَ وَإِمَّا فِدَاءً حَتَّىٰ تَضَعَ الْحَرْبُ أوزَارَهَا* “Kâfirlerle savaşa girdiğinizde hemen öldürücü darbeyi vurunuz, nihayet onları çöktürünce esirleri sağlam bağlayınız. Sonra ya karşılıksız bırakırsınız yahut bedel alarak; ta ki savaş ağır yüklerini indirsın (sona ersin).” Karaman ve diğ., II, 709.

⁶⁹⁷ Enfâl, 8/69.

⁶⁹⁸ Bkz. Ahmed b. Hanbel, I, 30; Müslim, “Cihad” 18.

⁶⁹⁹ Hz. Peygamber’in (s.a.s.) özelliklerinden biri ganimetin kendisinden önceki peygamberlere değil de, ona ve ümmetine helal kılınmış olmasıdır (el-Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ (ö. 855/1451), *Umdetü’l-kârî fi şerhi sahihi’l-Buhârî*, Beyrut: Dâru İhyâi’t-türâsi’l-Arabî, t.y., XV, 42). Bunu Allah Resûlü şöyle ifade eder: “Bizden önceki ümmetlere ganimet almak yasak kılınmıştı. Onlar bir ganimet elde edince, onları bir araya toplarlar, daha sonra da gökten inen bir alev onları yok ederdi.” (Cessâs, IV, 230). Önceki ümmetler bir savaşta ganimet elde ettiklerinde onu kullanmıyorlar, hatta ganimeti bir yere toplayıp gökten inen bir ateşin onu yakıp kül etmesini

önce hiçbir peygambere verilmedi.”⁷⁰⁰ buyurmuştur. İbn Hişâm, bu rivayeti aktardıktan sonra yukarıda geçen Enfâl sûresi 67., 68. ve 69. âyetleri dile getirmiş ve İbn İshâk’ın konuyla ilgili şu görüşüne yer vermiştir: Hiçbir peygamber yeryüzünde düşmana galip gelip, onu tamamen imha edinceye kadar esir almamıştır. Fidyeye karşılığında esirleri bırakmak, dünyayı tercih anlamına gelmektedir. Allah Teâlâ ise onların öldürülmelerini istemekle dinin zuhurunu kolaylaştırmayı istemiştir. Âyet “Eğer yasaklamadan sonra bunu yapsaydınız (yani esirleri salsaydınız ve ganimetleri ele geçireseydiniz), elbette yaptıklarınız hakkında size azab ederdim.” manasındadır. Allah Teâlâ ganimetleri Hz. Peygamber’e (s.a.s.) ve ashabına kendisinden bir rahmet olarak helal kılmış ve bunu Enfâl sûresi 69. âyetle beyan buyurmuştur.⁷⁰¹

Rivayet tefsirinin önde gelen isimlerinden Taberî, aynı âyetlerin tefsirinde önceki müfessirlerin görüşlerine yer vermiş, esirler konusunda Hz. Peygamber’in (s.a.s.) ashabıyla istişaresini ve uygulamasını ele almış,⁷⁰² sonra da ganimetler hakkında Resûlullah ve ashabına müsaade edildiğini belirtmiştir. Bununla ilgili olarak da İbn Hişâm’ın bahsettiği hadise, İbn İshâk’ın içerisinde olduğu râvi zinciriyle aynen yer vermiştir. Hatta ayetin tefsiri bağlamında İbn Hişâm’ın dile getirdiği İbn İshâk’ın

bekliyorlardı. İnen ateşle ganimetin yok olmasını da, Allah’ın yaptıkları bu işi kabul ettiğine bir delil olarak görüyorlardı. Buna mukabil Allah Teâlâ, Hz. Peygamber (s.a.s.) ve ashabına ganimetlerden istifadeyi helal kılmıştır (el-Mübârekpûrî, Ebü’l-Ûlâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdurrahîm (ö. 1865/1935), *Tuhfetü’l-ahvezî şerhu câmi’i’t-Tirmizî*, Beyrut: Dârü’l-kütübî’l-ilmîyye, t.y., VIII, 377, 378).

⁷⁰⁰ Bkz. Ahmed b. Hanbel, I, 300; Buhârî, “Tabir” 11; Müslim, “Mesâcid” 5.

⁷⁰¹ Bkz. İbn Hişâm, I, 595.

⁷⁰² Taberî, “لَوْلَا كِتَابٌ مِنَ اللَّهِ سَبَقَ لَمَسَّكُمْ فِيمَا أَخَذْتُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ” “Şayet Allah’ın daha önce verilmiş bir hükmü olmasaydı, aldığınız şey (fidye) den dolayı size büyük bir azap dokunurdu.” ayeti hakkında üç görüş olduğunu belirtmiştir. Birincisi; Allah’ın ganimet mallarını ve esir almayı ümmet-i Muhammede helal kıldığı hükmü önceden Allah’ın bilgisinde ve levh-i mahfûzda olmasaydı, ganimetlerin size helal olduğu bildirilmeden önce Bedir esirlerinden fidye alıp onları serbest bıraktığımız için size büyük bir azap dokunurdu. İkincisi; Şayet Allah’ın kitabında Bedir Savaşı’na katılanların azaba uğramayacakları hükmü olmasaydı, Bedir Savaşı’nda size helal kılınmadan önce ganimet mallarını aldığımız için sizi şiddetli bir azap yakalardı. Üçüncüsü; Eğer Allah’ın kitabında bilmeden bir günahı işleyenin hesaba çekilmeyeceği yazılmış olmasaydı esir almanızdan dolayı size büyük bir azap dokunurdu. Taberî bu görüşleri zikrettikten sonra onları teyit eden rivayetlere yer vermiştir (Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, XIV, 64-70).

görüşüne de temas etmiştir.⁷⁰³ İbn Kesîr de bu âyetlerin tefsirinde, senedi ve metni biraz farklı olmakla beraber manası aynı olan bu hadisi ele almış ve İbn İshâk'ın bu âyetlerin tefsiriyle alakalı açıklamalarına yer vermiştir.⁷⁰⁴ Görüyoruz ki rivayet tefsirinin önde gelen simaları bu konuyu değerlendirirken İbn Hişâm'ın da nakletmiş olduğu İbn İshâk rivayetini kullanmışlardır. Bu da bu rivayetin güvenilir ve muteber oluşuna bir delildir.

İbn Hişâm'ın Bedir'de yaşananları aktarırken mezkûr hadisle, ilgili âyetlere açıklık getirmesi eserinin tefsirle olan yakın alakasını ortaya koymuştur. Âyetlerin anlaşılmasını sağlamak amacıyla önce Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hadisini belirtmiş, ardından âyetlerin açıklamasına geçmiştir. Bu bilgilerin ışığında şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki, İbn Hişâm'ın eseri bir siyer kitabı olmakla birlikte tefsirciler için de vazgeçilmez bir kaynak konumundadır. Zira rivayetleri senet ve metin yönüyle aktarması, rivayet tefsirlerinden elde edilecek istifadenin ondan da elde edilebileceğini göstermektedir.

3.2.2. Hz. Peygamber'in Kendi Sorduğu Sorulara Verdiği Cevapları Belirtmesi

Herhangi bir konuyu anlatmadan evvel, muhatapların zihnini o konuyu dinlemeye hazırlamak ve öğrenilen bilginin kalıcı olmasını sağlamak maksadıyla muhataba soru sormak, eğitimde önemli bir yöntemdir. Böylece muhatabın dikkati çekilmiş ve meseleye odaklanması sağlanmış olur.

Yapılan araştırmalar göstermiştir ki, eğitimde kullanılan soru-cevap yöntemi öğrencinin derse aktif olarak katılmasını sağlar. Zihni uyaran ve mayalayan sorular sayesinde bu yöntem; öğrenciyi güdüler, öğrendiklerini yorumlama ve uygulama imkânı verir ve aynı zamanda onun dersi ilgi ve merakla takip etmesini sağlar.⁷⁰⁵

⁷⁰³ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, XIV, 70.

⁷⁰⁴ İbn Kesîr, *Tefsîr*, IV, 90.

⁷⁰⁵ Ergün, Mustafa, Özdaş, Ali, *Öğretim İlke ve Yöntemleri*, İstanbul, 1997 (Türkiye Sanal Eğitim Bilimleri Kütüphanesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi); Ocak, Gürbüz, Çoban, Ahmet, Özdemir, Soner Mehmet, Beydoğan H. Ömer, Özbek, Ramazan, Şahin, Abdurrahman, Duman, Bilal, Gündüz, Mevlüt, *Öğretim İlke ve Yöntemleri*, Ankara: Pegem Akademi Yay., 2008, s. 160-161; Küçükahmet, Leyla, *Öğretim İlke ve Yöntemleri*, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2009, s. 64-65; Aydın, Mehmet Zeki, *Din Öğretiminde Yöntemler*, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2009, s. 289.

Eğitim ve öğretimin vazgeçilmez yöntemlerinden biri olan soru-cevap, insanlık tarihinin çok eski dönemlerinden beri kullanılagelmiştir. Bu yöntemi, öğretimde ilk kullananın Yunan filozofu Sokrat (m. ö. 469) olduğu belirtilir.⁷⁰⁶ Ondan önce Çin’de Konfüçyüs (m. ö. 479) tarafından kullanıldığı da bildirilmektedir.⁷⁰⁷ Yeryüzüne son ilâhi kitap olarak gönderilen Kur’ân-ı Kerim’de Yüce Allah’ın da soru-cevap yöntemini kullandığı görölmektedir.⁷⁰⁸ Bu kitabın tebliğcisi olan Hz. Peygamber de (s.a.s) hayatında değişik zamanlarda bu yöntemi uygulamıştır. Genellikle kendisine soru sorulan konumda olan Hz. Peygamber (s.a.s), bazen herhangi bir âyette anlaşılması gereken bir hususa dikkat çekmek için sahâbeye soru sormuş ve ardından verdiği cevapla, o âyeti tefsir etmiştir. Böylece Kur’ân’ın daha doğru bir şekilde anlaşılmasını kolaylaştırmıştır. *Sîre*’de Allah Resûlü’nün kullandığı bu yöntemle ilgili sadece şu örneği görmekteyiz:

Hz. Peygamber’in (s.a.s.) risaletle görevlendirilme zamanı yaklaşıncı şeytanlar (gökte olanları) dinlemekten ve gizlice dinlemek üzere oturdukları yerlere oturmaktan menedildiler ve onlara şihâb⁷⁰⁹ atıldı. Nitekim bu husus Kur’ân’da şöyle beyan edilmektedir: وَأَنَا كُنَّا نَقْعُدُ مِنْهَا مَقَاعِدَ لِلسَّمْعِ فَمَنْ يَسْتَمِعِ الْآنَ يَجِدْ لَهُ شِهَابًا رَصَدًا * وَأَنَا لَا نَدْرِي أَشَرٌّ أُرِيدَ بِمَنْ فِي الْأَرْضِ أَمْ أَرَادَ بِهِمْ رَبُّهُمْ رَشَدًا* “Önceleri biz göğün bazı yerlerinde oturup dinleme merkezleri edinirdik. Ama şimdi kim dinlemeye kalkışırsa, derhal kendisini gözetleyip izleyen bir alevle karşılaşılıyor. Doğrusu, iyi anlayamadık: Yerde oturanlara fenalık mı irade edildi, yoksa Rab’leri onlar hakkında hayır ve hidâyet mi diledi, bilemiyoruz.”⁷¹⁰

İbn Hişâm, İbn İshâk’tan rivayetle cinlerin dinleme ve haber alma sırasında

⁷⁰⁶ Bayraktar, M. Faruk, *İslâm Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci Münasebetleri*, İstanbul: MÜ İlahiyat Fak. Vakfı Yay., 1989, s. 204.

⁷⁰⁷ Öcal, Mustafa, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, Ankara: TDV Yay., 1990, s. 249; Dağdeviren, s. 16.

⁷⁰⁸ Bakara, 2/189, 215, 217, 219; Mâide, 5/4; A’râf, 7/187; Enfâl, 8/1; Nâziât, 79/42.

⁷⁰⁹ İbn Hişâm, cinlere şihabın atılması başlığı altında cinlerin gökten haber almalarını engellemek amacıyla cinlere yıldızların atıldığını belirtmiş, daha sonra âyette geçen şihab kelimesini açıklarken yukarıda bahsi geçen hadis-i şerife değinmiştir. İsfahânî de şihab kelimesini “tutuşturulmuş ateşten parlak şuledir” şeklinde tanımlamıştır (Râgıb el-İsfahânî, I, 465).

⁷¹⁰ Cin, 72/9, 10.

artık kehanet diye bir şey kalmadı.⁷¹¹

Örnekte de görüldüğü üzere Allah Resûlü, bilinmeyen bir mevzu hakkında önce soru sormuş, ashabın dikkatini çekmiş; sonra da verdiği cevapla, onların bu âyeti anlamalarını sağlamıştır. “Ama şimdi kim dinlemeye kalkışırsa, derhal kendisini gözetleyip izleyen bir alevle karşılaşılıyor.” âyetindeki alevden kastın; haber almak için uğraşan şeytanlara ya da cinlere atılan yıldızlar olduğunu beyan etmiştir. İbn Hişâm da bu tefsire eserinde yer vermiştir. Hadis âlimlerinden Müslim, senedinde ve metninde farklılıklar olmakla beraber aynı manayı ifade eden başka bir rivayete *Sahih*’inde yer vermiştir.⁷¹²

Taberî, bu âyeti tefsir ederken bahsi geçen alevle alakalı iki görüş olduğunu belirtmiş; birincisine göre bu alev, “şeytanları takip eden yıldızlar”; ikincisine göre ise “Onları gözetleyen ateştir.” demiş ve bu görüş sahiplerinin delil olarak ele aldığı rivayetlere de yer vermiştir.⁷¹³ O, Saffât sûresinde geçen “şihâb” kelimesinin tefsirinde İbn Hişâm’ın bahsettiği hadise, içerisinde İbn İshâk’ın da bulunduğu râvi zinciriyle yer vermiştir.⁷¹⁴ İbn Kesîr ise kulak hırsızlığı yapmaya kalkışan cinlerin, kendisini gözetleyen bir alevle karşılaştığını ve bu alevin onu yakıp yok ettiğini belirtmiş, aynı zamanda İbn Hişâm’ın dile getirdiği rivayete metni ve senedi farklı bir şekilde yer vermiştir.⁷¹⁵ Beyhakî, *Delâilü’n-nübüvve* adlı eserinde bu konuyla alakalı benzer rivayeti dile getirdikten sonra, İbn İshâk’ın da bu haberi Zührî’den naklettiğini ifade etmiş, âyette geçen şihâb kelimesinin tutuşturulmuş ateş manasına geldiğini belirtmiştir.⁷¹⁶ Süyûtî de ilgili âyetlerin değil, Sebe sûresi 23. âyetin tefsirinde benzer hadisi nakletmiş⁷¹⁷, cinleri gözetleyip izleyen ve gökten haber almalarını engelleyen şihâbın, yıldızlar olduğunu⁷¹⁸

⁷¹¹ İbn Hişâm, I, 201-203.

⁷¹² Müslim, “Selâm” 35.

⁷¹³ Taberî, *Câmi ‘u’l-beyân*, XXIII, 657-658.

⁷¹⁴ Taberî, *Câmi ‘u’l-beyân*, XXI, 13.

⁷¹⁵ İbn Kesîr, *Tefsîr*, VI, 515; VIII, 240.

⁷¹⁶ Beyhakî, *Delâilü’n-nübüvve*, II, 237-238.

⁷¹⁷ Süyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr*, VI, 697.

⁷¹⁸ Süyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr*, VIII, 303.

bildirmiştir. Me‘âni’l-Kur’ân ve Mecâzü’l-Kur’ân literatüründe önemli bir yeri olan Zeccâc da söz konusu “şihâb”ın, yıldızlar manasına geldiğini dile getirmiştir.⁷¹⁹

İbn Hişâm’ın İbn İshâk’tan naklettiği mezkûr rivayetten, müfessirlerin bazısı aynen, bazısı da birtakım lafız farklılıklarıyla istifade etmiştir. Ayrıca bu rivayet, Hz. Peygamber’in (s.a.s.) ideal eğitimcilik yönünü de ortaya koymaktadır. Zira Hz. Peygamber (s.a.s.), ashabına Kur’ân’ın anlamını talim ederken, konuyla ilgili onlara önce soru sormuş, bununla onların dikkatlerini çekmiş, dinlemeye hazır olan muhataplarına âyette geçen bir kelimeyi bu vesileyle tefsir etmiştir. Böylece önemli bir öğretim tekniği olan soru-cevap yöntemini, âyeti tefsir konusunda kullanmıştır.

Bu arada âyette geçen şihâb kelimesini müfessirler yıldız veya ateş olarak ele almış olsalar da âyetlerden ve âyetlerin yorumundan anlaşılmaktadır ki; Hz. Peygamber’in (s.a.s.) dünyaya teşrifinden sonra şeytanların göklerden hırsızlık yapma yolları tamamen kapanmıştır. Böylece cincilik, üfürükçülük ve kehanet yoluyla insanlar arasında meydana gelen istismar, en büyük dayanağını yitirmiştir.

3.2.3. Hz. Peygamber’e Sorulan Sorulara Verdiği Cevapları Belirtmesi

Hz. Peygamber’e (s.a.s.) zaman zaman müşrikler, Ehl-i Kitap veya Müslümanlar tarafından sorular sorulurdu. Kur’ân-ı Kerim’de سَأَلَ⁷²⁰ veya يَسْأَلُونَكَ ile başlayan âyetler⁷²¹ bu soruları ve onlara verilen cevapları ihtiva etmektedir. Müminler, Kur’ân-ı Kerim’i daha iyi anlamak maksadıyla soru sorarken; müşrikler, Hıristiyanlar ve özellikle Yahudiler istihzâ ve imtihan maksatlı veya Hz. Peygamber’i (s.a.s.) zor duruma düşürmek için soru sormuşlardır.⁷²²

İbn Hişâm, Kur’ân-ı Kerim’de zaman zaman farklı gruplar tarafından Allah Resûlü’ne sorulan soru ve cevaplardan üçünü ele almıştır.⁷²³ Bunlardan birinde, İbn İshâk’tan

⁷¹⁹ Zeccâc, V, 234.

⁷²⁰ Bkz. Meâric, 70/1.

⁷²¹ Bkz. Bakara, 2/189, 215, 217, 219; Mâide, 5/4; A‘râf, 7/187; Enfâl, 8/1; Nâziât, 79/42.

⁷²² Dağdeviren, s. 183.

⁷²³ Bkz. İbn Hişâm, I, 283, 289, 290, 486.

rivayetle Yahudilerin bir âyetle alakalı Hz. Peygamber’e (s.a.s.) sorduğu bir soruyu ve onun verdiği cevabı dile getirerek mezkûr âyeti tefsir etmiş ve Yahudilerle Hz. Peygamber (s.a.s.) arasında geçen bu diyalogun başka bir âyetin sebab-i nüzûlü olduğunu belirtmiştir. İbn Abbâs’a dayandırılan bu rivayete göre Yahudi âlimler وَيَسْأَلُونَكَ “Sana ruh hakkında soru sorarlar. De ki: Ruh, Rabbimin emrindedir. Size ancak az bir ilim verilmiştir.”⁷²⁴ âyetindeki “Size ancak az bir ilim verilmiştir” ifadesiyle kimlerin kastedildiğini sormuşlardır. Acaba kendileri mi, yoksa Hz. Peygamber’in (s.a.s.) kavmi mi? Zira onlara göre kendilerine inen Tevrat’ta her şeyin açıklaması bulunduğu için âyette kastedilen kimselerin kendileri olması mümkün değildir. Hz. Peygamber (s.a.s.), onlara cevaben âyetteki “siz” hitabının hem Yahudiler’i hem de kendi kavmini içine aldığı ifade etmiş ve hadisin devamında şöyle buyurmuştur: “O (Tevrat), Allah’ın ilminde az bir yer tutmaktadır. Bu hususta sizde size kâfi gelecek şey vardır. Yeter ki onu yaşayınız.” Hz. Peygamber (s.a.s.) bu ifadeleriyle Yahudiler’e Tevrat ile Allah’ın geniş ilminden ancak az bir kısmının verildiğini, dolayısıyla “Size ancak az bir ilim verilmiştir.” âyetinin kapsamı içinde Yahudiler’in de bulunduğunu vurgulamıştır. Bu olay üzerine Allah (c.c.) Hz. Peygamber’e (s.a.s.) وَلَوْ أَنَّمَا فِي الْأَرْضِ مِنْ شَجَرَةٍ أَقْلَامٌ وَالْبَحْرُ يَمُدُّهُ مِنْ بَعْدِهِ سَبْعَةُ أَبْحُرٍ مَا نَفِدَتْ كَلِمَاتُ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ* “Eğer yeryüzündeki ağaçlar kalem, deniz de mürekkep olsa, arkasından yedi deniz daha ona katılsa, Allah’ın sözleri (yazmakla) yine de tükenmez. Şüphesiz Allah mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.”⁷²⁵ âyetini indirmiştir.⁷²⁶

Fahreddin Râzî, bu âyette geçen Allah’ın kelimelerinin onun sanatının harikalıkları manasına geldiğini⁷²⁷ belirtmiş ve ayetin nüzûl sebebi olarak benzer rivayetlere kısaca

⁷²⁴ İsrâ, 17/85.

⁷²⁵ Lokmân, 31/27.

⁷²⁶ İbn Hişâm, I, 289-290.

⁷²⁷ Fahreddin Râzî’ye göre, Allah’ın sanatının harikalıkları “سكن” kelimesi ile meydana gelir. Sebebin isminin müsebbebe verilmesi caizdir. Bu yüzden Allah’ın sanatının enteresanlıkları kelime olarak

yer vermiştir. Bununla birlikte o, insanlara indirilen kitapların, kullara nisbetle bir hayr-ı kesîr (bol hayır); Allah'a ve O'nun ilmine nisbetle ise pek az birşey olduğunu da ifade etmiştir.⁷²⁸ Elmalılı Hamdi Yazır da Allah'ın kelimeleri ile O'nun ilim ve hikmetinin kastedildiğini belirtmiştir.⁷²⁹ Öyle anlaşılıyor ki; Tevrat da Kur'ân-ı Kerim de O'nun hiçbir zaman bitmeyecek, tükenmeyecek sözlerinin sadece bir kısmıdır. Dolayısıyla kime hangi kitap indirilmiş olursa olsun, onlara Allah'ın ilminden ancak az bir şey verilmiş olur.

İbn Hişâm, Hz. Peygamber'e (s.a.s.) sorulan soru ve O'nun buna verdiği cevaba yer vermek suretiyle, hem İsrâ sûresi 85. âyete hem de Lokmân sûresi 27. âyete açıklık getirmiştir. İbn Hişâm'ın dile getirdiği bu rivayeti hadis mecmualarıyla karşılaştırdığımızda aralarında biraz fark olduğu ortaya çıkmaktadır. Farklı hadis kaynaklarına göre “Sana ruh hakkında soru sorarlar. De ki: Ruh, Rabbimin emrindedir. Size ancak az bir ilim verilmiştir.” âyeti nâzil olunca Tevrat ile çok hayra kavuştuklarını söyleyen Yahudiler, kendilerine çok ilim verildiğini, dolayısıyla bu âyetin kapsamında olmayacaklarını iddia etmişler ve bunun üzerine Kehf sûresi 109. âyet nâzil olmuştur.⁷³⁰ Görüldüğü gibi, bu kaynaklarda mezkûr hâdise, Lokmân sûresi 27. âyetin değil, yakın manada olan Kehf sûresi 109. âyetin nüzûl sebebi olarak gösterilmiştir. Ayrıca İbn Hişâm'ın kullandığı rivayetle muhaddislerin kullandığı rivayet arasında lafzî farklılıklar da bulunmaktadır.

Tefsir kaynakları ise mezkûr hadis kaynaklarından farklı olup, bu konuyu İbn Hişâm gibi ele almıştır. Rivayet tefsirinin önde gelen simalarından Taberî,⁷³¹ Kurtubî,⁷³² İbn

ifade edilmiştir. Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, XXV, 127.

⁷²⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, XXV, 127.

⁷²⁹ Elmalılı, V, 398.

⁷³⁰ Ahmed b. Hanbel, I, 254; Tirmizî, “Tefsîr” “Sûretü Benî İsrâîl” 18; el-Hâkim en-Nîsâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh (ö. 405/1014), *el-Müstedrek ale's-sahihayni fi'l-hadis*, Telhis: Şemsüddin Ebû Abdillâh, Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, Haydarâbâd: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1334-1346/1915-1927, “Tefsîr” II, 531.

⁷³¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XX, 152.

⁷³² Kurtubî, X, 324-325.

Kesîr,⁷³³ Süyûtî⁷³⁴ ve dirayet tefsirinin önde gelen isimlerinden Râzî,⁷³⁵ İbn Hişâm gibi bu hadisi nakletmiş, Yahudiler ile Hz. Peygamber (s.a.s.) arasında geçen bu soru-cevap diyalogunu Lokmân sûresi 27. âyetin nüzûl sebebi olarak göstermişlerdir. İbn Hişâm'ın İbn İshâk kanalıyla İbn Abbâs'tan naklettiği bu rivayeti, Taberî, İbn Kesîr ve Süyûtî, İbn İshâk'ın içerisinde bulunduğu isnad zinciriyle, Kurtubî doğrudan İbn Abbâs'tan rivayet etmiş, Râzî ise kimseye isnad etmeden bu habere yer vermiştir.

Görüldüğü gibi Yahudiler ile Hz. Peygamber (s.a.s.) arasında geçen bu sorulu-cevaplı diyalog, bir âyetin açıklamasını oluşturduğu gibi, başka bir âyetin nüzûl sebebinin öğrenilmesini de sağlamıştır. Gerek sebab-i nüzûllerin gerekse Hz. Peygamber'in (s.a.s.) konuyla ilgili rivayetlerinin Kur'ân'ın anlaşılmasında önemli bir rolü bulunmaktadır. Bu sebeple bu rivayetleri ihtiva eden eserler de Kur'ân'ın anlaşılmasında son derece mühim bir yere sahiptirler. İşte bu özelliğe sahip olan eserlerden biri de İbn Hişâm'ın *Sîre*'sidir.

3.2.4. Hz. Peygamber'in Farklı Olaylar Üzerine Okuduğu Âyetleri Belirtmesi

Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hayatı adeta Kur'ân'dır. O, yaşanan birtakım hadiseler karşısında veya aktardığı bazı olaylar üzerine ashabına Kur'ân'dan âyetler okumuş, adeta onları Kur'ân'la terbiye etmiştir. Aynı zamanda bu durum, Kur'ân'ın bir anlamda tefsirini de oluşturmuştur. Şimdi buna İbn Hişâm'dan örnekler verelim.

1. Örnek:

Hz. Peygamber (s.a.s.) Hayber seferinden dönerken geceleyin, sabah namazına uyandırmak üzere Bilal'i (r.a.) görevlendirmiştir. Ordu istirahate çekilmiş, Bilal de (r.a.) nöbet tutmaya başlamıştır. Fakat sabaha doğru dayanamamış ve uyumuştur. Güneş doğduğunda herkesten önce uyanan Hz. Peygamber (s.a.s.), Bilal'e (r.a.): “Bize ne yaptın ey Bilal!” diye sormuş, o da “Seni tutan beni de tuttu, ya Resûlallah.” demiştir. Peygamber (s.a.s) de “Doğru söyledin.” diyerek devesiyle bir müddet gittikten sonra devesini çöktürmüştü ve abdest almıştır. Resûlullah'ın abdest aldığını gören ashab da abdest almış ve Hz. Peygamber'in (s.a.s.) imamlığında namaz kılmıştır. Namazın

⁷³³ İbn Kesîr, *Tefsîr*, VI, 349.

⁷³⁴ Süyûtî, *ed-Dürrü 'l-mensûr*, V, 333; VI, 527.

⁷³⁵ Râzî, *Mefâtihu 'l-ğayb*, XXV, 127.

bitiminde Allah Resûlü şöyle buyurmuştur: *إِذَا نَسِيتُمْ الصَّلَاةَ فَصَلُّوهَا إِذَا دَكَّرْتُمُوهَا، فَإِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى* “Namazı unuttuğunuz zaman hatırladığınız anda kılınız. Çünkü Allah Teâlâ: *وَأَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي**”⁷³⁶ buyurmaktadır.⁷³⁷

İbn Hişâm’ın ele aldığı bu örnekte görülmektedir ki; Hz. Peygamber (s.a.s.), bir hadise üzerine, ilgili âyete atıfta bulunarak, bu âyetin; “Namazı unuttuğunuzda veya kaçırdığınızda, onu hatırladığınız zaman, namaz kılın!” manasına geldiğini vurgulamıştır. Mezkûr âyetle ilgili rivayet tefsirlerinde farklı görüşlere yer verilmektedir. Mesela rivayet tefsirinin öncülerinden Taberî, bu konuda iki görüş olduğunu, birincisinin “Benim için namaz kıl. Çünkü namazı kılasan beni hatırlamış olursun.”, ikincisinin de “Onu (namazı) hatırladığın zaman namaz kıl!” şeklinde olduğunu aktarmıştır. Birinci görüşü tercih eden Taberî, bu görüşü Mücâhid’in “Kul namaz kıldığı zaman Rabbini zikretmiş olur.”, “Kul Rabbini zikrettiği zaman Rabbine ibadet etmiş olur.” sözlerinin kuvvetlendirdiğini belirtmiştir. İkinci görüşü savunanların ise Ebû Hüreyre’den rivayetle Hz. Peygamber’in (s.a.s.): “Kim herhangi bir namazı unutursa, onu hatırladığında kılsın.” hadisine dayandıklarını belirtmiştir.⁷³⁸

Yine rivayet tefsirinin önde gelen isimlerinden İbn Kesîr de aynı âyetin “Beni anmak için namaz kıl!” veya “Beni andığın esnada, benim için namaz kıl!” şeklinde yorumlandığını belirtmiş, ikinci görüşe delil olarak Hz. Peygamber’in (s.a.s.): “Sizden biriniz uyur, namazdan geri kalırsa yahut onu unutursa, hatırladığı zaman onu kılsın. Çünkü Allah Teâlâ *وَأَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي**” buyurmuştur.” hadisine yer vermiştir. Bununla beraber İbn Kesîr bu görüşler arasında herhangi bir tercihte bulunmamıştır.⁷³⁹ Taberî ve İbn Kesîr bu âyetin tefsirinde İbn Hişâm’ın aktardığı, Hayber dönüşü yaşanan hadiseye

⁷³⁶ Tâhâ, 20/14.

⁷³⁷ İbn Hişâm, II, 289; Ayrıca bkz. İbn Mace, “Salât” 10; Tirmizî, “Tefsîr” “Sûretü Tâhâ” 21, Taberî, *Tarih*, III, 17; eş-Şâmî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Ali es-Sâlihî (ö. 942/1536), *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd fi sîret-i hayri'l-ibâd*, tahk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavviz, 1. Basım, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1414/1993, V, 149-150.

⁷³⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XVIII, 283-284.

⁷³⁹ İbn Kesîr, *Tefsîr*, V, 277.

değınmemekle beraber aynı manayı ifade eden hadisi belirterek âyet hakkındaki görüşlerini onunla delillendirmişlerdir. Her ne kadar tefsirlerinde temas etmeseler de Taberî'nin *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* adlı eserinde ve İbn Kesîr'in de *es-Sîretü'n-nebeviyye*'sinde bu hadiseye yer vermiş olmaları⁷⁴⁰, İbn Hişâm'ın yorumunu destekler mahiyettedir. Dirayet tefsirinin önde gelen isimlerinden Râzî ise âyette geçen “benim zikrim için” ifadesiyle ilgili pek çok görüşe yer vermiş ve bu görüşlerin içerisinde “Bir namazı unutursan, onu kaza et!” görüşünü de ele almıştır. Bu görüşü te'yit eden hadisi belirtmiş ama Peygamberimiz ve ashabının yaşadığı olaya değınmemiştir.⁷⁴¹

İbn Hişâm'ın bu hadiseyi nakletmesi âyetin daha kolay anlaşılmasını ve somut hale gelmesini sağlamıştır. Tâhâ, 20/14 ayetini Peygamberimiz ve ashabının yaşadığı bu olayla değerlendirdiğimiz takdirde, “Unuttuğın namazı hatırladığında, namaz kıl!” şeklinde anlamak daha uygundur. Zaten namazı hatırlamak, bir bakıma Allah'ı hatırlamaktır. Eğer namaz uyku veya unutkanlık sebebiyle kılınmamışsa, Allah Rasulü'nün de örnek uygulaması gereğince hatırlandığı anda kılınmalıdır. Böylece âyetteki emir de yerine getirilmiş olur.

Görülüyor ki, İbn Hişâm Peygamberimizin hayatındaki olayları aktarırken, sadece meydana gelen olayları nakletmemiş, aynı zamanda olaylar esnasında Resûlullah'ın okuduğu âyetlere ve âyetlerle ilgili yaptığı kavî ve fiilî açıklamalarına da yer vermiştir.

2. Örnek:

Ebû Saîd el-Hudrî'den nakledildiğine göre; Hz. Peygamber (s.a.s.), mi'rac olayından bahsederken Cebrâil'in (a.s.) kendisini göğün kapılarından “hafeze kapısı” adı verilen bir kapıya getirdiğini bildirmiştir. O kapıda adı İsmâil olan bir melek görevlidir. Onun elinin altında on iki bin melek bulunmaktadır. Onlardan her meleğın eli altında da yine on iki bin melek vardır. Raviye göre Hz. Peygamber (s.a.s.) bu olayı anlattığı zaman şu

⁷⁴⁰ Bkz. Taberî, *Tarih*, III, 17; İbn Kesîr, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, III, 403. İbn Hişâm'ın İbn İshâk'tan aktardığı bu rivayeti, Taberî İbn İshâk'ın içinde bulunduğu râvi zinciriyle rivayet ederken, İbn Kesir doğrudan İbn İshâk'ın *Sîre*'sinden nakletmiştir.

⁷⁴¹ Bkz. Râzî, XXII, 19-20.

âyeti okumuştur: *وَمَا يَعْلَمُ جُنُودَ رَبِّكَ إِلَّا هُوَ*⁷⁴² “Rabbinin ordularını ancak kendisi bilir.”⁷⁴²

İbn Hişâm’ın naklettiği bu rivayete, Taberî⁷⁴³ ve İbn Kesîr senedi ve metni farklı olarak değinmiş, Hafeze kapısına bakan ve kendisine İsmâil denilen meleğin elinin altında yetmiş bin melek olduğunu belirtmişlerdir.⁷⁴⁴ Bununla birlikte İbn Kesîr, *es-Sîretü’n-nebeviyye* ve *el-Bidâye ve’n-nihâye* adlı eserinde İbn Hişâm’ın, İbn İshâk’tan naklettiği bu rivayete aynı isnadla yer vermiş, onun garip hadislerden olduğunu ve senedinde zayıflık bulunduğunu belirtmiştir.⁷⁴⁵ Taberî ve İbn Kesîr bu âyetin tefsirinde Allah’ın ordularını, ancak Allah’ın bilebileceğini ve burada O’nun ordularının çokluğuna dikkat çekildiğini ifade etmişlerdir.⁷⁴⁶ Kurtubî⁷⁴⁷ ve Taberânî’nin *Evsat*’ını⁷⁴⁸ kaynak gösteren Süyûtî⁷⁴⁹ ile Şevkânî⁷⁵⁰ bu rivayete tefsirlerinde değinen müfessirlere dendir. Onların yer verdiği rivayette de melek sayısı İbn Hişâm’ın belirttiğinden farklıdır. Zaten mezkûr müfessirlerin İbn Hişâm ile ortak râvisi Ebû Saîd el-Hudrî’dir (ö. 74/693-94). Diğer ravileri farklıdır. İbn Hişâm, bu haberi İbn İshâk kanalıyla aktarmış, o da bu hadisi “Ebû Saîd el-Hudrî’den kendisini itham etmediğim bir zat bana anlattı” sözleriyle nakletmiştir. Bu cümle, seneddeki zayıflığı ortaya koymaktadır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi bir hadis otoritesi olan İbn Kesîr, bu rivayete temkinli yaklaşmış, onun garîb ve zayıf hadislerden olduğunu belirtmiştir. Nitekim böyle detay rivayetler Kur’ân’ın mübhemât kısmına girer. Kur’ân çoğu defa ayrıntıya girmemiştir. Verdiğimiz bu örnek de göstermektedir ki Kur’ân’ın mübhem bıraktığı bazı hususların açıklandığı eserlerden birisi de *es-Sîretü’n-Nebeviyye*’dir. Her ne kadar İbn Hişâm’ın naklettiği

⁷⁴² Müddessir, 74/31; İbn Hişâm, I, 369; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, XVII, 346; İbn Kesîr, *es-Sîretü’n-nebeviyye*, II, 98; *el-Bidâye ve’n-nihâye*, III, 111.

⁷⁴³ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, XVII, 345.

⁷⁴⁴ İbn Kesîr, *Tefsîr*, V, 22.

⁷⁴⁵ İbn Kesîr, *es-Sîretü’n-nebeviyye*, II, 98; *el-Bidâye ve’n-nihâye*, III, 137, 138. İbn Kesîr bu rivayeti doğrudan İbn İshâk’tan nakletmiştir.

⁷⁴⁶ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, XXIV, 31; İbn Kesîr, *Tefsîr*, VIII, 270.

⁷⁴⁷ Kurtubî, X, 207.

⁷⁴⁸ Taberânî, VII, 138.

⁷⁴⁹ Süyûtî, *Dürrü’l-mensûr*, VIII, 334.

⁷⁵⁰ Şevkânî, V, 398.

hadiste melek sayısı farklı olsa da vurgulanan mana müfessirlerin vurguladığı manayla aynıdır.

İbn Hişâm'ın bir siyer klasiği olan bu eserinde Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Kur'ân'ı tefsirini şu açılardan ele aldığı görülmektedir: Âyetlerin anlaşılması için bazen sened ve metinleriyle Peygamberimizin hadislerine yer vermiştir. Bu yönüyle eseri adeta bir rivayet tefsiri niteliği taşıyan İbn Hişâm, siyer-i nebevîyi naklederken, Hz. Peygamber'le (s.a.s.) insanlar arasında geçen diyaloglara da yer vermiştir. Bu diyaloglarda bazen Allah Resûlü insanlara sorular sormuş, bazen de farklı etnik gruplardan ona sorular yöneltilmiştir. Bu sorulara Peygamberimizin verdiği cevaplar bazı âyetlerin tefsirini oluşturmuştur. İbn Hişâm, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) meydana gelen vakalarla ilgili okuduğu âyetleri belirtmekle hem Allah Resûlü'nün âyetleri tefsirine yer vermiş hem de sahâbeye sunduğu prensipleri aktarmıştır. *Sîre*'de örneklerini gördüğümüz bu hususlar, Kur'ân'ın anlaşılmasında büyük kolaylık oluşturur. Zira Hz. Peygamber (s.a.s.) dönemi, dinî hayatın yaşanması hususunda ihtilafların az olduğu ve meydana gelir gelmez de Peygamberimiz tarafından hemen çözüme kavuşturulduğu bir dönemdir. İbn Hişâm ana kaynaktan gelen bilgileri sonraki nesillere aktarmakla mühim bir hizmet ifa etmiştir.

3.3. Âyetleri Sahâbe Sözüyle Tefsiri

Kur'ân tefsirinde Hz. Peygamber'den (s.a.s.) sonra sahâbe-i kiramın çok önemli bir yeri vardır. Çünkü sahabiler, Kur'ân âyetlerinin inişine sebep olan hadiselerle bizâtihi şahit olmuşlar ve âyetlerin hükmü ile hadiseler arasındaki bağlantıyı çok iyi kurabilmişlerdir.⁷⁵¹ Aynı zamanda Arap dili ve edebiyatına, kültür ve geleneklerine ve örfle olan vukufiyetleri de onların Kur'ân'ı anlamasında büyük rol oynamıştır.⁷⁵²

Hz. Peygamber'e (s.a.s.) yakın olup, ilimle meşgul olan sahâbe, Kur'ân âyetlerinden anlayamadıkları yerleri Hz. Peygamber'e (s.a.s.) sorarak öğrenmişler, on âyet belleyince, bu âyetlerin manasını öğrenip, onlarla amel etmiş, sonra diğer âyetlere

⁷⁵¹ İbn Teymiyye, *Mukaddime*, s. 40; Zerkeşî, II, 176.

⁷⁵² Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 61-62.

geçmişlerdir.⁷⁵³ Bu sebeple Kur'ân'ı en iyi anlayanların sahâbîler olduğunu söyleyebiliriz. Ama onların hepsi Kur'ân'ı aynı derecede anlamıştır diyemeyiz. Zira sahâbîlerin anlayış ve ilmî yönden birbirinden farklı olması, Hz. Peygamber'e (s.a.s.) olan yakınlıkları, onunla bir arada geçirdikleri sürenin miktarı ve aralarındaki kültürel farklılıklar, onların Kur'ân'ı anlama derecelerinin de farklı olmasına sebep olmuştur.⁷⁵⁴ Ashâbın bu farklılığına işaret etmek için tâbiünden Mesrûk (ö. 63/683 [?]) konuyla ilgili şu dikkat çekici tespiti yapmıştır: “Hz. Peygamber'in (s.a.s.) ashâbı ile görüştim. Onların bazısı bir, bazısı on, bazısı yüz adamı doyuracak bilgiye sahipti. Bazısına da bütün yeryüzü gelse, hepsini doyururdu. İşte ben Abdullâh b. Mes'ûd'u böyle biri olarak buldum.”⁷⁵⁵

Sahâbenin verdiği bilgilerin tefsir açısından değerine gelince; Zerkeşî ve Süyûtî'nin el-Hâkim en-Neysâbü'rî'den (ö. 405/1014) naklettiğine göre, vahye ve âyetlerin inişine şahit olan sahâbe sözü merfûdur.⁷⁵⁶ İbnü's-Salâh'a (ö. 643/1245) göre sebab-i nüzûl ve benzeri konulardaki sahâbe haberleri müsned⁷⁵⁷, bunun dışındaki konularla ilgili olanlar ise mevkufur.⁷⁵⁸ Dolayısıyla sebab-i nüzûl ve şer'î hüküm vaz' eden sahâbe sözüne uymak gerekir.

⁷⁵³ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, I, 80; İbn Teymiyye, *Mukaddime*, s. 39; Zerkeşî, II, 157.

⁷⁵⁴ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 38; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 72-73.

⁷⁵⁵ İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Hâşimî (ö. 230/845), *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, tahk. İhsan Abbâs, 1. Basım, Beyrut: Dâru sâdir, 1968, II, 342.

⁷⁵⁶ Zerkeşî, II, 157; Süyûtî, *el-İtkân*, IV, 200, 208. Merfû: Kelime olarak yükseltilmiş, kaldırılmış şey manasına gelir (Bkz. Uğur, Mücteba, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDV Yay., 1992, s. 217). Aynı zamanda senedi muttasıl olsun, munkatî' olsun, Hz. Peygamber'e (s.a.s.) nisbet edilerek rivayet edilen hadise verilen addır (Bkz. İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî (ö. 643/1245), *Mukaddimetü İbni's-Salâh (Ma'rifetü envâi ulûmi'l-hadis)*, tahk. Nûreddîn İtr, Suriye: Dâru'l-fikr- Beyrut: Dâru'l-fikri'l-muasır, 1406/1986, I, 45; Bkz. Aydınlı, Abdullah, “Merfû”, *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 2004, XXIX, 180-181).

⁷⁵⁷ Müsned hadis, ilk râviden sonuna kadar muttasıl bir isnadla rivayet edilen hadistir ki, çoğunlukla Hz. Peygamber'den (s.a.s.) gelen haberler için kullanılır (Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit (ö. 463/1071), *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*, tahk. Ebû Abdillâh es-Surkî, İbrâhim Hamdî el-Medenî, Medine-i Münevvere, el-Mektebetü'l-ilmîyye, t.y. , s. 21; İbnü's-Salâh, s. 43-44).

⁷⁵⁸ İbnü's-Salâh, s. 50; Süyûtî, *el-İtkân*, I, 115; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 64. Mevkuf hadis; isnadı muttasıl veya munkatî' olarak sahâbeye dayandırılan her türlü söz ve fiillere denir (Bkz. İbnü's-Salâh, s. 46; Bkz. Aydınlı, Abdullah, “Mevkuf”, *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 2004, XXIX, 437).

Sahâbeden gelen merfû olmayan haberler hakkında yani içtihad edilmesi mümkün olan konularda İslâm âlimlerinin farklı değerlendirmeleri olmuştur. Zehebî'nin belirttiğine göre, kimisi bu haberlerin sahâbenin içtihadı olduğunu ve içtihatlarında yanılma payı bulunabileceği için bunları almanın gerekli olmadığını savunurken, kimi de her halükârda sahâbeden gelen haberlere yer vermek gerektiğini iddia etmişlerdir. Çünkü sahâbenin bu haberleri Hz. Peygamber'den (s.a.s.) duymuş olma ihtimali yüksektir. Aynı zamanda onlar Hz. Peygamber'in (s.a.s.) sohbetinden istifade etmiş olmaları sebebiyle hem onun ahlakıyla ahlaklanmışlar hem de sahih bir bilgiye sahip olmuşlardır.⁷⁵⁹ Sahâbe Kur'ân'ın nâzil oluşuna şahit olduğu gibi en önemli kaynak olarak da sünnete dayanmıştır. Bu sebeple Süyûtî, müfessirin şartlarını ve adabını açıklarken, onun Kur'ân ve sünnetten sonra sahâbe sözlerine müracaat etmesinin gerekliliğine vurgu yapmıştır.⁷⁶⁰

İbn Hişâm, siyer-i nebevîyle ilgisini kurduğu âyetler hakkında sahâbîlerin açıklamalarına da yer veren bir âlimdir. Burada onun sahâbe sözüyle tefsirini inceleyeceğiz. Şimdi *Sîre*'de bununla ilgili tespit edebildiğimiz örnekler üzerinde duralım.

3.3.1. Sebeb-i Nüzûlü Belirtmesi

Yukarıda da değindiğimiz gibi âyetlerin nüzûl sebepleriyle ilgili bilginin bize ulaşmasında, sahâbe birinci sırada yer almaktadır. Çünkü onlar, Allah Resûlü'nün çağdaşı ve arkadaşıdır. Olayların cereyanı ve ilgili âyetlerin inişi sahâbe-i kirâmın gözü önünde olmuştur. Bunu bize gösteren en önemli eserlerden birisi, üzerinde çalıştığımız *es-Sîretü'n-nebeviyye*'dir. Zira bu eser, Hz. Peygamber (s.a.s.) döneminde meydana gelen olayları ve onlarla ilgili nâzil olan âyetleri detaylı bir şekilde aktarmaktadır. Aşağıdaki örnek, âyetlerin niçin, ne zaman ve nerede nâzil olduğunu açıklayan sahâbe sözüne örnek teşkil etmektedir.

Rivayete göre Enfâl sûresi, Bedir Savaşı sonrasında indirilmiştir. Sûrenin ilk âyetinde

⁷⁵⁹ Bkz. Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, I, 99; Gümüş, *Kur'ân Tefsirinin Kaynakları*, s. 77-78; Demirci, Muhsin, *Tefsir Tarihi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 4. Basım, 2008, s. 80-81.

⁷⁶⁰ Süyûtî, *el-İtkân*, IV, 200.

Allah Teâlâ: يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ قُلِ الْأَنْفَالُ لِلَّهِ وَالرَّسُولِ فَأَتَقُوا اللَّهَ وَأَصْلِحُوا دَاتَ بَيْنِكُمْ وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ إِن كُنْتُمْ

مُؤْمِنِينَ “(Ey Muhammed!) Sana ganimetler hakkında soruyorlar. De ki: “Ganimetler Allah’a ve Resûlüne aittir. O halde, eğer müminler iseniz Allah’a karşı gelmekten sakının, aranızı düzeltin, Allah ve Rasûlüne itaat edin.”⁷⁶¹ buyurmuştur. Ubâde b. Sâmit’e (ö. 34/654) âyette geçen Enfâl (ganimetler) hakkında sorulunca, o bunu şöyle açıklamıştır: “Ey Bedir ahalisi! Bu âyet Bedir günü, biz ganimetler hakkında anlaşmazlığa düştüğümüz için nâzil oldu. Allah (c.c.) ganimeti bizim elimizden çıkardı ve Rasulüne verdi. O da bizim aramızda onu eşit olarak taksim etti. Böylece Allah’tan sakınmamız, Allah’a ve Rasulüne itaat etmemiz sağlandı ve aramız düzeltilmiş oldu.”⁷⁶² Görüldüğü gibi İbn Hişâm, Bedir Savaşı bağlamında sahâbeden Ubâde b. Sâmit’in rivayetine yer vermiş ve bununla, âyetin ne zaman ve niçin indiği ortaya çıkmıştır.

Taberî, bu âyetin nüzûl sebebi hakkında üç görüş olduğunu bildirmektedir. Birincisi: Bedir Savaşı’na katılanların, ganimet mallarının kime ait olacağı hususunda yaşadıkları ihtilaf... İkincisi: Bedir Savaşı’na katılan sahâbilerden bir kısmının ganimetten özel pay istemeleri... Üçüncüsü: Savaşa katılanların Hz. Peygamber’den (s.a.s.) ganimet mallarının taksim edilmesini istemesi... Taberî, bu görüşleri iddia edenlerin dayandıkları delilleri ifade etmekle beraber⁷⁶³ birinci görüşün delili olarak İbn Hişâm’ın eserinde de bulunan Ubâde b. Sâmit’in açıklamalarına yer vermiştir.⁷⁶⁴ İbn Kesîr de Enfâl sûresinin iniş sebebini açıklarken başka rivayetlerle beraber Ubâde b. Sâmit’in açıklamasına temas etmiştir.⁷⁶⁵ Bu hadis, Ahmed b. Hanbel’in Müsned’inde de bulunmaktadır.⁷⁶⁶

İbn Hişâm bu hadisi bir yerde diğer ravileri bildirmeden, doğrudan İbn İshâk’tan⁷⁶⁷,

⁷⁶¹ Enfâl, 8/1.

⁷⁶² İbn Hişâm, I, 587.

⁷⁶³ Taberî, *Câmi ‘u’l-beyân*, XIII, 367-380.

⁷⁶⁴ Taberî, *Câmi ‘u’l-beyân*, XIII, 370-371.

⁷⁶⁵ İbn Kesîr, *Tefsîr*, IV, 7-8.

⁷⁶⁶ Ahmed b. Hanbel, V, 322.

⁷⁶⁷ İbn Hişâm, I, 587.

başka bir yerde ise Müsned’de, Taberî ve İbn Kesîr’in tefsirlerinde olduğu gibi İbn İshâk’ın dışındaki ravilerle beraber rivayet etmiştir.⁷⁶⁸ Enfâl sûresinin nüzûl sebebinde, mezkûr müfessirlerden farklı olarak tek bir rivayeti kullanan İbn Hişâm, değişik görüşlere yer vermemiştir. Olayı kısaca özetleyen Ubâde b. Sâmî’in görüşüyle meseleyi vuzuha kavuşturmuştur. Âyetin târihî yönü üzerinde durmuş, nerede ve ne zaman indiğini sahâbeden bir rivayetle açıklamıştır.

3.3.2. Müşkili Gidermesi

Sahâbe, âyetlerin manasını genellikle sebab-i nüzûllerini anlatmak suretiyle açıklamış, bazen de âyetlerdeki müşkili halletmek için tarihî bir yol takip etmişlerdir.⁷⁶⁹ İbn Hişâm, sebab-i nüzûlleri belirterek aynı zamanda âyetlerdeki müşkillerin⁷⁷⁰ çözülmesinde önemli bir rol oynamıştır. Meselâ, hakkında çelişkili gibi gözüken iki âyetin bulunduğu, münafıkların cenaze namazının kılınıp kılınmayacağı meselesi, sahâbeden Hz. Ömer’in bir rivayetiyle vuzuha kavuşmuştur. İbn İshâk, Zührî’den, o da Ubeydullah b. Abdillâh b. Utbe’den, o da İbn Abbâs’tan naklettiğine göre Hz. Ömer yaşadıkları bir vakayı şöyle anlatır: Abdullâh b. Übey b. Selûl ölünce, Resûlullah (s.a.s.) onun cenaze namazını kıldırarak üzere cenazesinin yanına gitti. Ben ona: “Ya Resûlallah! Allah’ın düşmanı olan Abdullâh b. Übey b. Selûl’e mi namaz kılıyorsun? Ki o, şu günde şöyle söyleyen, şu günde de şöyle söyleyendir. Ben onun ölümünü bekliyordum.” Hz. Peygamber (s.a.s.) tebessüm ediyordu. Ta ki ben söylediklerimi tekrarlayınca O, bana: “Ey Ömer! Geri dur, çünkü ben muhayyer kıldım ve bunu seçtim. Bana şöyle denildi: اسْتَغْفِرْ لَهُمْ أَوْ لَا تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ إِنْ تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ سَبْعِينَ مَرَّةً فَلَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَهُمْ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَفَرُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ”^{*}

“Onlar için ister bağışlanma dile, ister dileme (farketmez.) Yetmiş kez bağışlanma dilesen de Allah onları asla affetmeyecektir. Bu, onların Allah ve Resûlünü inkâr etmiş olmaları sebebiyledir.”⁷⁷¹ Eğer bilseydim ki, yetmişten fazla istiğfarımla onlar bağışlanacaklar, istiğfarımı

⁷⁶⁸ İbn Hişâm, I, 566.

⁷⁶⁹ İsmâil Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 86.

⁷⁷⁰ Müşkil: Kur’ân âyetleri arasında ilk bakışta var olduğu sanılan ihtilâf ve tenâkuz durumuna denir (Yerinde, Adem, “Müşkilü’l-Kur’ân”, *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 2006, XXXII, 164).

⁷⁷¹ Tevbe, 9/80.

artırırdım.” dedi. Sonra Resûlullah (s.a.s.) onun cenaze namazını kıldı, cenazesıyla beraber yürüdü, kabrinin başına geldi ve defin işi bitene kadar durdu. Ben Resûlullah’a karşı cür’etime hayret ettim. Hâlbuki Allah ve Resûlü en iyi bilendir. Allah’a yemin olsun ki çok geçmeden şu âyet nâzil oldu: وَلَا تُصَلِّ عَلَى أَحَدٍ مِنْهُمْ مَاتَ أَبَدًا وَلَا تَقُمْ عَلَى قَبْرِهِ إِنَّهُمْ كَفَرُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَمَاتُوا وَهُمْ فَاسِقُونَ* “Onlardan ölen hiçbirine asla namaz kılma ve kabrinin başında durma. Çünkü onlar Allah’ı ve Resûlünü inkâr ettiler ve fasık olarak öldüler.”⁷⁷² Bu âyetin nüzûlünden sonra Resûlullah (s.a.s.) vefat edinceye kadar hiçbir münafığın cenaze namazını kılmadı.⁷⁷³ Bu örnekte Hz. Ömer, olayın tarihi seyrini aktararak varılan son hükmü ve bu konuda Resûlullah’ın uygulamasını ortaya koymuş, âyetler arasındaki müşkili halletmiştir.

İbn Hişâm’ın, İbn İshâk kanalıyla naklettiği bu rivayeti, sonraki müfessirlerden Taberî⁷⁷⁴ ve İbn Kesîr de aynı âyetlerin tefsirinde sened ve metniyle nakletmişlerdir. Buna benzer rivayetlere de yer veren İbn Kesîr, İbn İshâk’ın bu rivayetinin Tirmizî tarafından da rivayet edildiğini ve bu haberin hasen ve sahih olduğunu belirtmiştir.⁷⁷⁵ Tirmizî’ye baktığımızda onun bu hadise hasen, sahîh ve garîb dediğini görüyoruz.⁷⁷⁶ Mezkûr müfessirlerin de kendisiyle aynı doğrultuda tefsir yaptığı İbn Hişâm, yukarıda da belirttiğimiz gibi Hz. Ömer’in rivayetiyle müşkil sanılabilecek iki âyetin iniş zamanını belirterek aralarında bir çelişki olmadığını ortaya koymuştur.

3.3.3. Sahâbenin Âyetlerle İlgili Cevaplarını Nakletmesi

Sahâbeye kendi çağdaşı olan kimseler tarafından zaman zaman, âyetler hakkında sorular sorulmuş ve onlar da bu soruları cevaplandırmıştır. Daha önce de belirttiğimiz gibi Hz. Peygamber’in (s.a.s.) ilim halkasında yetişen ve vahyin nüzûlüne şahit olan sahâbenin, âyetlerle ilgili sorulara verdikleri cevaplar, tefsir sahasında mühim bir yere sahiptir. Zira Hz. Peygamber’e (s.a.s.) yakınlıkları sebebiyle, onun olaylara yaklaşım tarzını herkesten

⁷⁷² Tevbe, 9/84.

⁷⁷³ İbn Hişâm, II, 466-467.

⁷⁷⁴ Taberî, *Câmi ‘u’l-beyân*, XIV, 408.

⁷⁷⁵ Bkz. İbn Kesîr, *Tefsîr*, IV, 193-194.

⁷⁷⁶ Tirmizî, “Tefsîrü’l-Kur’ân” “Sûretü’t-Tevbe”, 10.

daha iyi bilen sahâbenin açıklamaları, Allah Resûlü'nün izahatından sonra gelmektedir. Peygamberimizden sonra sahâbe, Kur'ân'ın anlaşılmasında önemli bir rol oynamıştır.

Şimdi ele alacağımız örnekte İbn Hişâm'ın, İbn İshâk kanalıyla sahâbeden İbn Abbâs'a sorulan bir soruyu ve onun verdiği cevabı naklederek âyete açıklık getirdiğini göreceğiz. Tâbiînden Mücâhid, İbn Abbâs'a *فَلْ كُونُوا حِجَارَةً أَوْ حَدِيدًا أَوْ خَلْقًا مِمَّا يَكْبُرُ فِي صُدُورِكُمْ* “De ki: "İster taş olun, ister demir. Yahut aklınızca, diriltilmesi daha da imkânsız olan başka bir varlık olun. (Yine de diriltileceksiniz.)”⁷⁷⁷ âyetindeki “Yahut aklınızca, diriltilmesi daha da imkânsız olan başka bir varlık” ibaresiyle Allah'ın muradının ne olduğunu sormuş, İbn Abbâs da Allah'ın bu ifadeyle ölümü kastettiğini belirtmiştir.⁷⁷⁸

Taberî bu âyetin tefsirinde üç farklı görüşün varlığına dikkat çekmiştir. Birinciye göre; âyette kastolunan ölümdür. Buna delil olarak İbn Abbâs'ın görüşünü delil getiren Taberî'nin açıklamasında İbn Hişâm'inkinden farklı olarak İbn Abbâs, herhangi bir soru olmadan âyeti tefsir etmiş ve bunun “Eğer siz ölüm de olsanız, sizi dirilteceğim.” manasına geldiğini belirtmiştir. Bu rivayetin senedi de İbn Hişâm'ın rivâyet ettiğinden farklıdır.⁷⁷⁹ İkinciye göre; Katâde'den rivayetle gökyüzü, yer ve dağlar, üçüncüye göre ise Mücâhid'den rivayetle “Ne dilerseniz o olun, yine de Allah sizi diriltecektir.” manası kastedilmiştir.⁷⁸⁰ İbn Kesîr ise bu âyetin tefsirinde İbn Hişâm'ın rivayet ettiği habere aynı sened ve metinle yer vermiş, bununla beraber Taberî'nin ifade ettiği diğer manaları da delilleriyle dile getirmiştir.⁷⁸¹

İbn Hişâm, sahâbeden konuyla ilgili tek rivayeti kullanmayı tercih ederken, sonraki müfessirler tâbiînin görüşlerine de yer vermişlerdir. Kanaatimize göre İbn Hişâm'ın belirttiği görüşün âyeti açıklamak için yeterli olduğu ve tâbiî'nin sözünden önce sahâbe sözünün tercih edilmesi⁷⁸² gerektiği söylenebilir.

⁷⁷⁷ İsrâ, 17/50, 51.

⁷⁷⁸ İbn Hişâm, I, 297.

⁷⁷⁹ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, XVII, 464.

⁷⁸⁰ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, XVII, 465.

⁷⁸¹ Bkz. İbn Kesîr, *Tefsîr*, V, 85.

⁷⁸² Bkz. İbn Hacer el-Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-

3.3.4. Âyetteki Emir ve Nehyin Sebebini Belirtmesi

Sahâbe, bazen âyetteki emir veya nehyin sebebini açıklamak suretiyle âyetin maksadının anlaşılmasına katkı sunmuştur. Allah Teâlâ'nın bir şeyi neden emrettiğini veya neden yasakladığını bilmek, ilâhî emirdeki hikmeti anlamaya yardımcı olur. Sebebi bilinmeyen emirlerin yerine getirilmesi ve yasaklardan uzak durulması, insana bazen zor gelebilir. Sebebin bilinmesi durumunda, uygulama konusundaki bu zorluk ortadan kalkabilir. İbn Hişâm'ın şu rivayeti bu konuya bir örnek teşkil etmektedir:

Hz. Peygamber (s.a.s.), namaz kılarken kıraatini yüksek sesle yapmaya başladığında henüz İslâm'la şereflenmemiş olanlar onun etrafından dağılmaya ve onu dinlemekten yüz çevirmeye başlamışlardır. Onu dinlemek isteyenler ise diğerlerinin eziyetinden korktuğu için dinlemekten korkmuş yahut onlardan uzak bir şekilde gizlice dinlemeye çalışmışlardır. Bunun üzerine "وَلَا تَجْهَرُ بِصَلَاتِكَ وَلَا تُخَافُتْ بِهَا وَاتَّقِ بَيْنَ ذَلِكَ سَبِيلًا*" "Namazında sesini pek yükseltme, çok da kısma. İkisi ortası bir yol tut."⁷⁸³ âyeti nâzil olmuştur. İkrime'nin haber verdiği göre İbn Abbâs, bu âyetin bahsedilen kimseler hakkında indiğini belirtmiş ve "Namazında yüksek sesle okuma ki, onlar senin etrafından dağılmasınlar, gizli de okuma ki onlardan bunu gizlice dinlemeyi isteyenler rahatlıkla dinleyebilsin. Umulur ki işittiği şeylerin bazısına kulak verir de ondan faydalanır."⁷⁸⁴ şeklinde tefsir etmiştir. Rivayetten de anlaşıldığı üzere, İbn Abbâs'ın açıklamasıyla âyette bulunan nehiy ve emrin sebebi ve âyetle neyin kastedildiği rahatlıkla anlaşılmaktadır.

Taberî de İbn Hişâm'ın İbn İshâk'tan rivayet ettiği bu haberi konuyla ilgili başka rivayetlerle beraber dile getirmiştir.⁷⁸⁵ Fakat o, âyetin kastedtiği mana üzerinde farklı yaklaşımlar olduğunu, âyetteki "salât" kelimesinin dua veya teşehhüdde okunan tahiyât manasına da gelebileceğini belirtmiştir. Bu anlama göre, namaz esnasında okunan sûreler ve tahiyât ne yüksek ne de kısık sesle okunmalı, orta yol tutulmalıdır. Taberî, konu hakkındaki farklı görüşleri sıraladıktan sonra İbn Hişâm'ın naklettiği İbn

Heytemî es-Sa'dî (ö. 974/1567), *el-Hayrâtu'l-hisân*, Beyrut: Dârü'l-erkâm, t.y., s. 62

⁷⁸³ İsrâ, 17/110.

⁷⁸⁴ İbn Hişâm, I, 294.

⁷⁸⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XVII, 585.

Abbâs'ın görüşünü tercih etmiştir.⁷⁸⁶ Bu durumda Taberî ile İbn Hişâm'ın fikirlerinin örtüştüğü görülmektedir. İbn Kesîr ise Taberî'nin ifade ettiği farklı görüşlere yer vermekle beraber İbn Hişâm'ın naklettiği rivayeti de ele almıştır. Fakat bu görüşler arasında herhangi bir tercihte bulunmamıştır.⁷⁸⁷ Her iki müfessir de bu rivayeti, İbn İshâk'ın aralarında bulunduğu râvi zinciriyle nakletmiştir.

İbn Hişâm, âyeti sadece İbn İshâk'ın haberiyle tefsir ederken diğer iki müfessir başka rivayetlere de yer vermişlerdir. Buna rağmen İbn Hişâm'ın bildirdiği ve aynı zamanda mezkûr müfessirlerin de değer verip naklettiği bu sebab-i nüzûl, âyetteki maksadı açık bir şekilde ortaya koyduğu ve âyetin siyak ve sibakına uygun olduğu için başka açıklamalara ihtiyaç bırakmamaktadır. *Sîre*'de sebab-i nüzûlü anlatılmak suretiyle sahâbe tarafından açıklanan başka örnekler de bulunmaktadır.⁷⁸⁸

3.3.5. Sahabe ile İlgili Nâzil Olan Âyeti Dile Getirmesi

Bazı olaylarla ilgili inen âyetlerin, olayın başrollerinde olan sahâbe tarafından açıklandığı görülmektedir. Mesela; İbn Hişâm, *Tebük Gazvesi*'nde Hz. Peygamber (s.a.s.) ve ashabından geri kalan ve gazveye katılmayan üç kişi hakkında nâzil olan âyetleri, onlardan biri olan Ka'b b. Mâlik'in (ö. 50/670) ağzından naklederek açıklamıştır.

Aslında bu gazvede Hz. Peygamber'in (s.a.s.) yanında yer almayanlar; münafıklar veya mazereti sebebiyle Hz. Peygamber'e (s.a.s.) katılmayanlardır. Ka'b b. Mâlik, Mürâre b. Rebi' ve Hilâl b. Ümeyye bu iki gruptan da değildir. Ka'b b. Mâlik'in anlattığına göre; kendisi Müslümanlarla beraber gazve için hazırlık yapmaya başladığında bir kararsızlık yaşamıştır. Hz. Peygamber (s.a.s.) ve ashabı hazırlanıp yola çıktığında "Ben de bir veya iki gün sonra hazırlanıp onlara kavuşurum." düşüncesiyle yavaş hareket etmiş ve gazayı kaçırmıştır. Ka'b b. Mâlik, Hz. Peygamber (s.a.s.) sefere çıktıktan sonra, halkın içine çıktığında sadece münafıkların ve özrü sebebiyle Allah'ın bağışladığı kimselerin savaşa katılmadığını görmüş, içini büyük bir pişmanlık kaplamış ve üzüntüsü gitgide artmıştır.

⁷⁸⁶ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, XVII, 581-588.

⁷⁸⁷ İbn Kesîr, *Tefsîr*, V, 128-130.

⁷⁸⁸ Diğer örnekler için bkz. İbn Hişâm, I, 289-290, 294, 430, 483; II, 45, 177-178, 202-203, 258-259, 338.

Hız. Peygamber'in (s.a.s.) Tebük'ten geri dönüp Medine'ye gelmek üzere olduğunu işitince kendisine bir mazeret bulmaya çalışmıştır. Allah Resûlü'ne ne diyeceğini bilememiş ve sonunda doğruyu söylemeye karar vermiştir. Hız. Peygamber (s.a.s.) seferden döndüğünde savaşa katılmayanlar, gelip mazeretlerini beyan etmiş ve yemin etmişlerdir. Allah Resûlü de onlar için af dilemiş, içlerindeki gizli niyetlerini Allah'a havale etmiştir. Ka'b b. Mâlik ise Resûlullah'a (s.a.s.) gelip kendisinin herhangi bir özrü olmadığını belirtmiş, Hız. Peygamber de (s.a.s.) ona Allah'ın kendisi hakkında hüküm verene kadar beklemesini söylemiştir. Mürâre b. Rebi' ve Hilâl b. Ümeyye de Ka'b ile aynı durumdadır. Allah Resûlü ashâbın bu üç kişi ile konuşmasını yasaklamış, hatta eşlerinin bile onlara yaklaşmasına izin vermemiştir. Sadece Hilâl b. Ümeyye çok yaşlı ve bakıma muhtaç olduğu için eşinin kendisine hizmet etmesine müsaade etmiştir. Onlar, ashâb'ın kendisiyle konuşmadığı ve haklarında Allah tarafından verilecek hükmün beklendiği bu süre zarfında büyük bir imtihan geçirmişlerdir. Yeryüzü onlara adeta dar gelmiştir. Elli gün sonra müjdeli haber Ka'b b. Mâlik'e ulaşmış, Ka'b sevinçle Hız. Peygamber'in (s.a.s.) yanına gelmiş ve onun ağzından: "Annen seni doğurduğundan beri en hayırlı gün ile seni müjdeliyorum." sözlerini işitmiştir. Verilen bu müjdede Allah onların tevbesinin kabulü hakkında şöyle buyurmuştur: لَقَدْ تَابَ اللَّهُ عَلَى النَّبِيِّ وَالْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُ فِي سَاعَةِ الْعُسْرَةِ مِنْ بَعْدِ مَا كَادَ يَزِيغُ قُلُوبَ فَرِيقٍ مِنْهُمْ ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ إِنَّهُ بِهِمْ رَؤُفٌ رَحِيمٌ* "Şu bir gerçek ki Allah, peygambere ve o sıkıntılı zamanda, içlerinden bir grubun moralleri bozulmaya yüz tuttuktan sonra bile ona bağlılıklarını koruyan muhâcir ve ensâra lütfuyla muamele etti ve sonra da hepsinin tevbelerini kabul etti. Allah onlara karşı çok şefkatli ve merhametlidir. Allah geriye bırakılan üç kişinin de tevbesini kabul etti."⁷⁸⁹

Ka'b b. Mâlik âyette geçen geriye bırakılma meselesinin onların gazveden geri kalmaları olmadığını belirtmiştir. Ona göre bu, Hız. Peygamber'e (s.a.s.) gelip yemin eden O'nun kendilerini mazur görüp onlar için istiğfar ettiği kimselerden geriye bırakılmalarıdır.⁷⁹⁰ Yani Hız. Peygamber'in (s.a.s.), Ka'b b. Mâlik, Mürâre b. Rebi' ve Hilâl b. Ümeyye'nin durumunu sonraya tehir etmesidir. Onların tevbelerinin kabulünün

⁷⁸⁹ Tевbe, 9/117, 118.

⁷⁹⁰ İbn Hişâm, II, 450-454.

geriye bırakılmasıdır. Burada sahâbeden Ka‘b b. Mâlik’in, Tebük Savaşı’na katılmayanlar hakkındaki âyetlerin iniş sebebini detaylı olarak bildirdiği ve âyet içinde kapalı kalan bir ifadeyi de tefsir ettiği görülmektedir. İbn Hişâm sahâbeden naklettiği bu haberle, ilgili âyetlerin inişinin tarihi seyrine yer vermiş ve daha doğru anlaşılmasına katkı sağlamıştır.

Taberî ve İbn Kesîr bu âyeti tefsir ederken başka açıklamalarla beraber Ka‘b b. Mâlik’in bu rivayetine yer vermişlerdir.⁷⁹¹ İbn Kesîr ayrıca bunun sahih, sabit ve sıhhatinde ittifak edilen bir rivayet olduğunu ve âyeti geniş bir şekilde tefsir ettiğini dile getirmiştir.⁷⁹² Buhârî ve Müslim de bu habere *Sahih*’lerinde yer vermişlerdir.⁷⁹³

Sahâbe görüşüyle tefsir bölümünde İbn Hişâm, gerek sebeb-i nüzûlün yerini ve zamanını, gerekse sebeb-i nüzûlü belirterek sahâbenin şahid olduğu olayı ele almıştır. Âyetlerle ilgili sorulan sorulara, sahâbenin verdiği cevapları aktararak âyetlerin tefsirini yapmış, Cenab-ı Hakk’ın emir ve yasaklarının sebep ve hikmetini sahâbe aracılığıyla açıklamıştır. Bugün okunduğunda anlaşılması zor meseleler, o gün hadiselerin şahidi olan sahâbe tarafından gayet kolay bir şekilde anlaşılmaktaydı. Dolayısıyla Kur’ân’ın anlaşılmasında onların verdiği bilgiler önem arz etmektedir. Ayrıca kendileriyle ilgili nâzil olan âyetlerin tefsirini, yine sahâbeden öğrenmek önemli bir ayrıcalıktır. Nitekim İbn Hişâm, sahâbenin yaşadıklarını ve onlarla ilgili inen âyetleri aktarmakla, meselenin ilk ağızdan ve sağlam bir şekilde anlaşılmasında önemli bir işlevi yerine getirmiştir. Genel itibariyle müellifimiz, İbn İshâk’tan gelen rivayetleri tercih edip konu hakkındaki ihtilaflara değinmezken, müfessirler İbn İshâk’tan gelen rivayetlerle beraber başka rivayetlere de yer vermişlerdir.

⁷⁹¹ Bkz. Taberî, *Câmi ‘u’l-beyân*, XIV, 548; İbn Kesîr, *Tefsîr*, IV, 229. Taberî bu rivayeti İbn Şihâb ez-Zühri’den naklederken, İbn Kesîr Zühri’nin içerisinde bulunduğu râvi zinciriyle rivayet etmiştir. Her iki müfessirin isnadında da İbn Hişâm’ın bu haberi naklettiği İbn İshâk yoktur. Ama üç müellifin de Zühri’den sonraki ravileri aynıdır.

⁷⁹² İbn Kesîr, *Tefsîr*, IV, 230.

⁷⁹³ Buhârî, “Meğâzi” 79; Müslim, “Tevbe” 9. Mezkûr tefsir kaynaklarında olduğu gibi bu eserlerde de Ka‘b b. Mâlik’in rivayetinin baştan Zühri’ye kadar olan ravileri farklı sonrakiler aynıdır.

3.4. Âyetleri Tâbiîn Sözüyle Tefsiri

İslâm devletinin sınırları fetihlerle genişleyince yeni ülkelere girilmiş, farklı kültür ve dine sahip insanlarla karşılaşmıştır. Bedevî hayatın sınırlarından çıkan ve değişik medeniyetlerle buluşan Müslümanların ihtiyaçları farklılaşmış ve muhatap oldukları sorular artmıştır. Bu da ihtiyaca cevap verecek şekilde Kur'ân'ın doğru bir şekilde tefsirini gerekli kılmaktadır. Fethedilen topraklara İslâmiyet'i götürecek muallimler göndermek gerekince, Hz. Peygamber (s.a.s.), Muaz b. Cebel'i Yemen'e göndermiş, Hz. Ömer de kendi döneminde Abdullâh b. Mesûd'u Irak'a muallim olarak tayin etmiştir. Bu şekilde görevlendirilen muallimler gittikleri memleketlerde ilim halkaları oluşturmuştur. Tâbiînden olan talebeler de Kur'ân'ın tefsirini, bu sahâbe-i kirâmdan öğrenmiştir. Sahâbeden ilim alıp kendini ilerleten bu şahıslara "Mevâlî" denilmiştir. Mevâlî çoğunlukla Arap olmayan kimselerdendir. Nâfi', İkrime, Saîd b. Cübeyr ve Hasan el-Basrî bunların başında gelir.⁷⁹⁴

Değişik din, dil ve kültür içerisinde yetişmiş insanların, yeni öğrendiği bilgileri önceki bilgileriyle sentezlemeleri, İslâmî bilgide özellikle de tefsirde farklı açılım ve görüşlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.⁷⁹⁵ Dolayısıyla tâbiîn devri, Kur'ân tefsiri açısından bazı noktalardan sahâbe devrine göre farklılıklar arz etmektedir. Mesela; tâbiîn döneminde Kur'ân'ın tamamı tefsir edilmiş, âyetlerde geçen kelimelerin geniş açıklamaları yapılmış, târihî bilgilere, fıkıhla ilgili açıklamalara da yer verilmiştir. Tâbiîn arasında anlayış farklılığı daha önceki döneme göre fazla olduğundan tefsirde de ihtilaflar meydana gelmiş, böylece mezheplere yönelik ihtilaflar baş göstermiştir.⁷⁹⁶

Sahâbe döneminde de görülen rey ile tefsir, tâbiîn döneminde kendini iyiden iyiye göstermeye başlamıştır. Tâbiîn, gerek anlayış farklılıkları gerekse içerisinde yaşadığı toplumun fikirlerinin ve temayüllerinin etkisiyle sahâbeden daha farklı tefsirler de

⁷⁹⁴ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 106-107; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 114.

⁷⁹⁵ Süyûtî, *el-İtkan*, II, 242; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 105-132; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 115.

⁷⁹⁶ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 134; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 169; Gümüş, *Kur'ân Tefsirinin Kaynakları*, s. 92-93.

yapmış,⁷⁹⁷ yorumu açık yerleri rahatça yorumlamıştır.⁷⁹⁸

Tâbiîn tefsirinin bağlayıcı olup olmadığı meselesine gelince; bu konuda âlimler arasında ittifak yoktur. Ebû Hanîfe (ö. 150/767) rivayetleri değerlendirirken önce Kur'ân'ın beyanına, onda bulunamazsa sünnete, onda da bulunamazsa sahâbenin görüşüne müracaat edilmesi gerektiğini belirtmiş, sahâbe arasında fikir birliği yoksa Kur'ân ve sünnete en yakın olanın tercih edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ona göre eğer sahâbeden rivayet edilen görüş yoksa o takdirde tâbiîn kavli bağlayıcı değildir. Bu durumda yeni bir içtihat yapılmalıdır.⁷⁹⁹ Çünkü tâbiîn Hz. Peygamber'in (s.a.s.) sohbetinde bulunmamış, direkt ondan bir şey işitmemiştir. Aynı zamanda Kur'ân'ın iniş sürecine de şahit olmamıştır. Bu sebeple âyetlerdeki ilâhi muradı anlamada hata mümkündür.⁸⁰⁰ Çoğu müfessir ise tâbiîne ait görüşlere itimat edilebileceğini belirtmiştir. Zira onlar, tefsirle ilgili görüşlerinin önemli bir yekûnunu, sahâbeden öğrenmiştir. Mesela, İkrime bu konuda: “Kur'ân hakkında size anlattığım bütün bilgileri İbn Abbâs'tan öğrendim.”⁸⁰¹, Katâde de: “Kur'ân'da hiçbir âyet yok ki, onun hakkında sahâbeden bir şey duymamış olayım.”⁸⁰² demiştir.

İbn Teymiyye, tâbiînden olan müfessirler, bir meselede eğer ittifak etmişlerse, bunun hüccet olduğunda şüphe olmadığını belirtmiştir. Eğer aralarında ihtilaf varsa, içlerinden

⁷⁹⁷ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 115.

⁷⁹⁸ Mesela Abdullah İbn Abbâs'ın mevâlîsi olan Mücâhid'in Bakara sûresi 65. âyeti tefsiri İbn Abbâs'ın tefsirinden farklı olmuştur. Mücâhid, “İçinizden cumartesi günü azgınlık edip de, bu yüzden kendilerine: Aşağılık maymunlar olun! dediklerimizi elbette bilmektesiniz.” âyetinde geçen “aşağılık maymunlar” ifadesini açıklarken, bundan muradın fiziki mesh değil; kalpte, gönülde ve ahlakta meydana gelen bir mesh olduğunu belirtmiştir (Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, II, 173). Hâlbuki İbn Abbâs, bu âyeti açıklarken Allah'ın yasağını ihlal eden Yahudilerin maymuna dönüştürüldüğünü ve bunun bedendeki bir mesh olduğunu ifade etmiştir (Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, II, 168-170). Taberî de Mücâhid'in bu âyet hakkındaki tefsirini kabul etmemiş, onun bu yorumunun Kur'ân'ın Yahudilerle alakalı diğer âyetlerine uygun olmadığını belirtmiştir. Taberî bu konuda İbn Abbâs ve talebeleri Hasan el-Basrî ve İkrime'nin tefsirlerini esas almıştır (Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, II, 173).

⁷⁹⁹ İbn Hacer el-Heytemî, s. 62

⁸⁰⁰ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 131; Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 98.

⁸⁰¹ Süyûtî, *el-İtkân*, IV, 241.

⁸⁰² Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 132; Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 99; Gümüş, *Kur'ân Tefsirinin Kaynakları*, s. 100-101.

herhangi birinin görüşü ne kendisi gibi tâbiînden birine ne de onlardan sonra gelen herhangi bir kimseye karşı hüccet olamaz. Böyle bir durumda Kur’ân veya sünnetin dil, üslup ve kullanımına veya Arap dilinin umumi yapısına veyahut sahâbenin görüşlerine bakılarak hareket edilir.⁸⁰³ Bu görüşlerden yola çıkarak denilebilir ki; tâbiînin akılla değil de ancak nakille bilinmesi mümkün olan konularda sahâbeden rivayet ettiği düşünülmektedir. Kendi içtihadıyla yaptığı tefsir ise ister kabul edilir ister reddedilir.

Araştırmamıza konu olan İbn Hişâm da konuları aktarırken ilgili âyetlerin tefsirinde zaman zaman tâbiî görüşüne temas edenlerdendir. Bu bölümde, onun tâbiî görüşüyle yaptığı tefsirlere örnekler vereceğiz.

3.4.1. Sebeb-i Nüzûlü Belirtmesi

Tâbiî zaman zaman âyetlerin sebeb-i nüzûllerini belirterek tefsir etmişlerdir. İbn Hişâm *Sîre*’sinde İbn İshâk kanalıyla Saîd b. Cübeyr’den, İhlas sûresinin sebeb-i nüzûlünü şöyle rivayet eder: Bir grup Yahudi, Hz. Peygamber’e (s.a.s.) gelip: “Ey Muhammed! İşte Allah mahlûkatı yarattı. Peki Allah’ı kim yarattı?” sorusunu yöneltince Hz. Peygamber (s.a.s.) gazaplanmış ve yüzünün rengi değişmiştir. Hatta Yahudilerle arasında tartışma da çıkmıştır. Sonra Cebrail (a.s.) gelip Resûlullah’ı teskin etmiş ve konuyla ilgili olarak: “De ki O, Allah birdir. Allah Samed’dir. (Her şey O’na muhtaçtır, o hiçbir şeye muhtaç değildir.) Ondan çocuk olmamıştır (kimsenin babası değildir). Kendisi de doğmamıştır (kimsenin çocuğu değildir). Onun hiçbir dengi yoktur.”⁸⁰⁴ âyetlerini getirmiştir. Hz. Peygamber (s.a.s.) bunu Yahudilere okuyunca, onlar: “O halde ey Muhammed! Bize onu anlat. Onun yaratılışı, kolu, pazısı nasıldır? Onların bu sorusu üzerine Hz. Peygamber (s.a.s.) iyice öfkelenmiş ve mücadeleye devam etmiştir. O anda Cebrail (a.s.) gelmiş ve Yahudilerin sorularının cevabını vahiy olarak getirmiştir. Bu vahiyde Allah (c.c.): وَمَا

“Allah’ın فَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ وَالْأَرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَالسَّمَاوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ”

⁸⁰³ İbn Teymiyye, *Mukaddime*, s. 46.

⁸⁰⁴ İhlâs, 112/1-4.

kadrini gereği gibi bilemediler. Yeryüzü kıyamet gününde bütünüyle O'nun elindedir. Gökler de O'nun kudretiyle dürülmüştür. O, onların ortak koştuklarından uzaktır, yücedir.”⁸⁰⁵ buyurmuştur.

İhlâs sûresi ile alakalı olarak İbn Hişâm, yine İbn İshâk kanalıyla Ebû Hüreyre'nin Hz. Peygamber'den (s.a.s.) şunları işittiğini belirtmiştir: “Yakındır ki, insanlar aralarında birbirlerine: “Allah mahlûkatı yaratmıştır, o halde Allah'ı kim yaratmıştır?” diye soracaklar. Bunu duyan kimse İhlâs sûresini okusun, sonra soluna üç defa tükürsün ve şeytân-ı racîmden Allah'a sığınsın.”⁸⁰⁶

İbn Hişâm'ın aynı konuda iki farklı rivayete değindiği görülmektedir. Birinci rivayet, âyetin sebab-i nüzûlünü bildirirken; ikincisi bir yol göstermedir. Adeta Hz. Peygamber (s.a.s.), böyle bir soruyla karşılaşan ümmetine nasıl cevap vermesi gerektiğini öğretmiştir. Bu soru, her Müslümanın her devirde karşılaşabileceği bir sorudur. Bu sebeple cevabını öğrenmek de önemlidir. İbn Hişâm eserinde yer verdiği bu rivayetlere herhangi bir yorum eklememiş ve olduğu gibi aktarmıştır.

Taberî, İhlâs sûresinin sebab-i nüzûlünü açıklarken İbn Hişâm'ın naklettiği Saîd b. Cübeyr'in rivayetini senesinde İbn İshâk'ın da bulunduğu râvi zinciriyle aynen nakletmiştir.⁸⁰⁷ O, bu sûrenin, müşriklerin Hz. Peygamber'e (s.a.s.) Allah Teâlâ'nın nesebini sormaları üzerine nâzil olduğunu belirten rivayetlere de yer vermiştir.⁸⁰⁸ Süyûtî de bu sûrenin sebab-i nüzûlü olarak Saîd b. Cübeyr'in rivayetine yer verenlerdendir.⁸⁰⁹ Aynı haber, sonraki müfessirlerden Râzî'nin tefsirinde de karşımıza çıkmaktadır. Fakat Râzî, bu haberi tâbiînden İkrime aracılığıyla İbn Abbâs'a dayandırmış ve İhlâs sûresinin nüzûl sebebiyle alakalı başka rivayetleri de dile getirmiştir.⁸¹⁰ İbn Kesîr ise bu habere değinmemiş, İhlâs sûresinin sebab-i nüzûlü olarak; müşriklerin -Arapların veya

⁸⁰⁵ Zümer, 39/67.

⁸⁰⁶ İbn Hişâm, I, 509.

⁸⁰⁷ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, XXIV, 688.

⁸⁰⁸ Bkz. Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, XXIV, 687.

⁸⁰⁹ Süyûtî, *ed-Dürrü 'l-mensûr*, X, 382.

⁸¹⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, XXXII, 357.

Kureyşlilerin- Resûlullâh'a Allah'ın nesebini sormaları üzerine bu sûrenin indiğini belirten rivayetlere temas etmiştir.⁸¹¹ Bununla birlikte İbn Hişâm'ın İbn İshâk'tan naklettiği Saîd b. Cübeyr haberinin, tefsir ilminin önde gelen müfessirleri tarafından kayda değer bulunduğunu söylemek mümkündür.

Hız. Peygamber'in (s.a.s.) ve sahâbenin sözleriyle tefsir yapan İbn Hişâm'ın bu bölümde tâbiîn görüşüyle yaptığı tefsir örneklerine yer verdik. Buna göre; tâbiîn bazen kendilerine sorulan sorular üzerine âyeti tefsir etmiş, bazen âyetin içindeki bir kelimeyi izah etmiş, bazen âyette geçen mübhemleri açıklamış, bazen âyetin kimin hakkında nâzil olduğuna değinmiş ve bazen de âyetin nüzûl sebebini açıklayarak âyeti tefsir etmiştir. Tâbiîn tefsirdeki bu gayretleri, Kur'ân'ın anlaşılmasına büyük çapta yardım etmiş ve gelecek nesillerin zengin bir mirasa sahip olmasını sağlamıştır. Bu mirasın sonraki dönemlere taşınmasında ve korunmasında önemli rolü olan âlimlerden biri de İbn Hişâm'dır. Hız. Peygamber'in (s.a.s.) dönemini aydınlatan ve Kur'ân âyetlerinin anlaşılmasına destek olan İbn Hişâm, aynı zamanda Hız. Peygamber'in (s.a.s.) hayatını okuyanların tefsirle alakalı pek çok bilgiye de sahip olmalarını sağlamıştır.

3.4.2. Mübhemî Tavzihi

Kur'ân'da bazen ismi tasrih edilmeksizin kadın, erkek, melek, cin veya kavimlerden bahsedildiği görülmektedir. Bu mübhemâtın⁸¹² akılla bilinme imkânı yoktur. Ancak nakille bilinebilir.⁸¹³ Tâbiîn bu konuya önem vermiş, ilgili rivayetleri sonraki nesillere aktarmıştır. İbn Hişâm da bazen âyetlerdeki mübhemâtı, tâbiîn'den gelen nakillerle vuzuha kavuşturmuştur.

1. Örnek:

Allah Teâlâ, Feth sûresinde قُلْ لِلْمُخَلَّفِينَ مِنَ الْأَعْرَابِ سُدْعُونَ إِلَى قَوْمِ أُولَىٰ بِأَسِيٍّ شَدِيدِ تُقَاتِلُونَهُمْ أَوْ يُسَلِّمُونَ فَإِنَّ

⁸¹¹ Bkz. İbn Kesîr, *Tefsîr*, X, 518.

⁸¹² Mübhemâtü'l-Kur'ân: Kur'ân'da kendi ismiyle veya ne olduğunu ortaya koyan bir kelimeyle belirtilmeyip bunların yerine insan, melek, cin, hayvan, ağaç, yıldız ve şehir için kullanılan zamir, işaret isimleri, zaman ve mekân isimleri, künye, lakap ve vasıf gibi kapalı kelime ve ifadelerle belirtilen hususlara "mübhemâtü'l-Kur'ân" denilmiştir (Birişik, Abdülhamid, Muhammed, Hüseyin Abdülhâdî, "Mübhemâtü'l-Kur'ân", *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 2006, XXXI, 437).

⁸¹³ Süyûtî, *el-İtkân*, IV, 95; Kâtip Çelebî, II, 1583.

“Bedevîlerin (savaştan) geri bırakılanlarına de ki: Siz, güçlü kuvvetli bir kavme karşı onlar teslim oluncaya kadar savaşmaya çağrılacaksınız. Eğer itaat ederseniz Allah size güzel bir mükâfat verir. Ama önceden döndüğünüz gibi yine dönerseniz, Allah sizi elem dolu bir azaba uğratar.”⁸¹⁴ buyurmuştur.

İbn Hişâm, bu âyette mübhem olan güçlü ve kuvvetli kavmin kim olduğuyla ilgili İbn İshâk'ın İbn Abbâs ve tâbiinden Zührî'den naklettiği rivayetlere yer vermiştir. İbn Abbâs'a göre kastedilen kavim Fârisî'ler, Zührî'ye göre ise Müseylimetü'l-Kezzâb ile beraber Benî Hanife kabilesidir.⁸¹⁵

Rivayet tefsirlerinde de âyette geçen kavimden maksadın kim olduğu ile ilgili farklı görüşler ileri sürülmüş, ancak “kesinlikle budur” denilmemiştir.⁸¹⁶

2. Örnek:

“Bu الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِهِ هُمْ بِهِ يُؤْمِنُونَ* وَإِذَا يُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ قَالُوا آمَنَّا بِهِ إِنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّنَا إِنَّا كُنَّا مِنْ قَبْلِهِ مُسْلِمِينَ*” Bu Kur'ân'dan önce kendilerine kitap verdiklerimiz var ya, işte onlar ona da (Kur'ân'a) inanırlar. Kur'ân kendilerine okunduğu zaman “Ona inandık. Şüphesiz o, Rabbimizden gelen gerçektir. Şüphesiz biz ondan önce de Müslümandık.” derler.”⁸¹⁷ âyetinde geçen “kitap ehlinde bir grup”un kim olduğu belirtilmemiştir. İbn Hişâm'ın İbn İshâk'tan naklettiğine göre bu Hıristiyan grup, Necran'dan gelen kimselerdir. Nitekim onlar Resûlullah'a gelip sorular sormuşlar ve kendilerini İslâm'a davet eden Allah Resûlü'nden dinledikleri üzerine gözyaşlarını tutamamış ve Müslüman olmuşlardır. İbn İshâk, burada bahsi geçen topluluğun Necran ehlinde Nasranî bir grup olduğunu belirtmekle beraber bu âyetlerin kimin hakkında indiğini İbn Şihâb ez-Zührî'ye sorduğunu, Zührî'nin de ulemâdan işittiğine göre bu âyetlerin Necâsî ve ashabı

⁸¹⁴ Feth, 48/16.

⁸¹⁵ İbn Hişâm, II, 273.

⁸¹⁶ Bkz. Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, XXII, 219-221; İbn Kesîr, *Tefsîr*, VII, 338-339.

⁸¹⁷ Kasas, 28/52, 53.

hakkında indiğini belirttiğini ifade etmiştir.⁸¹⁸

İbn Hişâm, buradaki mübhemâtı tâbiinden Zührî'ye dayandırarak tespit etmeye çalışmıştır. İbn Kesîr'in *Tefsîr*'inde de bu rivayeti ve Zührî'nin açıklamasını aynen görmekteyiz.⁸¹⁹

3.4.3. Tâbiînin Âyetlerle İlgili Verdikleri Cevapları Nakletmesi

Tâbiîn, zaman zaman kendisine herhangi bir âyetle ilgili soru sorulduğunda, onunla ilgili açıklamalarda bulunmuştur. Mümtehine sûresi 10. ve 11. âyetler de tâbiîne sorulan âyetlerdendir. Müslümanlar ile müşrikler arasında yapılan Hudeybiye Antlaşması'nda müşriklerden biri Müslümanların tarafına geçecek olursa, geri iade edilme şartı bulunmaktaydı. O sırada müşriklerden bazı kadınlar Müslümanların tarafına geçmiş, geri iadeleri istenildiğinde ise Hz. Peygamber (s.a.s.) onları geri iade etmemişti. Çünkü antlaşmanın şartları kadınları değil erkekleri kapsamaktaydı. Mümtehine sûresi 10. âyet, bu şekilde müşriklerden Müslümanların tarafına geçen kadınlarla ilgili hükümleri içermektedir. Bu hükümlerden biri; evli olarak müşriklerden Müslümanların tarafına geçen kadının kocasına, o kadın için mehir olarak harcadığı miktarın geri verilmesidir. Müslümanlar bu emri yerine getirirken, müşrikler bunu yapmak istememişlerdir.⁸²⁰ Zührî ve Mesrûk'un rivayetine göre Mümtehine sûresi 11. âyet, Müslümanlardan müşriklere giden kadınlar hakkında nâzil olmuştur.⁸²¹ Böylece eşi müşriklere giden Müslüman erkeğin zararı giderilmeye çalışılmıştır.

İbn Hişâm bu âyetlerin tefsirinde tâbiîn sözüne müracaat etmiş ve şunları nakletmiştir:

İbn İshâk, tâbiinden Zührî'ye muhacirat hakkında nâzil olan: *وَإِنْ فَاتَكُمْ شَيْءٌ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ إِلَى*

*الْكُفَّارِ فَعَاقِبْتُمْ فَاتُوا الَّذِينَ ذَهَبَتْ أَزْوَاجُهُمْ مِثْلَ مَا أَنْفَقُوا وَأَتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي أَنْتُمْ بِهِ مُؤْمِنُونَ**

kâfirlere kaçar ve siz de onlarla çarpışıp ganimet alırsanız eşleri gidenlere sarfettikleri

⁸¹⁸ İbn Hişâm, I, 360.

⁸¹⁹ Bkz. İbn Kesîr, *Tefsîr*, VI, 244-245. İbn Kesîr bu rivayeti İbn İshâk'tan nakletmiştir.

⁸²⁰ Vâkîdî, II, 631-632; İbn Hişâm, II, 277-278.

⁸²¹ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, XXIX, 523.

(mehir) kadarını verin ve inandığınız Allah’a karşı gelmekten sakının.”⁸²² âyetinde neyin kast edildiğini sormuş, o da bunu şöyle açıklamıştır: “Allah (c.c.); bu âyette eğer sizden birinin hanımı kâfirlere geçerse ve size de sizden aldıkları şeyin benzerini getiren bir kadın gelmezse, eğer siz de bir ganimete nail olursanız o kadınların götürdüğü kadar o kocalara ganimetten verin, buyurmuştur.” Ayrıca يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا جَاءَكُمُ الْمُؤْمِنَاتُ مِهَاجِرَاتٍ فَاذْكُرْنَ مَا ذُكِّرْتُمْ وَلَا يَمْلِكْنَ مَا أَلْفَنَّهُنَّ اللَّهُ أَعْلَمُ بِإِيمَانِهِنَّ فَإِنْ عَلِمْتُمُوهُنَّ مُؤْمِنَاتٍ فَلَا تَرْجِعُوهُنَّ إِلَى الْكُفَّارِ لَا هُنَّ حِلٌّ لَّهُمْ وَلَا هُمْ يَحِلُّونَ لَهُنَّ وَآتُوهُم مَّا أَنْفَقُوا “Ey iman edenler! Mümin kadınlar muhacir olarak size geldiklerinde, onları imtihan edin. Allah onların imanlarını daha iyi bilir. Eğer siz onların inanmış kadınlar olduklarını anlarsanız, onları kâfirlere geri göndermeyin. Çünkü Müslüman hanımlar kâfirlere helal değildir. Kâfirler de Müslüman hanımlara helal olmazlar. Mehir olarak harcadıklarını onlara (kocalarına geri) verin. Mehirleri verdiğiniz takdirde, bu kadınlarla evlenmenizde size bir günah yoktur. Müşrik karılarınızın nikahlarına tutunmayın.”⁸²³ âyetleri nâzil olunca ilk olarak Hz. Ömer şirk üzere olan karısı Kureybe binti Ebi Ümeyye b. Muğîre’yi boşamış, onunla o zaman henüz müşrik olan Muâviye b. Ebî Süfyân evlenmiştir. Hz. Ömer aynı sebeple karısı Ümmü Gülsüm binti Cervel’i de boşamış, onunla da müşriklerden Ebû Cehm b. Huzeyfe b. Ğânim evlenmiştir.⁸²⁴

İbn Hişâm’ın İbn İshâk kanalıyla aktardığı bu rivayette, tâbiînden Zührî’nin, kendisine sorulan bir soru üzerine hem âyetin tefsirini yaptığını hem de âyette geçen hükümle alakalı sahâbenin uygulamasına yer verdiğini görmekteyiz.

Taberî bu âyetler bağlamında mezkûr rivayetle beraber⁸²⁵, farklı rivayetlere de yer vermiş, hanımı kendisini bırakıp gittiği için mağdur olan Müslüman erkeğe hanımına harcadığı miktarın, kâfirlere elde edilen ganimetten veya müşriklerden kaçan kadınla

⁸²² Mümtehine, 60/11.

⁸²³ Mümtehine, 60/10.

⁸²⁴ İbn Hişâm, II, 278. Bu rivayeti İbn İshâk’ın içerisinde bulunduğu isnad zinciriyle Taberî ve İbn Kesîr aynen nakletmiştir (Taberî, *Câmi ‘u l-beyân*, XXIII, 332; İbn Kesîr, *Tefsîr*, VIII, 94).

⁸²⁵ Taberî bu rivayeti, İbn İshâk’ın içinde bulunduğu ravi zinciriyle nakletmiştir.

evlenen kişiden alınan mehirden karşılanması gerektiğini belirtmiş⁸²⁶ ve böylece kendi tercihini ortaya koymuştur.⁸²⁷ İbn Kesîr de Mümtehine sûresi 11. âyetin nüzûlünden sonra karısı müşriklere kaçan mağdur Müslüman erkek için müminlerin bir nafaka tahsis ettiklerini ve bunu da iman edip Müslümanların tarafına geçen eşlerine harcadıkları nafakalarından müşriklere geri verilmesi gereken maldan temin ettiklerini belirtmiştir. Eğer müşriklerin bu mallarından artan olmuşsa müminler onu tekrar müşriklere geri vermişlerdir. Bu açıklamayla beraber başka bir görüşe daha yer veren İbn Kesîr, hanımı müşriklere sığınan Müslüman erkeğe o kadına harcadığı miktarın karşılığında ganimetten pay verilmesinin bu âyetle emrolunduğunu ifade etmiştir. Bu iki düşüncenin birbiriyle çelişmediğini belirten İbn Kesîr, eğer mümkünse birincisinin daha evla olduğunu, değilse kâfirlere alınan ganimetten verilmesinin gerektiğini belirtmiştir.⁸²⁸

Buna göre İbn Hişâm, Taberî ve İbn Kesîr'in tercih ettiği görüşler birbirine tamamen zıt değildir. Taberî ve İbn Kesîr'e nisbeten İbn Hişâm'ın tercih ettiği görüşün daha anlaşılır ve sade olduğunu söylemek mümkündür. Zaten hepsinin yorumlarının ortak paydası Müslüman erkeğin harcadığı miktarın ganimetten karşılanmasıdır. Sahâbeden İbn Abbâs'ın bu âyet hakkındaki açıklaması da İbn Hişâm'ın tercihini doğrular niteliktedir. Zira o da mağduriyetin ganimetten giderilmesi yönünde Hz. Peygamber'in (s.a.s.) emrine dikkat çekmiştir.⁸²⁹ Dirayet tefsirinin önde gelen isimlerinden Fahreddin Râzî'nin de "Galibiyet sizin olduğu zaman, o kocalara -ganimetler paylaşılmadan- giden eşleri için ödemiş oldukları mehirleri verin." şeklindeki yorumundan⁸³⁰, onun da İbn

⁸²⁶ Taberî'nin İbn Zeyd'den naklettiği rivayet bu konuya ışık tutmaktadır. Buna göre; herhangi bir Müslümanın hanımı kâfirlere kaçarsa, kâfirlere de bir kadın Müslüman olup gelecek olursa bu kadına, karısı kaçan Müslümanla evlenmesi teklif edilir. Kabul ettiği takdirde başka birşey almasına gerek kalmaz. Kabul etmezse gerek bu kadının evleneceği kocasından alacağı mehirden, gerekse ganimet mallarından, kansı kaçan Müslüman kocaya mehri geri verilir (Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, XXIII, 339).

⁸²⁷ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, XXIII, 339.

⁸²⁸ İbn Kesîr, *Tefsîr*, VIII, 95.

⁸²⁹ Avfi'nin İbn Abbâs'tan naklettiğine göre; Muhacirlerden bir adamın karısı kâfirlere giderse, Allah Resûlü onun o kadına harcadığı miktarın ganimetten kendisine verilmesini emretmiştir (İbn Kesîr, *Tefsîr*, VIII, 95).

⁸³⁰ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, XXIX, 523.

Hişâm ile aynı görüşte olduğu anlaşılmaktadır.

3.5. Âyetleri Şiirle Tefsiri

Edebî, hukukî metinlerin anlaşılmasında –şüphesiz- o dilin kültür, gelenek, örf, edebiyat ve şiirinin de önemli bir yeri vardır. Bu açıdan Arap şiirinin Kur’ân’daki bazı kelimeleri anlamamızda yardımcı bir unsur olduğu, ilk dönemden itibaren dikkatlere sunulmuştur. Sahâbe içinde Abdullâh b. Abbâs Arap şiiriyle âyet-i kerimeleri açıklamada ilk akla gelen isimlerdendir. İbn Abbâs’ın dışındaki sahâbeden de bu yöntemi tercih eden ve buna teşvik eden bulunmaktadır. Mesela Hz. Ömer: “Arşivimize sarılın. Böyle yaparsanız şaşırırmazsınız.” dediğinde “Bizim arşivimiz nedir?” diye sormuşlar, o da: “Câhiliye şiiridir. Şüphesiz onda kitabınızın tefsiri ve sözlerinizin manaları bulunmaktadır.”⁸³¹ şeklinde cevap vermiştir.

İbn Abbâs: “Şiir, Arab’ın arşividir. Allah’ın, Arap dili ile indirdiği Kur’ân’dan bir kelime bize gizli kalırsa şiir arşivimize başvurur ve onu onda ararız.”⁸³² demiştir.

Şiirle istişhâd metodu, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn döneminde devam etmiştir. Konu hakkında dilciler ile fakihler arasında farklılık söz konusudur. Fakihler bu metodu kullanan dilcileri eleştirerek “Eğer böyle yaparsanız, şiiri Kur’ân’a asıl yapmış olursunuz. Şiir, Kur’ân ve hadiste kınanmışken, onunla Kur’ân’a delil getirmek nasıl caiz olur?” demişlerdir.⁸³³ Hâlbuki durum, bu görüş sahiplerinin iddia ettiği gibi değildir. Kur’ân’ı şiirden destek alarak açıklamak onu Kur’ân’a asıl yapmak değildir. Zira Kur’ân, Arapça olarak nâzil olmuştur. Öyleyse onu anlamada katkı yapacak unsurlardan biri de Arap şiiridir. Câhiliye döneminde Arap toplumu için en etkili sanat olan şiir; Arapların bütün bilgilerini içine alan, bunların korunmasını sağlayan, daima müracaat ettikleri ve gerek dil, gerekse tarihle alakalı konularda faydalandıkları bir kaynaktır.

⁸³¹ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 78.

⁸³² Zerkeşî, I, 292; Süyûtî, *el-İtkân*, II, 67; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 79; ed-Derviş, Muhyiddin b. Ahmed Mustafa, *İ'rabü'l-Kur'ân ve beyânuhû*, Suriye: Dârü'l-irşâd li'ş-şuûni'l-câmiâ, 1410/1989, V, 306.

⁸³³ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 80.

Kur'ân ve hadislerde kınanan şiir⁸³⁴ edep kurallarını aşan, hakikatleri tahrif eden ve fitne kaynağı olan şiirdir.⁸³⁵ Yoksa içerisinde hikmet bulunan, İslâm'ı müdafaa eden ve insanları iyiliğe yönlendiren şiir, ne Kur'ân'da ne de hadislerde kınanmıştır.⁸³⁶ Dolayısıyla bu türün içerisine giren câhiliye şiirinden istifade etmenin herhangi bir mahzuru yoktur.

İbn Hişâm siyer bağlamında ele aldığı âyetlerde geçen bazı kelimeleri açıklarken şiirle istişhâd yolunu tercih edenlerdendir. Konuyla ilgili onun hassasiyetini gösteren bir durum da İbn İshâk'ın *Sîre*'sinde geçen bazı şiirleri çıkarması ve edebe muhalif olan şiirlere eserinde yer vermemesidir.⁸³⁷ Gerçi günümüz araştırmacılarından Şaban Öz, İbn Hişâm'ın İbn İshâk'ın rivayetlerine sansür uygulamasını eleştirmiş, hacimli bir edebî literatürün yok olmasına sebep olduğunu ifade etmiştir.⁸³⁸ Kanaatimize göre; İbn Hişâm'ın hiciv ve nâhoş ifadeler içeren şiirlere yer vermemesi, nezâket timsali Hz. Peygamber'in (s.a.s.) konu edildiği bir esere bunları yakıştırmayışındandır. Bunun yerine başka bir eserde bu şiirler derlenmiş olsaydı, mezkûr nakiller sonraki kuşaklara aktarılabilirdi gibi edebî açıdan herhangi bir kayıp da meydana gelmezdi.

Bazı Kelimeleri Açıklamada Şiirle İstişhâdı

Genellikle âyetlerin içinde geçen kelimeleri, şiirden delil göstererek açıklayan İbn Hişâm, bazen isimleri, bazen fiilleri, bazen de terkipleri şiirden istişhâd yoluyla açıklama yoluna gitmiştir.

1. Örnek:

أَمْ يَقُولُونَ شَاعِرٌ نَّتَرَبَّصُ بِهِ رَبِّبِ الْمُنُونِ* قُلْ تَرَبَّصُوا فَإِنِّي مَعَكُمْ مِنَ الْمُتَرَبَّصِينَ “Yoksa onlar: O, başına bir felaketin gelmesini beklediğimiz bir şair midir? diyorlar. De ki: Bekleyin bakalım! Ben

⁸³⁴ Bkz. Suarâ, 26/ 224-226; Buhârî, “Edeb” 92; Müslim, “Şiir” 41; Ebû Dâvûd, “Edeb” “mâ câe fi’ş-şi’ri” (5009).

⁸³⁵ Aydemir, Abdullah, *Ebussuûd Efendi ve Tefsirdeki Metodu*, Ankara: DİB Yay., 1993, s. 233.

⁸³⁶ Bkz. Suarâ, 26/227; Buhârî, “Edeb” 90; Ebû Dâvûd, “Edeb” “mâ câe fi’ş-şi’ri” (5010); Tirmizî, “Edeb” 69.

⁸³⁷ Bkz. İbn Hişâm, I, 28; şiire yapmış olduğu sansüre örnek olarak bkz. II, 479.

⁸³⁸ Öz, s. 357.

de sizinle beraber beklemekteyim.”⁸³⁹ İbn Hişâm (ö. 218/833) bu âyette geçen مَنُون kelimesinin “ölüm”, رَبِّبِ الْمَنُونِ kelimesinin ise “ölümün endişe ve sıkıntı vermesi” manasına geldiğini belirtmiş, bunun için de Ebû Züeyb el-Hüzelî’nin (ö. 28/648-49) bir kasidesinden şu beyitleri delil getirmiştir:

أَمِنَ الْمَنُونِ وَرَبِّهِ تَتَوَجَّعُ ... وَالذَّهْرُ لَيْسَ بِمُعْتَبَرٍ مَنْ يَجْرُعُ

“Ölümden ve onun endişesinden mi ağrı çekiyorsun?

Hâlbuki zaman, korkan kimsenin yakasını bırakacak değildir.”⁸⁴⁰

İmam Mâverdî (ö. 450/1058), aynı âyetin tefsirinde رَبِّبِ الْمَنُونِ kelimesinin iki manaya geldiğini, bunlardan birinin “ölüm”, diğersinin ise “zamanın olayları” olduğunu belirtir. Mâverdî “مَنُون” kelimesine, “zaman” manasını verdiği yerde Ebû Züeyb el-Hüzelî’ye ait yukarıdaki şiiri nakletmiştir.⁸⁴¹ Kurtubî de mezkûr kelimeye aynı anlamları vermekle beraber “zamanın olayları” manasına aynı şiiri delil getirmiştir.⁸⁴²

2. Örnek:

İbn Hişâm, Kureyş sûresinde geçen اِيْلَافِ فُرَيْشٍ “Kureyş’in uzlaşması” terkiibindeki اِيْلَافِ kelimesini açıklarken, bu kelimenin farklı manalarını ifade etmiş ve her bir manaya farklı şiirleri delil getirmiştir. Meselâ; bu kelimenin, Kureyş kabilesinin ticaret için Şam’a gitmelerinde onlara kolaylık sağlanması manasına geldiğini belirtmiş ve Zü’r-Rimme’nin şu mısralarını dile getirmiştir:

مِنَ الْمُؤَلَّفَاتِ الرَّمْلِ أَدْمَاءُ حُرَّةٍ شِعَاعِ الصَّحَى فِي لَوْهَا يَتَوَضَّحُ

⁸³⁹ Tûr, 52/30, 31.

⁸⁴⁰ İbn Hişâm, I, 437.

⁸⁴¹ el-Mâverdî, Ebû’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî (ö. 450/1058), *en-Nüket ve’l-‘uyûn*, tahk. es-Seyyid b. Abdilmaksûd b. Abdirrahîm, Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmîyye, t.y., V, 384.

⁸⁴² Bkz. Kurtubî, XVII, 72.

“Kumların üzerinde kolaylıkla dolaşan, sırtı siyah, karnı beyaz, renkleri parlak, ayan beyan olarak görünen geyikler vardır.” Hemen hemen pekçok müfessir, İbn Hişâm’ın atıfta bulunduğu şiire atıfta bulunmuş, âyetteki إِيْلَافِ kelimesinin kolaylıkla dolaşma anlamına geldiğini şiirle temellendirmişlerdir.⁸⁴³

İbn Hişâm إِيْلَافِ 'ın manalarından birinin de insanın deve, sığır, koyun gibi herhangi bir şeyden, bin adete sahip olması anlamına geldiğini belirterek, el-Kümeýt b. Zeyd’in (ö. 126/744) şiirinden;

بِعَامٍ يُقُولُ لَهُ الْمُؤَلَّفُونَ ... هَذَا الْمُعِيمُ لَنَا الْمُرْجِلُ

“Öyle bir sene ki bu senede îlâfçılar (mezkûr hayvanlardan bin adete sahip olanlar) şöyle derler: Bu sene bizim için deve gidince sütsüz kalınan, süte şiddetli arzu duyulan ve yaya yürünülen bir sene olmuştur.” mısralarını delil getirmiştir.

İbn Hişâm’a göre إِيْلَافِ kelimesinin diğér bir manası da kavmin bin kişi olması demektir. Bu mânâda, âlefe’l-kavmu îlâfen denilir. Müellif, bu manaya yine el-Kümeýt b. Zeyd’in şu şiiriyle delil getirmiştir:

وَأَلْ مُزَيْقِيَاءَ عَدَاةَ لَأَقْوَا ... بَنِي سَعْدِ بْنِ ضَبَّةَ مُؤَلَّفِينَا

“Müzeykiyâ ailesi, sabahleyin bin kişilik Sa’d b. Dabbe oğullarıyla karşılaştılar.”⁸⁴⁴ İbn Hişâm’ın istişhad ettiği bu şiirleri ancak Kâsımî’nin (ö. 1332/1914) tefsirinde tespit edebildik. Zaten Kâsımî, mezkûr kelimenin tefsirinde İbn Hişâm’dan istifade etmiş ve onun yukarda geçen izahına yer vermiştir.⁸⁴⁵

⁸⁴³ Bkz. Zeccâc, V, 365; Vâhidî, *el-Basît*, XXIV, 336; İbn Atıyye, V, 525; Ebû Hayyân, X, 548; es-Semîn el-Halebî, Ebü’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf b. Abdiddâim (ö. 756/1355), *ed-Dürrü’l-masûn fi ulûmi’l-kitâbi’l-meknûn*, tahk. Ahmed Muhammed el-Harrât, Dımeşk: Dârü’l-kalem, t.y., XI, 113; İbn Âdil, XX, 504; el-Kâsımî, Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsım ed-Dımeşkî (ö. 1332/1914) *Mehâsinü’t-te’vil*, tahk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd, 1. Basım, Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmıyye, 1417/1996, IX, 550.

⁸⁴⁴ İbn Hişâm, I, 73.

⁸⁴⁵ Bkz. Kâsımî, IX, 550.

Bu örneklerde görülmektedir ki, İbn Hişâm bir kelimenin birbirinden farklı manalarını ele almış ve her birine Arap şiirinden deliller getirmiştir.

3. Örnek:

Cenab-ı Hak, Kehf sûresi 5. ve 6. âyette *إِنْ يُقُولُونَ إِلَّا كَذِبًا* فَلَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَفْسِكَ عَلَىٰ آثَارِهِمْ إِنْ لَمْ يُؤْمِنُوا* Cenab-ı Hak, Kehf sûresi 5. ve 6. âyette *إِنْ يُقُولُونَ إِلَّا كَذِبًا* فَلَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَفْسِكَ عَلَىٰ آثَارِهِمْ إِنْ لَمْ يُؤْمِنُوا* “Onların iddia ettikleri, sırf yalandan ibaret! Şimdi bu yeni Kitaba inanmazlarsa (ve bu yüzden helak olurlarsa) arkalarından üzüntüyle neredeyse kendini harap edeceksin” buyurmaktadır. İbn Hişâm bu âyette geçen *بَاخِعٌ نَفْسِكَ* terkinin Ebû Ubeyde'nin bildirdiğine göre “nefsini helâk edicisin” manasına geldiğini belirtmiş ve Zü'r-Rimme'nin şu şiirini buna delil getirmiştir:

أَلَا أَيُّهَا الْبَاخِعُ الْوَجْدُ نَفْسَهُ ... لِشَيْءٍ نَحْتَهُ عَنْ يَدَيْهِ الْمَقَادِرُ

“Ey aşırı isteğin nefsin helâk ettiği kimse! Ellerin itinaıyla yaptığı şeyi (kaybetme).”⁸⁴⁶

Aynı şiir, aynı şaire nisbetle Taberî'nin tefsirinde⁸⁴⁷ ve şair Ferezdak'a (ö. 114/732) nisbetle Âlûsî'nin tefsirinde de bulunmaktadır.⁸⁴⁸

4. Örnek:

Enbiya sûresi 98. âyette *إِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ أَنْتُمْ لَهَا وَارِدُونَ** “Siz ve Allah'ın dışında taptığınız şeyler cehennem yakıtısınız. Siz oraya gireceksiniz.”⁸⁴⁹ buyurulmaktadır. İbn Hişâm bu âyette geçen *حَصَبُ جَهَنَّمَ* terkindeki *حَصَبُ* kelimesinin “kendisiyle bir şeylerin yakılıp tutuşturulduğu her şey” manasında olduğunu belirtmiştir. Ardından Ebû Züeyb el-Hüzelî'ye ait olan

فَأَطْفِي وَلَا تُوقِدْ وَلَا تَكُ مِحْضًا ... لِنَارِ الْعُدَاةِ أَنْ تَطِيرَ شَكَاةُهَا

⁸⁴⁶ İbn Hişâm, I, 284-285.

⁸⁴⁷ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, XIX, 326.

⁸⁴⁸ Âlûsî, VIII, 196.

⁸⁴⁹ Enbiyâ, 73/98.

“Söndür, yakma ve mütecavizin ateşi için yakıt olma ki onun şiddeti uçsun.” mısralarını bu manaya delil getirmiştir.⁸⁵⁰ *es-Sîretü'n-nebeviyye*'nin farklı tahkikinde bu şiirdeki مَحْضًا kelimesi yerine مَحْضِبًا kelimesi kullanılmıştır.⁸⁵¹ Aynı şiir, bu değişiklikle İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve'n-nihâye* adlı eserinde yer almıştır.⁸⁵²

3.6. Âyetleri Fıkhî Yönden Tefsiri

İbn Hişâm'ın, eserinde az da olsa âyetleri fıkhî yönden tefsir ettiği görülmektedir. Bu başlık altında onun bu yönüne de dikkat çekmek için “Fıkhî Tefsir” konusunu ele almak istedik. Kur'ân'daki ahkâm âyetlerini ele alan, ibâdât ve muâmelât hakkındaki âyetleri izah eden ve onlardan hüküm çıkarmaya çalışan tefsir türüne “Fıkhî Tefsir” denir.⁸⁵³

Kur'ân'daki amelle alakalı hüküm, kaide ve prensipleri belirleyen bu tefsir türü, âyetlerin hayata nasıl tatbik edileceğini öğretmesi bakımından son derece önemlidir. Bu sahada yazılan müstakil eserlerin başında Mukâtil b. Süleymân'ın *Tefsîrû'l-hamsi mie âye mine'l-Kur'ân* adlı eseri gelirken, Şâfiî, Dâvûd ez-Zâhirî, Tahâvî ve el-Cessâs (ö. 370/981) *Ahkâmu'l-Kur'ân* adlı eserleriyle ve Kurtubî de *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân* adlı eseriyle onu takip etmektedir.

İbn Hişâm da *es-Sîretü'n-nebeviyye*'de faizin haram kılınması,⁸⁵⁴ cihada izin verilmesi,⁸⁵⁵ sadakanın kimlere verileceği⁸⁵⁶ ve muhâcirâtın durumu⁸⁵⁷ gibi fıkhî hükümleri içeren âyetler üzerinde durmuştur. Şimdi bu konuya örnek verelim:

⁸⁵⁰ İbn Hişâm, I, 332.

⁸⁵¹ İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddin Abdülmelik (ö. 218/833), *es-Sîretü'n-nebeviyye*, tahk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, Beyrut: Dârü'l-fıkr, 1356/1934, I, 382.

⁸⁵² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, III, 110.

⁸⁵³ Güngör, Mevlüt, *Kur'ân Tefsirinde Fıkhî Tefsir hareketi ve İlk Fıkhî Tefsir*, İstanbul: Kur'ân Kitaplığı, 1996, s. 51.

⁸⁵⁴ İbn Hişâm, II, 94.

⁸⁵⁵ İbn Hişâm, I, 423-424.

⁸⁵⁶ İbn Hişâm, II, 465.

⁸⁵⁷ İbn Hişâm, II, 277-278.

3.6.1. Faizin Haram Kılınması

İbn Hişâm, Uhud Savaşı'nda cereyan eden hadiseleri rivayet bağlamında aynı zamanda bu ortamda nâzil olan âyetlere de yer vermiştir. Nitekim Âl-i İmrân sûresinden altmış âyetin Uhud Savaşı hakkında indiğini belirtmiş ve bu âyetlerin içerisinde faizin haram kılındığını bildiren “*يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا الرِّبَا أَضْعَافًا مُضَاعَفَةً وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ*”⁸⁵⁸ “Ey iman edenler! Kat kat artırılmış olarak faiz yemeyin. Allah’a karşı gelmekten sakının ki, kurtuluşa eresiniz.”⁸⁵⁸ âyetini de dile getirmiştir. İbn Hişâm, bu âyeti “İslâm’dan başka bir yolda iken yediğiniz şeyleri İslâm’dayken yemeyin. Çünkü Allah, o İslâm ile sizi hidayete erdirmiştir. İslâm’dan önce yediğiniz şeyler, artık dininizde size helal değildir. Allah’a itaat ediniz ki Allah’ın korktuğunuz azabından kurtulup, istediğiniz sevabına kavuşabilesiniz.” şeklinde tefsir ederek faizin artık haram kılındığını belirtmiştir.⁸⁵⁹ Görüldüğü üzere İbn Hişâm, olayla ilgili âyetin ortaya koyduğu fikhî hükümle beraber kısaca anlamına değinmiş, ahkam tefsirlerinde görülen detaya girmemiştir.

Fikhî tefsirlerde bu konu daha detaylı olarak işlenmiştir. Ribâ’nın ne anlama geldiği açıklanmış, aşama aşama hangi âyetlerle faizin haram kılındığı belirtilmiştir. Buna göre, önce “*وَمَا آتَيْتُمْ مِنْ رِبَاً لِيَرْبُتُوا فِي أَمْوَالِ النَّاسِ فَلَا يَرْبُوا عِنْدَ اللَّهِ*”⁸⁶⁰ “İnsanların malları içinde artsın diye faizli ödünç verdikleriniz Allah katında artmaz.”⁸⁶⁰ âyetiyle faizin uygun bir fiil olmadığı beyan edilmiş, ardından “*لَا تَأْكُلُوا الرِّبَا أَضْعَافًا مُضَاعَفَةً*”⁸⁶¹ “kat kat artırılmış olarak faiz yemeyin”⁸⁶¹ âyetiyle “borç verenin, belli süre içerisinde verilen para üzerine ziyade koyarak verdiğini geri alması” manasına gelen ribâ yasaklanmıştır. Ziyade şartıyla yapılan bütün alış-verişler böylece iptal edilmiştir. “*وَحَرَّمَ الرِّبَا*”⁸⁶² “Allah faizi haram kılmıştır.”⁸⁶² âyetiyle de faizin her çeşidi kesin bir şekilde haram kılınmıştır. Bu konuda

⁸⁵⁸ Âl-i İmrân, 3/130.

⁸⁵⁹ İbn Hişâm, II, 94.

⁸⁶⁰ Rûm, 30/39.

⁸⁶¹ Âl-i İmrân, 3/130.

⁸⁶² Bakara, 2/275.

Hız. Peygamber'in (s.a.s.) ve sahâbenin de açıklamalarına yer veren fikhî tefsirlere⁸⁶³ göre *es-Sîretü'n-Nebeviyye* bir siyer kaynağı olması sebebiyle meseleyi daha kısa ele almış, sadece tarihî süreç içerisinde âyetin ne zaman indiğı ve onunla ne kastedildiğı belirtilmiştir. Faizin hangi aşamalardan geçerek haram kılındığına değinilmemiştir.

3.6.2. Cihada İzin Verilmesi

İbn Hişâm, Hız. Peygamber'e (s.a.s.) Akabe biatinden önce savaş için izin verilmediğini, kan dökmenin helal kılınmadığını, ancak dua, sabır ve cahillerden yüz çevirme ile emrolunduğunu ifade etmiştir. Kureyşliler'in Müslümanlara yaptığı eziyetleri dile getiren İbn Hişâm, bunun sonucunda Müslümanların gruplar halinde kiminin Habeşistan'a, kiminin Medine'ye gitmek zorunda kaldığını belirtmiş, müşriklerin küfür ve zulümlerinde iyice ileri giderek Resûlullah'ı yalanlamaları ve Müslümanlara zulmetmeleri üzerine Yüce Allah'ın Resûlüne ve ashabına müşriklerle savaşma izni verdiğini bildirmiştir. Bu izni ifade eden âyette Yüce Allah (c.c.), *أَذِنَ لِلَّذِينَ يُقَاتِلُونَ بِنَاهُمْ أَنْ يَكْفُرُوا بِمَا كَانُوا يَكْفُرُونَ* وَإِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ نَصْرِهِمْ لَقَدِيرٌ*⁸⁶⁴ الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ بِغَيْرِ حَقٍّ إِلَّا أَنْ يَقُولُوا رَبُّنَا اللَّهُ وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ وَمَنْ فِيهِنَّ لَكِنَّ اللَّهَ قَدِيرٌ وَإِنَّ اللَّهَ لَعَلِيمٌ عَلِيمٌ*⁸⁶⁵ *أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ وَأَمَرُوا بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ وَلِلَّهِ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ* "Saldırıya uğrayanlara zulme maruz kaldıkları için savaş izni verildi. Allah onları muzaffer kılmaya elbette kadirdir. Onlar sırf "Rabbimiz Allah'tır" dediklerinden dolayı haksız yere yurtlarından çıkarılmış kimselerdir. Eğer Allah'ın, insanların bir kısmıyla diğer kısmını engellemesi olmasaydı, manastırlar, kiliseler, havralar ve mescidler –ki oralarda Allah'ın adı bol bol anılır-yıkılır giderdi. Allah kendi dinine yardım edenlere muhakkak yardım edecektir. Kuşkusuz Allah güçlüdür, mutlak galiptir. Onlar öyle kimselerdir ki kendilerine bir yerde egemenlik versek namazı kılarlar, zekâtı verirler, iyiliğı emrederler ve kötülükten alıkoymaya çalışırlar. İşlerin sonu Allah'a varır."⁸⁶⁴ buyurarak savaşa izin vermiştir.⁸⁶⁵

⁸⁶³ Bkz. el-Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzi (ö. 370/981), *Ahkâmü'l-Kur'ân*, tahk. Muhammed Sadık el-Kamhâvî, Beyrut: Dâru İhyâ'it-türâsî'l-Arabî, 1405/1985, II, 183-189; Kurtubî, III, 347-370.

⁸⁶⁴ Hac, 22/39-41.

⁸⁶⁵ İbn Hişâm, I, 423-424.

İbn Hişâm, bu âyette Allah'ın Hz. Peygamber (s.a.s.) ve ashabı zulme uğradığı için onlara savaşı helal kıldığını, Allah Teâlâ'ya ibadetin dışında herhangi bir günahlarının olmadığını, şayet galib gelirlerse namazı kılıp, zekâtı verip, iyiliği emredip ve kötülüğü yasaklayacaklarını beyan ettiğini belirtmiştir. Daha sonraki dönemlerde Allah Teâlâ "وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ*" "Hiçbir baskı ve zulüm kalmayınca kadar ve din yalnız Allah'ın oluncaya kadar onlarla savaşın." buyurmuştur.⁸⁶⁶ İbn Hişâm, bu âyetin, hiçbir mümin dininden döndürülmeyinceye ve Allah'a ibadet edilmekle beraber ondan başkasına ibadet edilmeyinceye kadar onlarla savaşın manasına geldiğini ifade etmiştir.⁸⁶⁷ İbn İshâk'tan rivayet edildiğine göre Allah (c.c.), Hz. Peygamber'e (s.a.s.) savaş için izin verdikten ve Akabe biati gerçekleştikten sonra Müslümanlar Medine'ye hicret etmişler, Hz. Peygamber (s.a.s.) ise Mekke'de kalmış ve hicret için izin beklemiştir.⁸⁶⁸

Fıkhî tefsirin önde gelen isimlerinden Cessâs, müminlere hicretten önce savaş için izin verilmediğini, bu dönemde müşriklere karşı hoşgörülü ve affedici olmayı emreden âyetlerin nâzil olduğunu belirtmiştir. Müminlerin, gördükleri eziyetler karşısında savaş talebinde bulunduğunu, Medine'ye hicretten sonra savaşa izin verildiğinde ise müminlerden bazılarının bundan rahatsızlık duyduğunu belirten Cessâs, Tevbe sûresi 5.⁸⁶⁹ ve 29. âyet⁸⁷⁰ ile müsamaha ve hoşgörüyü emreden âyetlerin nesh edildiğini ifade etmiştir. Cessâs cihad hakkında ilk nâzil olan âyetin "وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ*" "Sizinle savaşanlarla siz de Allah yolunda savaşın, fakat aşırılığa

⁸⁶⁶ Bakara, 2/193.

⁸⁶⁷ İbn Hişâm, I, 424.

⁸⁶⁸ İbn Hişâm, I, 424.

⁸⁶⁹ "Haram aylar çıkınca, müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün, esir alın, kuşatın ve onları her geçit yerinde gözetleyin."

⁸⁷⁰ "قَاتِلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَلَا يُحَرِّمُونَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَلَا يَدِينُونَ دِينَ الْحَقِّ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حَتَّى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَنْ يَدٍ وَهُمْ صَاغِرُونَ*" "Ehl-i kitap'tan Allah'a ve ahiret gününe inanmayan, Allah ve Resûlü'nün yasakladığını yasak saymayan ve hak dine uymayan kimselerle, küçülerek (boyun eğerek) kendi elleriyle cizye verinceye kadar savaşın."

sapmayın. Allah aşırılığa sapanları sevmez.”⁸⁷¹ âyeti mi yoksa * أَذِنَ لِلَّذِينَ يُقَاتَلُونَ بِأَنَّهُمْ ظَلَمُوا وَإِنَّ *
اللَّهُ عَلَىٰ نَصْرِهِمْ لَقَدِيرٌ “Saldırıya uğrayanlara zulme maruz kaldıkları için savaş izni verildi.
Allah onları muzaffer kılmaya elbette kadirdir.”⁸⁷² âyeti mi olduğu konusunda ihtilaf
olduğunu belirtmiştir. Cessâs bu konuda Bakara sûresi 190. âyetin kendileriyle savaşan
kimselerle savaşın mübahlığı hakkında, Hacc sûresi 39. âyetin ise müşriklerden savaşan
ve savaşmayan herkesle savaşa izin hakkında nâzil olan ilk âyet olduğunu belirtmiştir.
Bakara 190. âyette nesh olmadığını, hükmünün sabit olduğunu belirten Cessâs, bu
âyetin aynı zamanda kadınlar, çocuklar ve savaşamayacak durumda olanlarla
savaşılmayacağını da beyan ettiğine değinmiştir. Görülmektedir ki Cessâs, savaşa
alakalı âyetleri bir arada ele almış ve savaşın kurallarını da ihtiva eden açıklamalar
yapmıştır.⁸⁷³ Kurtubî de Cessâs’a yakın bir anlam vermiş, savaşa izin verilmeden önceki
ve sonraki merhaleleri detaylı bir şekilde aktararak konuyla ilgili âyetlerin tefsirini
yapmıştır. Ayrıca Hacc sûresi 39. âyetin Hz. Peygamber (s.a.s.) Mekke’den
çıkartıldığında veya Medine’ye hicretten sonra indiğini belirten rivayetlere de yer
vermiştir.⁸⁷⁴

İbn Hişâm’ın cihada izin verilen âyetleri işleyişine baktığımızda, onun müşriklerle
Müslümanlar arasında gelişen olayları ele aldığı, konuyla ilgili inen âyetleri belirterek
tefsir ettiği görülür. Cihada izin verilmesi ve faizin haram kılınması örneklerine
baktığımızda *es-Sîretü’n-nebeviyye*’de zaman zaman ahkam âyetlerinin ele alındığı,
fakat fikhî tefsirlere göre konunun daha yüzeysel işlendiği ve fazla detaya inilmediği
görülür. Bununla beraber bir siyer kaynağı olarak -sathî de olsa- fikhî âyetlerin tefsirine
yer verilmiş olması, *es-Sîretü’n-nebeviyye*’nin tefsir ilmi açısından zengin bir kaynak
olduğunu göstermektedir.

⁸⁷¹ Bakara, 2/190.

⁸⁷² Hacc, 22/39.

⁸⁷³ Cessâs, I, 319-323.

⁸⁷⁴ Bkz. Kurtubî, II, 347; XII, 67-69.

SONUÇ

İbn Hişâm, Abbasîlerin kültürel zenginliğinin oluştuğu ve ilim adamlarına büyük önem verildiği bir ilmî atmosferde yetişmiştir. Müellif tarih, soy bilimi, nahiv ve edebiyat alanlarında kendi zamanından günümüze İslam dünyasının önemli şahsiyetlerinden biri olarak iz bırakmıştır. Özellikle *es-Sîretü'n-nebeviyye* adlı eseri, onun ilmî çalışmalarını taçlandırdığı eseri olmuştur. Bu kıymetli eser, üzerine şerhler, muhtasarlar ve tercümelemler yapılacak kadar ilim dünyasında genel kabul görmüştür. Siyer alanındaki şöhreti yanında Kur'ân tarihi ve Kur'ân ilimlerine ait içeriği, Kur'ân'ın anlaşılması açısından da bu eseri önemli kılmıştır.

İbn Hişâm'ın, Kur'ân'ı anlama ve yorum gayreti bizi, onun bu eserini tefsir ilmi açısından incelemeye sevketmiştir. *Sîre*'yi tefsir ilmi açısından incelediğimizde Kur'ân'ın anlaşılması bağlamında dilsel ve tarihsel verilerin çokça kullanıldığını gördük.

Yaptığımız çalışmada İbn Hişâm'ın hayatının ve eserlerinin ele alındığı tasvirî birinci bölümden sonra, ikinci bölümde, *es-Sîretü'n-nebeviyye*'de Kur'ân tarihi ve Kur'ân ilimleri ile alakalı elde ettiğimiz verileri inceledik. İbn Hişâm, Hz. Peygamber'e (s.a.s.) vahyin ilk gelişi, Kur'ân'ın ne zaman inmeye başladığı, Hz. Peygamber (s.a.s.) ve eşi Hz. Hatice'nin içerisinde buldukları psiko-sosyal durum, vahyin fetretini ve Kur'ân'ın yazıya geçirilmesi gibi konuları bir tarihçi titizliğiyle ele almıştır. Tefsir ilmi açısından önem arzeden bu konuların, Kur'ân'ın nâzil olduğu döneme yakın bir müellif tarafından sonraki kuşaklara aktarılması son derece mühimdir. Bu konuları ele alırken İbn Hişâm'ın genel kabule uymayan bazı farklılıklara değindiği de görülmektedir. Hira mağarasındaki ilk vahyin Hz. Peygamber (s.a.s.) uykuda iken inmesi, sanki kalbine bir kitap yazılmış olarak uyanması, Cebrâil'in (a.s.) içinde kitap bulunan atlastan bir örtü ile Allah Resûlü'ne gelmesi bunlardandır. Hâlbuki yerleşik geleneğe göre vahiy geldiğinde Hz. Peygamber (s.a.s.) uykuda değil, uyanıktır. Ayrıca Cebrâil (a.s.) "Oku!" dediğinde, onun "Neyi okuyayım?" demesi ortada okunacak bir kitabın olmadığını göstermektedir. Buhârî ve Müslim'deki rivayete de ters düşen bu ifadeler şâz görüş olarak kabul edilebilir. Bununla beraber vahyin fetretini ele alan İbn Hişâm, ilk vahiy

geldikten sonra vahyin kesildiğini ve bu kesintinin Duhâ sûresinin inişiyle sona erdiğini belirtmiştir. Onun bu rivayeti Buhârî ve Müslim'deki Müddessir sûresinin nüzûlünü açıklayan rivayetle çelişmektedir. Bu sebeple İbn Hişâm'ın aksine Duhâ sûresinin ilk vahiy sonrası değil de başka bir vahiy kesintisine son verdiğini düşünmek daha doğrudur. Müellif, *Sîre*'sinde her ne kadar Kur'ân tarihiyle ilgili kayda değer bilgiler verse de genel kabul sınırlarını aşan farklı görüşleri de nakletmiştir. Bizim çalışmamız açısından oldukça erken döneme ait olan bu eserin, söz konusu zaman diliminde cüzî de olsa bazı farklı bilgileri içerdiği gerçektir.

es-Sîretü'n-nebeviyye'yi Kur'ân ilimleri açısından incelediğimizde eserde; sebab-i nüzûl, garîbü'l-Kur'ân, nâsîh-mensûh, muhkem-müteşâbih ve i'câzu'l-Kur'ân konularının yer aldığı dikkat çekmektedir. İbn Hişâm'ın ele aldığı bu konular içerisinde de en çok sebab-i nüzûl rivayetlerine yer verdiği görülmektedir. Kur'ân'ın anlaşılması ve yorumlanmasında büyük rolü bulunan “esbâb-ı nüzûl”ün çokça nakledilmesi *Sîre*'yi, rivayet verilerini aktarma konusunda değerli kılmaktadır. Nitekim o, rivayet alanında öncü müfessirlerden sayılan Taberî'den bile yaklaşık bir asır önce bu verileri nakletmiştir. Rivayet tefsirlerinin naklettiği esbâb-ı nüzûl verileri, İbn Hişâm'ın naklettiği veriler ile genel itibariyle paralellik arz etmektedir. Müfessirler kimi zaman İbn Hişâm'ın naklettiği rivayetlerden farklı rivayetler aktarsa da çoğunlukla İbn Hişâm'ın İbn İshâk'tan naklettiği haberlere itibar etmiş ve onları rivayet edilmeye değer görmüşlerdir. Bu rivayetleri İbn Hişâm aracılığıyla nakleden müfessirler olduğu gibi İbn Hişâm'ın adını anmaksızın farklı râvi zinciriyle İbn İshâk'tan nakleden müfessirler de vardır. Meselâ Taberî, İbn İshâk haberlerini Muhammed b. Humejd er-Râzî veya Yûnus b. Bükeyr aracılığıyla rivayet etmiştir. Her iki müellif de İbn Hişâm gibi İbn İshâk'ın *Sîre*'sini nakleden ravilerdendir. Bu durumda müfessirlerin farklı nüshalardan naklettikleri rivayetlerle İbn Hişâm'ın rivayetlerinin arasında farklılıklar olması doğaldır.

Rivayete dayalı tefsiri metot olarak benimseyen müfessirler ile İbn Hişâm arasındaki bir fark da onun genel itibariyle başka herhangi bir ihtimalden bahsetmeksizin tek bir rivayete yer vermesidir. Nitekim müfessirler aynı konu hakkında farklı rivayetleri nakledip kimi zaman onlar arasında tercihte bulunurken; İbn Hişâm rivayet farklılığına

yönelik ikinci bir veriyi paylaşmamıştır. Genellikle İbn İshâk'tan gelen haberi rivayet etmiş, bazen de İbn İshâk'ın âyetin sebab-i nüzûlüyle ilgili ihtilafı rivayetleri ele aldığı, “Doğrusunu Allah bilir.” deyip herhangi bir tercih yapmadığını da belirtmiştir. İbn Hişâm'ın âyetler hakkında her rivayete yer vermeyişi onun eserinin bir eksikliği olarak değerlendirilemez. Zira müellifi olduğu eser, tefsir değil siyer kaynağıdır. Bir ikinci husus da; zaman ilerledikçe ilgili âyetler hakkındaki yorumların zenginleştiği gerçeğidir. İlk üç neslin rivayetlerini aktaran müellifimizin, sonraki nesillerin rivayetlerine de yer veren diğer müfessirlerin zengin yaklaşımını sergilememesi gayet normaldir.

es-Sîretü'n-nebeviyye'de rivayetler bazen senedsiz olarak nakledilmiştir. Nitekim müfessirlerin, İbn İshâk'ın da aralarında bulunduğu ravi zinciriyle ele aldığı bir rivayeti, İbn Hişâm'ın isnadında sadece İbn İshâk'a yer verdiği; diğer ravileri ifade etmediği görülebilmektedir. Ayrıca bazen müfessirler ile İbn Hişâm'ın verdiği sebab-i nüzûlün birbiriyle uyuşmadığı ve yapılan tahkik neticesinde müfessirlerin verdiği bilgilerin daha isabetli olduğu anlaşılmaktadır.

Ayetlerin nüzûl sebeplerine geniş yer veren İbn Hişâm, aynı zamanda âyetlerin içinde geçen kelimelerin manaları üzerinde durarak Garîbü'l-Kur'ân ilmine yönelik açıklamalarda da bulunmuştur. Bu bağlamda bazen kelimelerin sadece manalarını dile getirmiş, bazen kelimeyle ilgili rivayetlere yer vermiş, bazen de bu rivayetleri değerlendirmiş ve kendi tercihinin belirtmiştir. Garîb kelimenin müfredini, cemi'ini, mâzîsini, muzârîsini ve mastarını belirtmek suretiyle kelime hakkında bilgi veren İbn Hişâm; verdiği manaları âyetle, hadisle, sahâbe, tâbiîn sözüyle ve şiirle delillendirmiştir. Onun, İbn İshâk'ın *Sîre*'sine yaptığı en önemli ilavelerin, Kur'ân'daki garîb kabul edilen kelimelerle ilgili yaptığı açıklamalar olduğunu söylemek mümkündür. Bu yaklaşımıyla İbn Hişâm *Sîre*'sinde Kur'ân'ın anlaşılmasında önemli bir yeri olan “Garîbü'l-Kur'ân” alanında da önemli açıklamalar sunmuştur.

İbn Hişâm'ın garîb kelimeye verdiği anlam, gerek müfessirlerin gerek dil sahasında önde gelen âlimlerin verdiği anlamlarla bazen aynı, bazen farklı olmuştur. Fakat onun verdiği farklı anlam da ayetlerin anlaşılmasına katkı yapmış, özgün bir yorum olarak

dikkat çekmiştir.

Taberî ve İbn Kesîr gibi Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsirine önem veren müfessirlerin diğer âyetlerle tefsir etmediği bazı kelimeleri, İbn Hişâm Kur'ân'ı merkeze alarak açıklamış ve verdiği bu özgün manayı âyetlerle delillendirmiştir. Bazen de garîb kelimenin kullanımına yönelik olarak hadisi delil getirmiş ve ayete orijinal bir açılım kazandırmıştır.

Nâsîh-mensûh konusunda detaylı bilgi ve örneklerin olmadığı *es-Sîretü'n-nebeviyye*'de İbn Hişâm, Bedir Savaşı'yla alakalı nâzil olan âyetlerin içerisinde bir âyetin diğer bir âyeti nesh ettiğine; sonra inenin, önceki âyetin hükmünü değiştirdiğine temas etmiştir. Bu; onun, Kur'ân'da neshin varlığını kabul ettiğini gösterir. İbn Hişâm'ın bahsettiği mensûh âyet, müfessirlerin de mensûh olarak belirttiği âyetlerdendir. Bu açıdan onun nâsîh-mensûh konusunda verdiği bilgilerin, tefsir geleneğine dair genel kabullerle örtüştüğünü vurgulamak gerekir.

İbn Hişâm, muhkem ve müteşâbihle alakalı Âl-i İmrân sûresi 7. âyetin sebab-i nüzûlünü ele almış ve bu âyetin tefsirini yapmıştır. Muhkem-müteşâbih konusunda derinlemesine incelemeye girmeyen İbn Hişâm, muhkemi açık ve tek bir te'vili olan lafız olarak izah etmiş, müteşâbihi ise ancak Allah'ın bildiğini ve ilimde derinleşmiş olanların müteşâbihi muhkeme ircâ etmek suretiyle anlayabileceğini belirtmiştir. Onun müteşâbihât hakkında ulemânın genel temayülü yönünde fikir beyan ettiği görülmüştür. Bu yaklaşımıyla müellif, erken dönem muhkem-müteşâbih algısını öz bir şekilde yansıtmıştır.

Kur'ân'ın i'câzını ortaya koyan tehaddî âyetlerine de yer veren İbn Hişâm, olayları aktarırken bu âyetlerin hangi ortamda ve ne sebeple nâzil olduğuna temas etmiştir. Kur'ân'ın bir benzerinin getirilemeyeceğini ifade eden bu âyetlere ve onların tefsirine yer vermek suretiyle ilâhî Kelâm'ın insanları aciz bırakan, taklit edilemez bir kitap oluşuna dikkat çekmiştir.

İbn Hişâm'ın muhkem-müteşâbih ve i'câzü'l-Kur'ân'a yönelik verdiği bilgilerin, bu konularla ilgili ayetlerin nüzûl sebebini aktarmak suretiyle olduğu görülmektedir.

Tefsir yöntemi açısından incelediğimiz *es-Sîretü'n-Nebeviyye*'de İbn Hişâm, âyeti âyetle tefsir ettiği gibi; bazen Hz. Peygamber'in (s.a.s.) sözleriyle, bazen de sahâbe ve tâbiînin sözleriyle tefsir etmiştir. Ayrıca şiirle istişhâd yöntemini de kullanmıştır. Tarihçi yönü ön planda olmasına rağmen bir müfessir gibi ayetleri ele almış ve Kur'ân'ı yorumlama bağlamında tefsir yöntemlerinin hemen hemen hepsinden yararlanmıştır.

İbn Hişâm'ın âyetleri tefsir yöntemini incelerken onun birbiriyle alakalı âyetleri bir araya getirdiğini ve böylece konunun bir bütün halinde, net bir şekilde anlaşılmasına gayret ettiğini gözlemledik. Müfessirlerin bir arada ele almadığı âyetleri birbiriyle ilişkilendiren İbn Hişâm, konuyla ilgili bir âyeti belirttikten sonra Kur'ân'dan onunla bağlantı kurduğu başka bir âyeti dile getirmiştir.

Hadisleri ele alarak âyetlere açıklık getiren İbn Hişâm, -yukarıda da belirttiğimiz gibi bazen isnadında sadece İbn İshâk'a yer verip diğer ravileri belirtmese de- çoğu rivayeti senetleriyle beraber aktarmıştır. Bu da onun eserini değerli kılmaktadır. Aynı zamanda İbn Hişâm, Peygamberimizin hayatındaki olayları naklederken, vuku bulan olaylar esnasında O'nun okuduğu âyetlere ve âyetlerle ilgili sözlü ve fiilî açıklamalarına da yer vermiştir. *es-Sîretü'n-nebeviyye*'nin, tefsir ilmi açısından önem arzetme sebeplerinden biri de budur. Mühim bir mirasın gelecek kuşaklara aktarılmasına büyük katkı sağlamıştır.

İbn Hişâm'ın değerlendirmeleri müfessirlerle genel itibariyle örtüşse de bazen onların nakletmediği vakalardan hareketle tefsirini delillendirmiştir. Müfessirlerin bir âyetle ilişkili olarak ele almadığı bir olayı nakleden İbn Hişâm, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) bu âyeti açıkladığı zaman ve mekâna dair bilgiler nakletmiş; böylelikle hem kendisinin hem de kendisiyle aynı görüşte olan müfessirlerin verdiği manayı pekiştirmiştir. Bu özellik, İbn Hişâm'ın tarihçi kişiliğinin Kur'ân'ın yorumlanmasına yansımaları olarak değerlendirilebilir.

Bununla beraber İbn Hişâm, bazen de bir haberi sadece İbn İshâk kanalıyla aktarmış; o da bu hadisi "Ebû Saîd el-Hudrî'den kendisini itham etmediğim bir zat bana anlattı" veya "Âlimlerden kendisini itham etmediğim bir kimseden işittim ki..." gibi sözlerle rivayet etmiştir. Rivayet değeri açısından bu gibi cümleler, senedin zayıflığını ortaya

koyar. İbn Hişâm'ın zaman zaman hadis otoritelerinden biri olan İbn Kesîr'in, garîb ve zayıf diye nitelendirdiği bazı hadislere de yer verdiği görülmektedir.

Bazı âyetlerin tefsirinde İbn Hişâm'ın açıklamaları hadis âlimlerinden ziyade tefsircilerle aynı doğrultudadır. Meselâ İbn Hişâm ve müfessirler, İsrâ sûresi 85. âyette geçen Hz. Peygamber (s.a.s.) ve Yahudiler arasındaki diyalog üzerine Lokmân sûresi 27. âyetin nâzil olduğunu belirtirken, hadisçiler bu diyalogtan sonra Kehf sûresi 109. âyetin nâzil olduğunu ifade etmişlerdir.

Âyetlerin nüzûlüne şahid olan sahâbenin açıklamalarına yer veren İbn Hişâm, böylece bazı âyetlerin tefsirinin, onu yaşayan ilk ağızlardan öğrenilmesini sağlamıştır. Kur'ân'ın nüzûlüne şahit olan sahâbîler ve onların talebesi olan tâbiîn, Kur'ânî bilgilerin diğer çağlara aktarılmasında bir köprü vazifesi görmüşlerdir. Müellif, âyetleri açıklarken, sahâbeye ve tâbiîne atıfta bulunarak onların mirasından da yararlanmışır.

İbn Hişâm, âyetleri açıklarken Arapların arşivi olarak değerlendirilen şiirden de istifade etmiştir. İlk dönemden itibaren Kur'ân'daki bazı kelimeleri anlamada yardımcı olduğu düşünülen Arap şiiri, *es-Sîretü'n-nebeviyye*'de de kendine yeterince yer bulmuştur. Hz. Ömer'in, içerisinde Kitâb'ın tefsirinin bulunduğunu beyan ettiği câhiliye şiiri, İbn Hişâm'ın, kelimeleri ve âyetin ifade ettiği manayı açıklarken yararlandığı bir kaynak olmuştur.

Müellif, aynı zamanda konunun akışı içerisinde fikhî meselelerle alakalı âyetlere de yer vermiştir. Faizin yasaklanması, cihada izin verilmesi gibi konuları, ilgili oldukları âyetlerle beraber işlemiş ve bu âyetleri izah etmiştir. Böylece *es-Sîretü'n-nebeviyye* fikhî hükümleri içeren âyetleri barındırması yönüyle de ayrıcalıklı olmuştur.

Son söz olarak şunları söyleyebiliriz: İbn Hişâm'ın tasnif ve nakildeki başarısını gözler önüne seren *es-Sîretü'n-nebeviyye*'nin, tefsir ilmi açısından da mühim bir kaynak konumunda olduğu anlaşılmaktadır. Bu eser, müellifinin sadece tarih ilmi sahasında değil, Kur'ân'a dair verdiği malumatla tefsir ilmi sahasında da önemli bir yere sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

Kitaplar

ABBÂS, Fazl Hasan (ö. 1432/2011), *İtkânu'l-burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, Ürdün: Dârü'n-nefâis, 1430/2010.

ABDÜRREZZÂK es-SAN'ÂNÎ, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî (ö. 211/826-27), *Tefsîru Abdirrezzak*, tahk. Mahmûd Muhammed Abduh, 1. Basım, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1419/1998.

AHMED b. HANBEL, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî (ö. 241/855) *el-Müsned*, danış. Semir Tâhâ el-Meczûb, haz. Muhammed Selim İbrâhim Semârâ, Ali Naif el-Bikâî, Ali Hasen et-Tavîl, Semir Hüseyin Ğâvî, 1. Basım, Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1413/1993.

ALBAYRAK, Halis, "Vahiy Gerçeği", *Kutlu Doğum Haftası*, TDV Yay., 12-17 Ekim 1989, ss. 107-127.

el-ÂLÛSÎ, Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh el-Hüseyinî (ö. 1270/1854), *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî*, tahk. Ali Abdülbâri Atiyye, 1. Basım, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1415/1994.

ARSLAN, Ahmet Turan, *İmam Birgivi Hayatı ve Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, İstanbul: Seha Neşriyat, 1992.

AYDEMİR, Abdullah, *Ebussuûd Efendi ve Tefsirdeki Metodu*, Ankara: DİB Yay., 1993.

AYDIN, Mehmet Zeki, *Din Öğretiminde Yöntemler*, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2009.

AYDINLI, Abdullah, "Merfû", *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 2004, XXIX, 180-181.

AYDINLI, Abdullah, "Mevkuf", *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 2004, XXIX, 437-438.

el-AYNÎ, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ (ö. 855/1451), *Umdetü'l-kârî fî şerhi sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, t.y.

el-A'ZAMÎ, Muhammed Mustafa (ö. 1439/2017), *Vahyedilişinden Derlenişine Kur'an Tarihi*, terc. Ömer Türker, Fatih Serenli, İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.

BAYRAKTAR, M. Faruk, *İslâm Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci Münasebetleri*, İstanbul: MÜ İlahiyat Fak. Vakfi Yay., 1989.

el-BEĞAVÎ, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ (ö. 516/1122), *Me'âlimü't-tenzîl fî tefsîri'l-Kur'an*, tahk. Abdürrezzâk el-Mehdî, 1. Basım, Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1420/1999.

el-BEYHAKÎ, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali (ö. 458/1066), *Delâilü'n-nübüvve ve ma'rifetü ahvâli sâhibi's-şerî'a*, tahk. Abdülmü'ti Kal'acî, 1. Basım, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1408/1988.

el-BEYHAKÎ, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali (ö. 458/1066), *Şuabü'l-îman*, tahk. Abdülalî Abdülhameyd Hâmid, 1. Basım, Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1423/2003.

el-BEYHAKÎ, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali (ö. 458/1066), *es-Sünenü'l-Kübrâ*, tahk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, 3. Basım, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1424/2003.

el-BEYZÂVÎ, Nâsiruddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed (ö. 685/1286), *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, tahk. Muhammed Abdurrahmân Mar'aşlî, 1. Basım, Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-arabî, 1418/1997.

el-BİKÂÎ, İbrâhim b. Ömer b. Hasen er-Ribât (ö. 885/1480), *Nazmü'd-dürer fî tenâsübi'l-ây ve's-süver*, Kahire: Dârü'l-kitâbi'l-İslâmî, t.y.

BİRİŞİK, Abdülhamit, "Kur'an", *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 2002, XXVI, 383-388.

BİRİŞİK, Abdülhamit, "Ulümü'l-Kur'an", *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 2012, XLII, 132-135.

- BİRİŞİK, Abdülhamit, MUHAMMED, Hüseyin Abdülhâdî, “Mübhemâtü'l-Kur'ân”, *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 2006, XXXI, 437-439.
- BOZKURT, Nahide, “Me'mûn”, *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 2004, XXIX, 101-104.
- BOZKURT, Nahide, “Hârûnürreşîd”, *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 1997, XVI, 258-261.
- BOZKURT, Nebi, “Kıyafet”, *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 2002, XXV, 508-510.
- BROCKELMANN, Carl (ö. 1375/1956), *Geschichte der Arabischen Litteratür (Târîhu'l-edebi'l-Arabî)*, terc. Abdülhalîm en-Neccâr, 5. Basım, Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1983.
- BROCKELMANN, Carl (ö. 1375/1956), “İbn Hişâm”, *İA*, I-XIII, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988, V/II, 754.
- BULUT, Halil İbrahim, “Mûcize”, *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 2005, XXX, 350-352.
- el-BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim (ö. 256/869), *Sahîhu'l-Buhârî*, tahk. Muhammed Fuâd Abdülbâki, İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1315/1897.
- el-CÂHİZ, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî (ö. 255/869), *et-Tâc fî ahlâki'l-mülûk*, tahk. Ahmed Zeki Paşa, 1. Basım, Kahire: el-Matbaatü'l-emiriyye, 1332/1914.
- CERRAHOĞLU, İsmâil, “Garîbü'l-Kur'ân”, *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 1996, XIII, 379-380.
- CERRAHOĞLU, İsmâil, *Tefsir Tarihi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 1988.
- CERRAHOĞLU, İsmâil, *Tefsir Usûlü*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., 1976.

el-CESSÂS, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî (ö. 370/981), *Ahkâmu'l-Kur'ân*, tahk. Muhammed Sadık el-Kamhâvî, Beyrut: Dâru ihyaî't-türâsi'l-Arabî, 1405/1985.

CEVDET, Ahmet, *Kıyas-ı enbiyâ ve tevârih-i hulefâ*, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1977.

el-CEVHERÎ, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd (ö. 400/1009'dan önce), *es-Sihâh tâcu'l-luğah ve sıhâhu'l-Arabiyyeh*, Beyrut: Dârü'l-ilm li'l-melâyîn, 1987.

CLOT, Andre (ö. 1423/2002), *Harun Reşid ve Abbâsiler Dönemi*, Fransızcadan terc. Nedim Demirtaş, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2007.

el-CÜRCÂNÎ, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerîf (ö. 816/1413), *Kitâbu't-ta'rifât*, tahk. Hey'et, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1403/1983.

ÇETİN, Abdurrahman, *Kur'ân-ı Kerim Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yay., 1. Basım, 1982.

ÇETİN, Abdurrahman, “Nesih”, *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 2006, XXXII, 579-581.

ÇETİN, Nihad M., “Arap”, *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 1991, III, 276-309.

DAĞDEVİREN, Alican, *Kur'ân'da Sorular ve Cevaplar*, İzmir: Yeni Akademi Yay., 2006.

ed-DÂRİMÎ, Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdirrahmân b. el-Fazl (ö. 255/869), *Sünenü'd-Dârimî*, tahk. Hüseyin Süleym Esed ed-Dârânî, Suudi Arabistan: Dârü'l-muğnî, 1. Basım, 1412/2000.

DEMİRCİ, Muhsin, “Esbâb-ı Nüzûl”, *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 1995, XI, 360-362.

DEMİRCİ, Muhsin, *Tefsir Tarihi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 4. Basım, 2008.

ed-DERVİŞ, Muhyiddin b. Ahmed Mustafa, *İ'râbü'l-Kur'ân ve beyânuhû*, Suriye: Dârü'l-irşâd li'ş-şuûni'l-câmiâ, 1410/1989.

DOĞRUL, Ömer Rıza (ö. 1371/1952), *Tanrı Buyruğu*, İstanbul: Ahmet Halit Kitabevi, 1947.

EBÛ BEKR B. EBÎ ŞEYBE, Abdullâh b. Muhammed b. İbrâhim, (ö. 235/849), *el-Kitâbü'l-musannef fi'l-ehâdîsi ve'l-âsâr*, tahk. Kemâl Yûsuf el-Hût, 1. Basım, Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1409/1988.

EBÛ DÂVÛD, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî (ö. 275/889), *es-Sünen*, tahk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamît, İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, t.y.

EBÛ HAYYÂN, Muhammed b. Yûsuf b. Ali el-Endelüsî (ö. 745/1344), *el-Bahru'l-muhît*, tahk. Sıtkı Muhammed Cemîl, Beyrut: Dârü'l-fikr, 1420/1999.

EBÛ UBEYD, el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî (ö. 224/838), *Garîbü'l-hadîs*, tahk. Muhammed Abdülmuîd Hân, 1. Basım, Haydarâbâd: Matbaatu dâireti'l-meârifî'l-Osmâniyye, 1384/1964.

EBÛ UBEYD, el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî (ö. 224/838), *en-Nâsîh ve'l-mensûh fi'l-Kur'âni'l-azîz vemâ fihi mine'l-ferâizi ve's-sünen*, tahk. Muhammed b. Sâlih el-Müdeyfir, Riyad: Mektebetü'r-rüşd/şirketü'r-Riyad, 1418/1997.

EBÛ UBEYDE, Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî (ö. 209/824 [?]), *Mecâzü'l-Kur'ân*, tahk. Mehmed Fuat Sezgin, Kahire: Mektebetü'l-hancî, 1381/1961.

EBÛ ZEHRA, Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ (ö. 1394/1974), *İslâm'da Siyasî, İtikâdî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*, terc. Sıbğatullah Kaya, İstanbul: Şura Yay., 1996.

EBÛ ZEHRA, Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ (ö. 1394/1974), *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, y.y.: Dârü'l-fikri'l-Arabî, t.y.

EBÛSSUÛD EFENDÎ, el-İmâdî Muhammed b. Muhammed b. Mustafa (ö. 982/1574), *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâye'l-Kitâbi'l-Kerîm*, Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, t.y.

ERGÜN, Mustafa, ÖZDAŞ, Ali, *Öğretim İlke ve Yöntemleri*, İstanbul: 1997 (Türkiye Sanal Eğitim Bilimleri Kütüphanesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi).

ELMALI, Hüseyin, ARSLAN, Şükrü, “Garîb”, *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 1996, XIII, 374-375.

el-ENBÂRÎ, Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh (ö. 577/1181), *Nüzhetü'l-elibbâ fî tabakâti'l-üdebâ*, tahk. İbrâhim es-Sâmirâî, Ürdün: Mektebetü'l-menâr, 1405/1995.

ERÜNSAL, İsmâil E., “Kütüphane”, *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 2003, XXVII, 11.

el-EZHERÎ, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevî (ö. 370/980), *Tehzîbü'l-luğa*, tahk. Muhammed Ivaz Mür'ib, 1. Basım, Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 2001.

FAYDA, Mustafa, “İbn Hişâm”, *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 1999, XX, 71-73.

FEHMÎ, Abdurrahmân (ö. 1322/1904), *Medresetü'l-Arab*, İstanbul: Matbaatü Ebi'z-Ziyâ, 1304/1886.

FERRUH, Ömer (ö. 1987/1408), *Târîhu edebi'l-Arabî (el-Asru'l-Abbâsi)*, Beyrut: Dârü'l-İlim, 6. Basım, t.y.

el-FÎRÛZÂBÂDÎ, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed (ö. 817/1415), *el-Kâmûsü'l-muhît*, tahk. Mektebü tahkiki't-türâs-Muhammed Nuaym el-Arkasûsi, 8. Basım, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1426/2005.

GÖKALP, Yusuf, “Zeydiyye”, *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 2013, XLIV, 328-331.

GÜLŞEN, Ekrem, “Kurtubî Tefsirinde Esbâb-ı Nüzûl”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.

GÜMÜŞ, Sadreddin, *Kur'ân Tefsîrinin Kaynakları*, İstanbul: Kayıhan Yay., 1990.

GÜNDÜZ, Şinasi, “Maniheizm”, *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 2003, XXVII, 575-577.

el-HÂKİM en-NÎSÂBÛRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh (ö. 405/1014), *el-Müstedrek ale's-sahihayni fi'l-hadîs*, Telhis: Şemsüddin Ebû Abdillâh, Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, Haydarâbâd: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1334-1346/1915-1927.

HASAN, H. İbrâhim (ö. 1387/1968), *İslâm Tarihi*, İstanbul: Kayıhan Yay., 1985.

HATÎB el-BAĞDÂDÎ, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit (ö. 463/1071), *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*, tahk. Ebû Abdillâh es-Surkî, İbrâhim Hamdî el-Medenî, Medine-i Münevvere: el-Mektebetü'l-ilmiyye, t.y.

el-HATTÂBÎ, Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhim el-Büstî (ö. 388/998), *Beyânü i'câzi'l-Kur'ân*, tahk. Muhammed Halefullah Ahmed ve Muhammed Zağlûl Sellâm, 3. Basım, Mısır: Dârü'l-meârif, 1976.

HOLT, Peter Malcolm, SWYNFORD, Ann Katherine, LEWIS, Bernard, *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, terc. Hamdi Aktaş, İrfan Pamuk, Kürşat Demirci, Salih Şimşek, Kemal Kahraman, Kasım Turhan, Turan Koç, Ufuk Uyan, İlhan Kutluer, Hulusi Yavuz, Mehmet Maksudoğlu, Yûsuf Yazar, Yaşar Nuri Öztürk, Hürrem Yılmaz, İstanbul: Hikmet Yay., 1988.

HODGSON, Marshall G.S. (ö. 1388/1968), *İslâm'ın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.

ITR, Nûreddîn, “Dâvûd ez-Zâhirî”, *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 1994, IX, 49-50.

IZUTSU, Toshihiko (ö. 1413/1993), *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, terc. Süleyman Ateş, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1975.

İBN ABBÂS, Ebü'l-Abbâs Abdullâh b. el-Abbâs b. Abdilmuttalib el-Kureşî (ö. 68/687-88), *Tenvîrü'l-mikbâs min tefsîri İbn Abbâs*, derl. Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, Lübnan: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, t.y.

İBN ABDİ'L-BERR, Ebû Amr Yûsuf b. Abdillâh b Muhammed (ö. 463/1071), *Câmi'u beyâni'l-ilm ve fadlih*, tahk. Ebi'l-Eşbal ez-Züheyrî, Suudi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzî, 1414/1994.

İBN ÂBİDÎN, Muhammed Emîn b. Ömer el-Hüseynî ed-Dımeşkî (ö. 1252/1836), *Reddü'l-muhtâr ale'd-dürri'l-muhtâr*, terc. Ahmed Davudoğlu, Şamil Yayınevi, İstanbul, 1983.

İBN ÂDİL, Ebû Hafs Ömer b. Ali ed-Dımeşkî el-Hanbelî (ö. 880/1475), *el-Lübâb fî ulûmi'l-kitâb*, tahk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavviz, Beyrut: Dârü'l-ilmîyye, 1419/1997.

İBN ÂŞÛR, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tûnisî (ö. 1393/1973), *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, Tunus: ed-Dârü't-Tûnusiyye li'n-neşr, 1984.

İBN ATIYYE, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân el-Muhâribî el-Gırnâfî el-Endelüsî, (ö. 541/1147), *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-azîz*, tahk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed, 1. Basım, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1422/2001.

İBN EBÎ HÂTİM, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî (ö. 327/938), *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, tahk. Es'ad Muhammed et-Tayyîb, Suudi Arabistan: Mektebetü nizâr Mustafa el-Bâz, 1419/1998.

İBN HACER el-ASKALÂNÎ, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî (ö. 852/1449), *Fethu'l-bârî bi şerhi sahîhi'l-Buhârî*, tahk. Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1379/1959.

İBN HACER el-HEYTEMÎ, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa'dî (ö. 974/1567), *el-Hayrâtu'l-hisân*, Beyrut: Dârü'l-erkâm, t.y.

İBN HALLİKÂN, Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim (ö. 681/1282), *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zemân*, tahk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, Kahire: Mektebetü'n-nahdati'l-Mısriyye, t.y.

İBN HAZM, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd el-Endelüsî el-Kurtubî (ö. 456/1064), *en-Nâsîh ve'l-mensûh fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, tahk. Abdülgaffâr Süleyman el-Bündârî, 1. Basım, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1406/1986.

İBN HİŞÂM, Ebû Muhammed Cemâlüddin Abdülmelîk (ö. 218/833), *es-Sîretü'n-nebeviyye*, tahk. Mustafa es-Sekâ, İbrâhim el-Ebyârî, Abdülhafîz eş-Şelebî, 5. Basım, Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1427/ 2006.

İBN HİŞÂM, Ebû Muhammed Cemâlüddin Abdülmelîk (ö. 218/833), *es-Sîretü'n-nebeviyye*, tahk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, Beyrut: Dârü'l-fikr, 1356/1934.

İBN HUZEYME, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nisâbü'rî (ö. 311/924), *Sahîh*, tahk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, Beyrut: Mektebü'l-İslâmî, 1395/1975.

İBN İSHÂK, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî (ö. 151/768), *Sîretü İbn İshâk (Kitâbü's-siyer ve'l-meğâzî)*, tahk. Süheyl Zekkâr, 1. Basım, Beyrut: Dârü'l-fikr, 1398/1978.

İBN KESÎR, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr (ö. 774/1373), *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, tahk. Sâmi b. Muhammed Sellâme, Riyad: Dâru taybe, 1420/1999.

İBN KESÎR, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr (ö. 774/1373), *es-Sîretü'n-nebeviyye*, tahk. Mustafa Abdülvâhid, Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1395/1976.

İBN KESÎR, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr (ö. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-nihâye*, tahk. Ali Şîrî, Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsî'l-Arabî, 1407/1988.

İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 276/889), *Garîbü'l-Kur'ân*, tahk. Saîd el-Lihâm, y.y., t.y.

İBN MÂCE, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî (ö. 273/887), *es-Sünen*, tahk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, t.y.

İBN MANZÛR, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Ali el-Ensârî er-Rüveyfî (ö. 711/1311), *Lisânu'l-Arab*, 3. Basım, Beyrut: Dâru sâdir, 1414/1993.

İBN SA'D, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Hâşimî (ö. 230/845), *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, tahk. İhsan Abbas, 1. Basım, Beyrut: Dâru sâdir, 1968.

İBN TEYMİYYE, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî, (ö. 728/1328), *Mukaddime fî usûli't-tefsir*, Beyrut: Dârü'l-mektebeti'l-hayâh, 1490/1980.

İBN TEYMİYYE, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî, (ö. 728/1328), *Mecmû'u'l-fetâvâ*, tahk. Abdurrahmân b. Muhammed b. Kâsım, Suudi Arabistan: Mecme'u'l-melek, 1416/1995.

İBN USFÛR, Ebü'l-Hasen Ali b. Mü'min b. Muhammed el-Hadramî el-İşbîlî en-Nahvî (ö. 669/1271), *el-Mukarrib fi'n-nahv*, tahk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavviz, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmıyye, 1418/1998.

İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 597/1201), *Nevâsihu'l-Kur'ân (Nâsihu'l-Kur'ân ve mensûhuhû)*, tahk. Ebû Abdillâh el-Âmilî es-Selefî ed-Dânî b. Münîr, 1. Basım, Beyrut: Şirketü ebnâi Şerifi'l-Ensârî, 1422/2001.

İBNÜ'L-ESÎR, Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîriddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 606/1210), *en-Nihâye fî ğarîbi'l-hadîs ve'l-eser*, tahk. Tahir Ahmed ez-Zâvî, Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Beyrut: el-Mektebetü'l-ilmıyye, 1399/1979.

İBNÜ'L-ESÎR, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi't-târih*, tahk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, 1. Basım, Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 1417/1997.

İBNÜ'L-İMÂD, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî (ö. 1089/1679), *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*; Beyrut: el-Mektebü't-ticârî, t.y.

İBNÜ'L-KIFTÎ, Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Ali b. Yûsuf b. İbrâhim (ö. 646/1248), *İnbâhû'r-ruvât alâ enbâhi'n-nuhât*, tahk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Kahire: Dârü'l-fikri'l-Arabî, 1406/1986.

İBNÜ'N-NEDÎM, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed en-Nedîm (ö. 385/995?), *Kitâbü'l-fihrist*, tahk. İbrâhim Ramazan, 1. Basım, Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1997.

İBNÜ'S-SALÂH, Ebü Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî (ö. 643/1245), *Mukaddimetü İbni's-Salâh (Ma'rifetü envâi ulûmi'l-hadîs)*, tahk. Nûreddîn İtr, Suriye: Dârü'l-fikr- Beyrut: Dârü'l-fikri'l-muasır, 1406/1986.

el-KÂDÎ, Abdülfetâh (ö. 1403/1982), *Esbâbü nüzûl ani's-sahâbeti ve'l-müfessirîn*, terc. Salih Akdemir, Ankara: Fecr Yay., 1986.

KARAGÖZ, İsmâil, *İslâm'ın Ana Kaynakları Kur'an ve Sünnet*, 1. Basım, Ankara: DİB Yay., 2007.

KARAMAN, Hayreddin, ÇAĞRICI, Mustafa, DÖNMEZ, İbrâhim Kâfi, GÜMÜŞ, Sadreddin, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, Ankara: DİB Yay., 2006.

el-KÂSİMÎ, Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsım ed-Dımeşkî (ö. 1332/1914), *Mehâsinü't-te'vîl*, tahk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd, 1. Basım, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmıyye, 1417/1996.

KÂTİP ÇELEBÎ, Hacı Halîfe Mustafa b. Abdillâh (ö. 1067/1657), *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*, y.y., Dârü'l-fikr, 1402/1982.

KÂTİPOĞLU, Hasan, "Huneyn b. İshâk", *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 1998, XVIII, 377-380.

el-KATTÂN, Menna' b. Halîl (ö. 1420/1999), *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'an*, Mektebetü'l-meârif, 1421/2000.

KAYA, Mahmut, "Beytü'l-Hikme", *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 1992, VI, 88-90.

el-KELBÎ, Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib el-Kûfî (ö. 204/819 [?]), *Kitâbu'l-esnâm*, tahk. Muhammed Abdulkadir Ahmed, Ahmed Muhammed Ubeyd, Kahire: Mektebetü'n-nahda el-Mısriyye, t.y.

el-KAYSÎ, Ebü Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045), *el-Umde fi ğarîbi'l-Kur'ân*, tahk. Yûsuf Abdurrahmân Mar'aşlî, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1984.

KOCA, Ferhat, "Hanbelî Mezhebi", *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 1997, XV, 525-547.

KOÇYİĞİT, Talat, CERRAHOĞLU, İsmâil, *Kur'ân-ı Kerim Meâl ve Tefsiri*, Ankara: TDV Yayın-Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 1985.

el-KURTUBÎ, Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Ensârî el-Hazrecî (ö. 671/1273), *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, tahk. Ahmed el-Berdûnî, İbrâhim Etfîş, 2. Basım, Kahire: Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, 1384/1964.

KÜÇÜKAHMET, Leyla, *Öğretim İlke ve Yöntemleri*, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2009.

KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa Sabri, "Süheylî", *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 2010, XXXVIII, 30-32.

el-MÂVERDÎ, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî (ö. 450/1058), *en-Nüket ve'l-uyûn*, tahk. es-Seyyid b. Abdilmaksûd b. Abdirrahîm, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, t.y.

el-MEVDÛDÎ, Ebü'l-A'lâ (ö. 1399/1979), *Tefhîmü'l-Kur'ân/Kur'ân'ın Anlam ve Tefsiri*, terc. Muhammed Han Kayanî, Yusuf Karaca, Nazife Şişman, İsmâil Bosnalı, Ali Ünal, Hamdi Aktaş, İstanbul: İnsan Yay., 1991.

el-MEVİLÎ, Ebü Ya'lâ Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ et-Temîmî (ö. 307/919), *Müsnedü Ebî Ya'lâ*, tahk. Hüseyin Selim Esed, 1. Basım, Dımeşk: Dârü'l-me'mûn li't-türâs, 1404/1984.

eL-MÜBÂREKPÛRÎ, Ebü'l-Ûlâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdirrahîm (ö. 1865/1935), *Tuhfetü'l-ahvezî şerhu câmi'i't-Tirmizî*, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, t.y.

MÜCÂHÎD, Ebü'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr el-Mekkî el-Mahzûmî (ö. 103/721), *Tefsîru Mücâhid*, tahk. Muhammed Abdüsselam Ebü'n-Nîl, 1. Basım, Mısır: Dârü'l-fikri'l-İslâmiyyi'l-hadîse, 1410/1989.

MUKÂTİL, Ebü'l-Hasen b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî (ö. 150/767), *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, tahk. Ahmed Ferîd, 1. Basım, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1424/2003.

MÜSLİM, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî (ö. 261/874), *Sahîh-i Müslim*, tahk. Muhammed Fuâd Abdülbâki, y.y.: Dâru ihyâi'l-kütübi'l-Arabiyye, 1236/1918.

MÜSLİM, Mustafa, *Mebâhis fî i'câzi'l-Kur'ân*, Dımeşk: Dârü'l-kalem, 2005.

en-NESÂÎ, Ebü Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali (ö. 303/915), *es-Sünen*, şerh: Celâlüddîn es-Süyûfî, hâşiye: el-İmam es-Sindî, Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, t.y.

NICHOLSON, Reynold Alleyne (ö. 1364/1945), *a Literary History of the Arabs*, Cambridge: University Press, 1907.

OCAK, Gürbüz, ÇOBAN, Ahmet, ÖZDEMİR, Soner Mehmet, BEYDOĞAN, H. Ömer, ÖZBEK, Ramazan, ŞAHİN, Abdurrahman, DUMAN, Bilal, GÜNDÜZ, Mevlüt, *Öğretim İlke ve Yöntemleri*, Ankara: Pegem Akademi Yay., 2008.

ÖCAL, Mustafa, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, Ankara: TDV Yay., 1990.

ÖĞÜT, Salim, “Evezâî”, *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 1995, XI, 546-548.

ÖMER, Ahmed Muhtar (ö. 1424/2003), *Mu'cemu'l-lüğati'l-arabiyyeti'l-muâsıra*, Kahire: Âlemü'l-kütüb, 1429/2008.

ÖZ, Mustafa, “Ca'fer es-Sâdık”, *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 1993, VII, 1-3.

ÖZ, Şaban, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, İstanbul: İsar Vakfı Yay., 2008.

ÖZEL, Mustafa, *Mu‘cemu ğaribi’l-Kur’ân müstahracen min siret-i İbn Hişâm*, İzmir: Birleşik Matbaacılık, 2005.

ÖZEN, Şükrü, “Leys b. Sa‘d”, *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 2003, XXVII, 164-168.

er-RÂĞIB el-İSFAHÂNÎ, Ebü’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği), *el-Müfredât fî ğaribi’l-Kur’ân*, tahk. Safvan Adnan ed-Dâvedî, Dımeşk-Beyrut: Dâru’l-kalem-Dâru’ş-Şâmiye, 1412/1991.

er-RÂZÎ, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin (ö. 606/1210), *Mefâtihu’l-ğayb*, 3. Basım, Beyrut: Dâru ihyâi’t-türâsi’l-Arabî, 1420/1999.

er-RÂZÎ, Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir (ö. 666/1268’den sonra), *Muhtâru’s-sıhah*, tahk. Yûsuf eş-Şeyh Muhammed, Beyrut: el-Mektebetü’l-asriyye-ed-Dâru’n-nemûzeciyye, 1999.

es-SÂBÛNÎ, Muhammed Ali (ö. 1436/2015), *et-Tibyân fî ulûmi’l-Kur’ân*, Beyrut: el-Mektebetü’l-asriyye, 2010.

es-SA‘LEBÎ, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim (ö. 427/1035), *el-Keşf ve’l-beyân*, tahk. Ebû Muhammed b. Âşûr, 1. Basım, Beyrut: Dâru ihyâi’t-türâsi’l-Arabî, 1422/2002.

es-SÂLÎH, Subhî (ö. 1407/1986), *Mebâhis fî ulûmi’l-Kur’ân*, y.y., Dâru’l-ilm li’l-melâyîn, 2000.

es-SEÂLİBÎ, Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf (ö. 875/1471), *el-Cevâhirü’l-hisân fî tefsîri’l-Kur’ân*, tahk. eş-Şeyh Muhammed Muavviz, eş-Şeyh Âdil Ahmed Abdülmevcûd, 1. Basım, Beyrut: Dâru ihyâi’t-türâsi’l-Arabî, 1418/1997.

es-SEMERKANDÎ, Ebü’l-Leys İmâmü’l-Hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhim (ö. 373/983), *Bahru’l-ulûm*, tahk. Mahmûd Metarcî, Beyrut: Dâru’l-fikr, t.y.

es-SEMÎN el-HALEBÎ, Ebü'l-Abbas Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf b. Abdiddâim (ö. 756/1355), *ed-Dürrü'l-masûn fî ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn*, tahk. Ahmed Muhammed el-Harrât, Dimeşk: Dârü'l-kalem, t.y.

SERÎNSU, Ahmet Nedim, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzulün Rolü*, Şule Yay., İstanbul, 1994.

SEZGİN, Fuat, *Târîhu't-türâsi'l-arabî*, Arapçaya terc. Mahmûd Fehmi Hicâzî, Suudi Arabistan, 1983.

KUTUB, Seyyid b. Kutb b. İbrâhim b. Hüseyin eş-Şâzilî, (ö. 1385/1966), *fî Zilâli'l-Kur'an*, 17. Basım, Beyrut/Kahire: Dârü's-şurûk, 1412/1991.

SOYSALDI, Mehmet, "Kur'an'da Salât Kavramının Semantik Analizi", *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 1, Ekim 2010-Mart 2011, ss. 43-57.

es-SÜHEYLÎ, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed el-Has'amî (ö. 581/1185), *er-Ravzü'l-ünüf fî şerhi's-sîreti'n-nebeviyyeti li'bni Hişâm*, tahk., tlk. ve şerh Abdurrahmân el-Vekîl, Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1412/1991.

es-SÜYÛTÎ, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî (ö. 911/1505), *Buğyetü'l-vuât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, Beyrut: Dârü'l-ma'rife, t.y.

es-SÜYÛTÎ, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî (ö. 911/1505), *ed-Dürrü'l-mensûr*, Beyrut: Dârü'l-fikr, t.y.

es-SÜYÛTÎ, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî (ö. 911/1505), *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'an*, tahk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmme li'l-kitâb, 1394/1974.

es-SÜYÛTÎ, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî (ö. 911/1505), *Lübabü'n-nükûl fî esbâbi'n-nüzûl*, Zabt ve tash. Ahmed Abdüşşâfi, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, t.y.

es-SÜYÛTÎ, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî (ö. 911/1505), *Târihu'l-hulefâ*, tahk. Hamdî ed-Demirdâş, y.y.: Mektebetü nizâr Mustafa el-Bâz, 2004.

es-SÜYÛTÎ, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî (ö. 911/1505), *el-Mühezzeb fimâ veka'a fi'l-Kur'an mine'l-mu'arreb*, tahk. et-Tihâmî er-Râcî el-Hâşimî, y.y.: Matbaatü fedâle (Biişrâfi sundûki ihyai't-türâsi'l-İslâmiyyi, el-Müşterek beyne'l-memleketi'l-Mağribiyyeti ve Devleti'l-imarâti'l-Arabiyyeti'l-müttehhideh), t.y.

eş-ŞÂMÎ, Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Ali es-Sâlihî (ö. 942/1536), *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd fi sîret-i hayri'l-ibâd*, tahk: Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavviz, 1. Basım, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1414/1993.

eş-ŞÂTIBÎ, Ebü İshâk İbrâhim b. Mûsâ el-Lahmî (ö. 790/1388), *el-Muvâfakât*, tahk. Ebü Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âlü Selmân, y.y.: Dâru b. Affan, 1417/1997.

eş-ŞEVKÂNÎ, Ebü Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed (ö. 1250/1834), *Fethu'l-kadir*, Dimeşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, Dârü'l-kelimi't-tayyib, 1. Basım, 1414/1993.

et-TABATABÂÎ, Muhammed Hüseyin (ö. 1401/1981), *el-Mizân fi tefsîri'l-Kur'an*, terc. Vahdettin İnce, İstanbul: Kevser Yay., 2005.

et-TABERÂNÎ, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb (ö. 360/971), *el-Mu'cemu'l-evsât*, tahk. Târik b. İvazillâh, Abdülmuhsin b. İbrâhim el-Hüseyinî, Kahire: Dârü'l-Harameyn, 1415/1994.

et-TABERÎ, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî (ö. 310/923), *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'an*, tahk. Ahmed Muhammed Şâkir, 1. Basım, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1420/2000.

et-TABERÎ, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî (ö. 310/923), *Târihu't-Taberî (Târihu'l-ümem ve'l-mülûk)*, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1407/1988.

et-TAHÂVÎ, Ebü Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısrî (ö. 321/933), *Müşkilü'l-Âsar*, Beyrut: Dâru sâdir, 1333/1914.

et-TİRMİZÎ, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (ö. 279/892), *el-Câmi' u's-sahîh ve hüve sünenü't-Tirmizî*, tahk. thr. ve tlk. Ahmed Muhammed Şakir, Muhammed Fuâd Abdülbaki, İbrâhim Atve İvaz, y.y.: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, t.y.

TOPUZOĞLU, Tefvik Rüştü, "Halîl b. Ahmed", *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 1997, XV, 309-312.

UĞUR, Mücteba, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDV Yay., 1992.

UĞUR, Mücteba, "Cülâs b. Süveyd", *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 1993, VIII, 107.

UZUN, Mehmet, "İlk Dönem Tarih Eserlerinde Tefsir Rivayetleri (es-Siretu'n-Nebeviyye'ye Göre)", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.

ÜNLÜ, Nuri, *İslâm Tarihi (Başlangıçtan Osmanlılara Kadar)*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 1992.

el-VÂHİDÎ, Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbûrî (ö. 468/1076), *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*, tahk. Kemâl Besyûnî Zağlûl, 1. Basım, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1411/1991.

el-VÂHİDÎ, Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbûrî (ö. 468/1076), *el-Basît fî tefsîri'l-Kur'ân*, 1. Basım, neşr. İmâdetü'l-bahsi'l-ilmî, Câmîatü'l-imâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1420/1999.

el-VÂKİDÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkîd el-Eslemî el-Medenî (ö. 207/823), *Kitâbu'l-Meğazî*, tahk. Marsden Jones, 3. Basım, Beyrut: Dârü'l-e'lemî, 1409/1989.

YÂKÛT el-HAMEVÎ, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-üdebâ (İrşâdü'l-erîb ila ma'rifeti'l-edîb)*, tahk. İhsan Abbas, Beyrut: Dârü'l-ğarbi'l-İslâmiyyi, 1414/1993.

- YÂKÛT el-HAMEVÎ, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh (ö. 626/1229), *Mu‘cemü’l-büldân*, 2. Basım, Beyrut: Dâru sâdir, 1995.
- YAVUZ, Salih Sabri, “Mi‘rac”, *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 2005, XXX, 132-135.
- YAVUZ, Yusuf Şevki, “Vahiy” *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 2012, XLII, 440-443.
- YAZIR, Elmalılı Muhammed Hamdi (ö. 1343/1942), *Hak Dini Kur‘ân Dili*, İstanbul: Feza Gazetecilik, t.y.
- YERİNDE, Adem, “Müşkilü’l-Kur‘ân”, *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 2006, XXXII, 164-167.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, “Abbâsîler”, *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 1988, I, 31-48.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, “Emîn”, *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 1995, XI, 112-114.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Konya: Kombassan Şirketler Topluluğu, 1994.
- YİĞİT, İsmâil, “Mevâlî”, *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 2004, XXIX, 424-426.
- ez-ZEBÎDÎ, Zeynüddîn Ahmed b. Ahmed b. Abdillatif (ö. 893/1488), *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, terc. Kamil Miras, 2. Basım, Ankara: TTK Basımevi, 1972.
- ez-ZEBÎDÎ, Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed el-Hüseynî (ö. 1205/1791), *Tâcu’l-arûs*, tahk. Hey’et, y.y.: Dârü’l-hidâye, t.y.
- ez-ZECCÂC, Ebû İshâk İbrâhim b. es-Serî b. Sehl (ö. 311/923), *Me‘âni’l-Kur‘ân ve i‘râbuhû*, tahk. Abdülcelîl Abdüh Şelebî, 1. Basım, Beyrut: Alemü’l-kütüb, 1408/1988.
- ez-ZEHEBÎ, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1374), *Siyerü a‘lâmi’n-nübelâ*, haz. ve thr. Şuayb el-Erneûd, tahk. Muhammed Nuaym el-Arkûsî, 8. Basım, Beyrut: Müessesetü’r-risâle, 1996.

ez-ZEHABI, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1374), *Târîhu 'l-İslâm ve vefeyâtü 'l-meşâhîri ve 'l-a 'lâm* (211-220 seneleri), tahk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Beyrut: Daru'l-kitabi'l-Arabî, t.y.

ez-ZEHABI, Muhammed Hüseyin (ö. 1397/1977), *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, Beyrut: Dârü'l-kalem, t.y.

ez-ZEMAHŞERÎ, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî (ö. 538/1144), *el-Keşşâf 'an hakâiki ğavâmizi 't-tenzîl ve 'uyûni 'l-ekâvîl fî vücûhi 't-te 'vil*, 3. Basım, Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 1407/1986.

ez-ZEMAHŞERÎ, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî (ö. 538/1144), *el-Fâik fî ğarîbi 'l-hadîs ve 'l-eser*, tahk. Ali Muhammed el-Bicâvî, Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, 2. Basım, Lübnan: Dârü'l-ma' rife, t.y.

ez-ZERKEŞÎ, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî (ö. 794/1392), *el-Burhân fî ulûmi 'l-Kur 'ân*, tahk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Beyrut: Dâru ihyâi 'l-kütübi 'l-Arabiyye, 1376/1957.

ZEYD, Mustafa, *en-Nesh fî 'l-Kur 'âni 'l-Kerîm*, y.y: Dârü'l-vefâ, 1407/1987.

ZEYDÂN, Corcî (ö. 1332/1914), *Medeniyyetü 'l-İslâmiyye Tarihi*, terc. (Osmanlıcaya) Zeki Meĝamiz, İstanbul: Dersaadet Kanaat Matbaası, 1329/1911.

ez-ZİRİKLÎ, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed (ö. 1396/1976), *el-A 'lâm kâmûs-u terâcîm li eşhuri 'r-ricâl ve 'n-nisâ mine 'l-Arab ve 'l-müste 'ribîn ve 'l-müsteşrikîn*, y.y., 1969.

ez-ZÜRKÂNÎ, Muhammed Abdülazîm (ö. 1367/1948), *Menâhilü 'l-irfân fî ulûmi 'l-Kur 'ân*, 3. Basım, y.y: Matbaatu İsa el-Bâbî el-Halebî, t.y.

Sürelî Yayınlar

AĞIRAKÇA, Ahmed, “Kaynaklar Işığında İsrâ ve Miraç Olayı”, *Mardin Artuklu Üniversitesi İlahiyat Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 2014, c. 1, sayı: 2, ss. 1-30.

AYDINLI, Osman, “Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî'nin Rolü”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003, Sayı: 1, ss. 1-26.

BULUT, Zübeyir, “Peygamberleri Tasdik Aracı Olarak Mucizeler”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, c. 3, Sayı: 5, ss. 1-31.

CERRAHOĞLU, İsmâil, “İbn Hişâm ve Sîresindeki Garîbü'l-Kur'an'ı”, *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, Ankara: AÜİF İslâm İlimleri Enstitüsü Yay., 1977, Sayı: 3, ss. 1-29.

CERRAHOĞLU, İsmâil, “Tefsirde Atâ b. Ebî Rabah ve İbn Abbâs'tan Rivayet Ettiği Garîbü'l-Kur'an'ı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1978, c. 22, Sayı: 1, ss. 17-104.

DEMİRCİ, Muhsin, “Kur'an Vahyinin Nüzûl Keyfiyeti ve Korunması”, *Diyanet İlmî Dergi*, Ankara: DİB Yay., 2011, Kur'an Özel Sayısı, ss. 15-39.

GÜMÜŞ, Sadreddin, “Garîbü'l-Kur'an Tefsirinin Doğuşu”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1987-1988, Sayı: 5-6, ss. 9-26.

KILIÇ, Ünal, “Düşmanlarına Bile Merhametli Muhammed (Savaşlar Çerçevesinde)”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, c. 17, sayı: 2, ss. 11-34.

ÖZTÜRK, Levent, “Halîl b. Ahmed'in *Kitâbü'l-Ayn* Adlı Eserinde Yer Alan Tıbbî Terimler Işığında Erken Dönem İslâm Tıp Tarihine Yeniden Bir Bakış”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl, 2004, Sayı: 10, ss. 1-15.

ÖZGEÇMİŞ

Nurdan Mendeş, 1975 Erzurum'da doğdu. 1986 yılında Kocaeli/Çayırova Bülent Osma İlkokulu'ndan, 1993 yılında da Pendik İmam Hatip Lisesi'nden mezun oldu. Daha sonra 1997-98 öğretim yılında Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde lisans eğitimini tamamladı. Aynı yıl Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün Temel İslam Bilimleri, Kelam Ana Bilim Dalı'nda yüksek lisansa başladı. Prof. Dr. Hüdaverdi Adam danışmanlığında *Mevlâna Celâleddin-i Rûmi ve Kaza-Kader Görüşü* adlı teziyle 2001 yılında mezun oldu. 2007 yılında Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir Bilim Dalında doktora eğitimine başladı. 2006-2014 yılları arasında Kocaeli İl Müftülüğü'ne bağlı olarak Kur'ân Kursu Öğreticiliği yaptı. 2014 yılında İstanbul/Kadıköy İlçe Müftülüğü'ne vaiz olarak atandı. Halen bu görevine devam etmektedir. Evli ve iki çocuk annesidir.